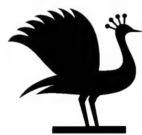
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14205

Kisvárda Memorial Book

Kisvárda és környéke zsidóságe

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Kisvárda és környéke zsidósága : emlékkönyv / szerkesztette, Jólesz Károly ; a szerkesztőbizottság tagjai, Ágmon (Teichmann) Efrájim ... [et al.].
IMPRINT	[Tel-Aviv : s.n.], 1980 (Tel-Aviv : Lahav Nyomda)
DESCRIPT	190, 79 p. ; 24 cm.
SUBJECT	Jews -- Hungary -- Kisvárda.
	Kisvárda (Hungary) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Hungary -- Kisvárda.
ADD'L NAME	Jólesz, Károly.
ADD'L TITLE	Sefer yizkor li-kehilat Klainvardain veha-sevivah

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון

לקהילת קליינווארדיין
והסביבה

לזכר קדושינו־יקירינו
שנספו בשואה

ספר יזכור

לקהילת קליינווארדיין והסביבה

בעריכת

הרב ד"ר יעקב יולס

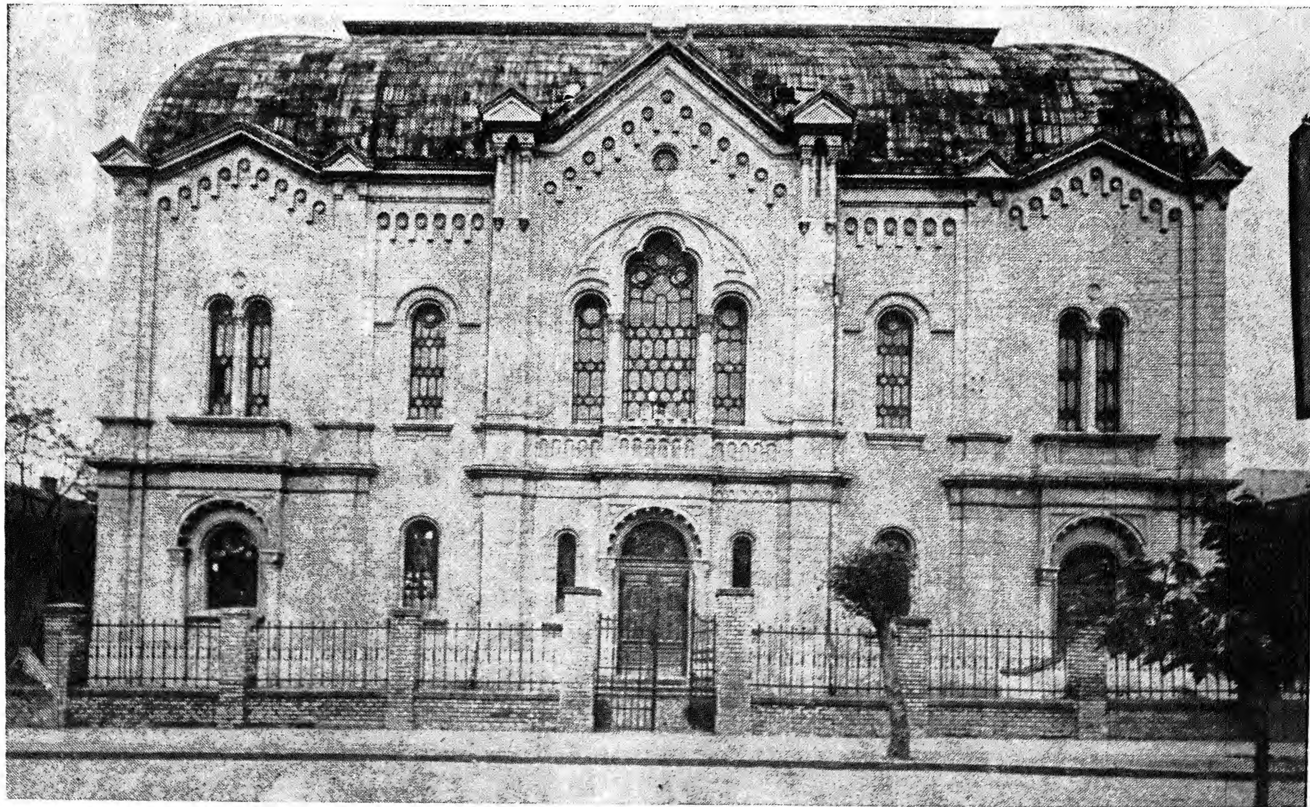
חברי ועד העריכה:

אפרים אגמון (טייכמן)
ר' שמואל אבא גרוס
יצחק מנדל
אברהם מרמורשטיין
יוסף ריזמן

סיון, תש"מ

חברי הועד של אירגון יוצאי קליינוואררדיין והסביבה

ד"ר אנטל לסלו
חיים גרוס
חנניה גונן (גרינפלד)
יצחק מנדל
אברהם מרמורשטיין
הרב גרשון רוזנבאום

בית הכנסת הגדול

ב"ה

הקדמה

ספר זיכרון לקדושי קישווארדא (קליינוורדיין) וסביבתה ייצא לאור שלושים וחמש שנה לאחר השמדת יקירינו, אנשים, נשים וטף, במחנות ריכוז לסוגיהם ובמחנות עבודה.

במשך הזמן הזה התכנסנו שנה שנה, ערכנו טכסי אזכרה, העלינו זכרונות מחיי הקהילה כשעודה היתה בתפארתה וסיפרנו לבנינו את אשר קרה לקהל עדתנו ולנו בימי השואה. במשך שנות שבתנו בארץ נסינו גם להקים מפעלי הנצחה לזכרם, ברם מטרה זו לא הושגה במלואה. אמנם הקמנו מצבת זיכרון בהר ציון לזכר קדושינו וכן אולם במוסד „יד הרב מימון" בירושלים, בסיועו של הרב פנחס רוזנבאום שליט"א, רבה האחרון של קהילתנו. עם זאת נראה לנו, לשארית הפליטה בארץ ובחו"ל, כי ספר, בו ירשמו תולדות הקהילה, הוא מפעל הנצחה לדורות, מבחינת „למען תספר באזני בנך ובן בנך" את אשר עוללו לנו הנאצים ועוזריהם הפשיסטים ההונגריים, ימח שמם. אולי נקיים בכך גם צו אחר של קדושי קהילתנו והוא: „והעליתם את עצמותי מזה אתכם". עם הופעת ספר זה יתגלה לעיני כל ישראל האור הגנוז שבקהילת קליינ־וורדיין וסביבתה — אור של תורה ודעת, תורה ודרך־ארץ.

בספר זה ייפגש הקורא עם רבנים ידועי שם, ראשי ישיבות, מחברי ספרים בהלכה ובאגדה, סופרים, בעלי בתים, תלמידי חכמים, חסידים ומתנגדים, מפעלי חינוך למופת, מוסדות תלמוד תורה שמשכו אליהם תינוקות דבית רבן מכל הארץ וכן מוסדות צדקה וחסד ואירגון קהילתי למופת.

חיי קהילה מפותחים היו גם בכפרי הסביבה. מקווה טהרה וחדר היו בכולם. ושו"ב שרת אף בקטנה שבקהילות. מעירנו יצא דב גרונר הי"ד, גיבור המחתרת שלחמה נגד הכובש הזר. יוצאי עירנו, חלוצים מתנועות נוער ציוניות שונות שמו נפשם בכפם כדי להציל יהודים מצפורני הנאצים.

גם קבוצת משכילים נכבדה התרכזה בקהילתנו: רופאים, עורכי־דין, בנקאים ועוד. המסחר בעיר ובסביבה היה מרוכז בידי יהודים.

כל אלה חיו בכפיפה אחת של קהילה אורטודוקסית ולמרות הבדלי ההשקפות וההליכות השכילו להנהיג קהילה זו וכן את המחוז הרועים הרוחניים, הרבנים הגאונים הרב משה חיים רוזנבוים זצ״ל, אחריו הרב שמואל שמלקא הלוי רוזנבוים זצ״ל וכן הרב משה צבי לנדא דיין ומו״צ זצ״ל ובנו הרב ר׳ אפרים פישל לנדא זצ״ל. על הרבנים ששימשו בקודש בקהילתנו בדורות הקודמים נכתבו פרטים בתוך הספר.

אנו, שארית הפליטה, נותנים שבח והודיה להקב״ה שזכינו להקים משפחות בישראל ולראות בנים ובני בנים ממשיכים... התקיים בנו דבר יחזקאל הנביא בחזון „העצמות היבשות״: ונתתי רוחי בכם וחייתם והנחתי אתכם על אדמתכם...

תקותנו כי אנחנו וגם הבאים אחרינו ידעו לשמור ולכבד את זכרם של קדושינו לדורות גם ע״י קיום אזכרות מדי שנה בי׳ או בי״ב סיון, ובכך ישיג ספר זה את מטרתו ויהא זה שכרנו.

חותם בחרדת קודש וביראת כבוד

א. מרמורשטיין

מתולדותיה של הקהילה

קישווארדא שוכנת על פרשת דרכים חשובה, המקשרת 4 מחוזות, על אם הדרך לעיר מחוז ניראג׳האזא. אדמתה הפוריה ומיקומה הגיאוגראפי תרמו להתפתחותה המהירה למרכז חקלאי, מסחרי ותעשיתי. עיקר גידולה בא לה בזכות מסילת הברזל הצפון־המזרחית של הונגריה העוברת את קישווארדא שנסללה ב־1870/73. כל אלה הביאו למשיכת יהודים להתישב במקום.

עד המאה ה־18 היתה קישווארדא נתונה בתהפוכות מלחמה והרס ויהודים לא ישבו בה אז. לראשונה נזכרים יהודים בקישווארדא בתעודה רשמית משנת 1730, וכן במפקד 1747. היהודים הראשונים התישבו במקום על פי היתר מיוחד מטעם בעל האחוזה והרוזן אסטארהאזי (Eszterházy).

יהודי קישווארדא מילאו תפקיד מרכזי בהתפתחותו הכלכלית של המקום. מלבד הסוחרים, שהיוו את רוב יהודי המקום, היו בקישווארדא כמה מנהלי אחוזות גדולות, חוכרי אחוזות גדולות ובעלי משקים ומחסנים גדולים, אליהם הובאה התוצרת החקלאית מן הסביבה, כגון — תפוחי אדמה, כרוב ושיפון. כן היו בעיר כמה תעשייני מזון יהודיים שעיבדו את היבול שהצמיחה אדמתה הפוריה של קישווארדא (בעיקר משקאות חריפים, חומץ, עמילן, טחנת קמח ועוד). במפעלי התעשיה הללו מצאו עבודה, בפרט כפקידים, יהודים רבים בוגרי ב״ס תיכון למסחר ב־ניראג׳האזא. בצד התעשיה הגדולה פיתחו יהודי קישווארדא מספר ענפי תעשיית בית זעירה, בעיקר קליעת סלים, מחצלות וכד׳ מקני סוף שגדלו בביצות הרבות שבסביבה.

יהודי קישווארדא יסדו בעירם כמה בנקים (הראשון נוסד ב־1869), ביניהם „בנק לעזרה הדדית״ לשרות הסוחרים והתעשיינים שנזקקו לאשראי זול ולטווח ארוך.

הקהילה התארגנה ב־1796 עם הווסדה של החברה קדישא והיתה כפופה תחילה ל־נאג׳קאלו (Nagykálló). ב־1844, משעלה על כס הרבנות בנאג׳קאלו ר׳ ישעיהו באנאט (Benet), שרבים מיהודי קישווארדא התנגדו לו, החליטה קהילת קישווארדא להיעשות עצמאית.

משנת 1885 היו כפופים לקישווארדא הישובים הבאים: איאק (Ajak), אנרץ׳ (Anarcs), דומבראד (Dombrád), דוג׳א (Döge), ג׳ולאהאזא (Gyulaháza), פאנ׳אשליטקא (Fenyeslitke), יאקא (Jeke), קאקצ׳א (Kekcse), נירקאראס (Nyirkarasz), פאפ (Pap), פאטרוהא (Patroha), ריטקוזבאראנץ׳ (Rétköz-berencs), סאבולצ׳באקא (Szabolcsbáka).

מוסדות הקהילה היו: „אגודת נשים״ שהיצטיינה בפעילות סוציאלית ענפה; „עושה חסד״; „גמילות חסדים״; „מלביש ערומים״; „חברת סנדקאות״. ב־1896

הקימה „החברה קדישא בית חולים, שצורף אח״כ לבית החולים המחוזי כמחלקה יהודית.

בית הכנסת הוקם ב־1801 על מגרש שנתרם ע״י הגראף אסטארהאזי בתחום אחוזתו. הבנין נשאר רכושו של הרוזן והקהילה היתה משלמת לו שכר דירה עד שהאחוזה כולה עברה לידי הקהילה היהודית.

בית הספר שנפתח כנראה עוד בראשית המאה ה־19 עמד על רמה גבוהה, וב־1900 העסיק ארבעה מורים. גם תלמידים לא־יהודיים רבים למדו בו. ב־1940 היו בביה״ס של הקהילה 370 תלמידים וכ־100 תלמידים למדו בבתי ספר לא־יהודיים. כן היתה בקישווארדא ישיבה גדולה, „תלמוד תורה״ וכ־8 „חדרים״. לעזרת תלמידים עניים הוקמה אגודת „חסד נעורים״.

התנועה הציונית, בהתחלה, לא עשתה חיל בעיר. לאחר מלחמת העולם הראשונה הורגשה התעוררות בעיקר בקרב הנוער. סניפים מאורגנים, יחסית, היו בקישווארדא ל„המזרחי״ ול„שומר הצעיר״. עם התארגנות הקהילה מחדש לאחר השואה כבש רעיון שיבת ציון את הללבות בסערה. הקרקע היתה כשרה לפעולות כל התנועות, לרבות האגודה. לכן אין תימה שרבים משרידי החרב מצאו את דרכם לארץ ישראל.

לאחר מלחמת העולם הראשונה השתלטו הקומוניסטים על הונגריה ובין מנהיגיהם היו יהודים במספר ניכר. עובדה זאת וכן התסכול הפוליטי והכלכלי של החברה ההונגרית גרמו להתפרצות אנטישמיות עזה ולמעשי זוועה בימי „הטרור הלבן״. אם כי ראשי הקהילה הצליחו לשמור, במידת האפשר, על תנאי דו־קיום בין היהודים ובין הנוצרים — רבים מיהודי הסביבה נטשו את כפריהם מפני חוסר ביטחון שבבדידות בקרב אוכלוסיה עוינת ועברו לקישווארדא, למען שבת אחים יחדיו בקהילה גדולה. כך חל גידול מתמיד במספר היהודים בעיר.

ב־1930, בעקבות המשבר הכלכלי העולמי, נפגעו גם כמה יהודים שפרנסתם היתה קשורה בחקלאות, אולם מאוחר יותר השתפר המצב הכלכלי בעיקר עקב החימוש המוגבר של הצבאות באירופה.

ב־1938, עם פירוסום חוקי ההפליה, נושלו יהודים רבים מפרנסתם. הבנקים הופקעו מבעליהם היהודיים, פקידים פוטרו לרוב, וכן נפגע ענף המסחר שבידי יהודים.

ב־1942 נלקחו הצעירים לעבודות כפייה ונשלחו לאוקראינה, שם נספו רובם.

(מתוך „פנקס הקהילות בהונגריה״ בהוצאת „יד ושם״)

עיר קטנה ואנשים בה...

מאת **שמואל אבא** גרוס

מורי ההוראה של הקהילה — מראשיתה

ראשיתה של הקהילה היהודית בקליינוואַרדיין לוטה בערפל, כמו של רוב הקהילות בהונגריה. אמנם מתעודות הממשלה יוצא שיהודים ישבו במקום ובכפרים שבסביבה במספר ניכר כבר במאה ה־17. לפי המפקד הממשלתי משנת 1784/5 גרו בקליינוואַרדיין 118 יהודים שהיוו את הקהילה היהודית השניה במנין אחרי זו של באלקאני Balkany בה גרו 165 יהודים.

מסתבר שעדה ניכרת כזו קיימה מסגרת קהילתית עם כל המוסדות והשרותים הדתיים היסודיים, כגון: בית־כנסת, שחיטה כשרה, מקווה וחברה־קדישא (בית־עלמין). מאידך גיסא, יש להניח שלא היה לקהילה רב באותה התקופה, שהרי כל הקהילות של המחוז Szabolcs עמדו אז תחת מרותו של הרב מקאלוב Nagykálló שהיה גם כן רב המחוז מטעם השלטונות.

בשנים תקמ״א—תקפ״א (1781—1821) כיהן כרב המחוז הרב **יצחק אייזיק טויב** זצ״ל שנתפרסם בכל המדינה ומחוצה לה כאדמו״ר החסידי הראשון בהונגריה. את משרתו הגבוהה ניצל להפצת החסידות בכל קהילות סבולצ׳ שהיו כפופות לו ובין היתר ציווה עליהן להנהיג את נוסח ספרד בבתי־הכנסת. קהילת קליינוואַרדיין סירבה לשנות את נוסח האשכנזי שלה שנשאר הנוסח הרשמי שם לדורות.

כבר במשך רבנותו של ר׳ אייזיק מקאלוב קבלה קהו״ד רשות למנות לעצמה דיין ומורה־צדק. זה היה הצעד הראשון לעצמאותה של הקהילה אשר כבר עלתה במנין על קהילת קאלוב. הרב המורה הראשון שידוע לנו היה **הרב יהודה ליב ב״ר אלקנה**, החתום על גביית עדות משנת תקע״ה (1815) בדבר רצח של יהודי אחדבכפר דיורע (מובאת בשו״ת חתם־סופר, חלק אבן־העזר, סי׳ פ״ט). הוא נפטר בשנת תר״ג (1843).

אחריו שרת בתור מורה־הוראה **הרב יואל ב״ר משה הלוי ראזענבלוטה** ממיהאלוויץ, הנזכר בשו״ת חתם־סופר (חלק אבן־העזר, סי׳ ס״ו־ס״ז) משנת (1824). בנו היה הרב זאב וואלף ראזענבלוטה אב״ד פאגאראש וד״ס מארטאן Dicsőszentmárton.

אחריהם נתקבל לדומ״ץ (דיין ומורה־צדק) **הרב משה ב״ר דוד פריעדלענדער** שהיה חתנו של הרב יהודה ליב הנ״ל. היה צדיק תמים וחסיד מפורסם. נפ׳ בשנת תר״ו (1846). בנו, הרב חיים היה גאון וצדיק מפורסם, חתנו וממלא מקומו של האדמו״ר ר׳ צבי הירש פרידמאן, אב״ד ליסקא זצ״ל.

בשנת ת"ר (1840) קהילת קאלוב תיכננה בחירת רב חדש אשר ישב על כסא רבנות המחוז שנתרוקן עוד בשנת תקפ"א עם פטירת הרב ר' אייזיק טויב זצ"ל. ראשי עדת קאלוב תמכו במועמדים שלא היו לפי רוחם של אנשי קליינוואַרדיין, ואלה פנו בתלונה למושל המחוז. בפנייתם מיום 5 לחודש מאי 1840 הם תובעים שייבחר רב שקיבל את הכשרתו בחו"ל ושיש לו השכלה מתאימה. כנראה, הודות לדרישות אלה נתקבל לרב המחוז הרב ישעיה בנעט, בנו של הגאון ר' מרדכי בנעט אב"ד ניקלשבורג ומדינת מעהרן. בכל זאת לא נחה דעתם של אנשי קליינ־וואַרדיין שחתרו לקראת עצמאות מלאה.

האב"ד הראשון: הגאון ר' אברהם יצחק וויינבערגער

(בעל „פני יצחק")

בשנת תר"ד (1844) ניתקה קהילת קליינוואַרדיין סופית את קשריה לרבנות קאלוב ובחרה לרב אב"ד את **הרב ר' אברהם יצחק וויינבערגער**, גאון ומרביץ תורה מובהק. במשך כהונתו הארוכה הפכה הקהילה לעיר ואם בישראל.

הרב הגאון ר' אברהם יצחק וויינבערגער נולד בשנת תקס"ה בעיר דוקלא (גליציה), לאביו ה"ר מרדכי יהושע, בנו של ה"ר משה, בנו של ה"ר מאיר למשפחת תאומים — פרענקיל המיוחסת (מחמת איזו סיבה שינו את שמם לוויינ־בערגער). היה תלמידו וחתנו של הגאון ר' צבי הירש העליר אבד"ק אונגוואַר, באניהאַד ואובין־ישן, מח"ס „טיב גטין". אחרי פטירת חותנו, חותנתו נישאה להגאון החתם־סופר והוא סמך זמן מה על שולחן חותנו־חורגו בפרשבורג. בשנת תק"ץ נתקבל לאב"ד בפריישטאדט הסמוכה לפרשבורג וישב שם על כסא הרבנות עד שנת תר"ד כאשר נבחר לאב"ד קליינוואַרדיין.

יותר מארבעים שנה כיהן פאר הגאון ר' אברהם יצחק ברבנות קליינוואַרדיין ובפרק זמן ארוך זה נעשתה הקהילה לאחת הקהילות החשובות במדינה ולמרכז של תורה וחסידות. מיד עם בואו יסד הרב החדש ישיבה גדולה במקום בה הרביץ תורה למאות תלמידים וכמה גדולי תורה יצאו מבית מדרשו. בין תלמידיו נמנו הג"ר חיים צבי מאנהיימער אב"ד דק"ק אונגוואַר והגה"ק משולם פייש הלוי אב"ד דק"ק טאהש. ביזמתו נוסדו במקום כמה חברות של חסד וצדקה, כמו חברת „בקור חולים", „עושה חסד ואמת", „סנדקאות", „גמילות חסדים", „מלביש ערומים". בימיו עלה מספר החסידים בעיר וגם השפעתם על חיי הקהילה הלכה וגדלה. הגאון ר' אברהם יצחק בעצמו אימץ את דרכי החסידות ונעשה למקורבו של הגה"ק מצאנז בעל „דברי חיים" זצ"ל, שחיבבו מאוד.

הגרא"י החליף מכתבי שאלות ותשובות עם כמה מגדולי דורו, כגון החתם־סופר, הכתב־סופר, הדברי חיים, מהר"ם א"ש, מהרש"ק. אחר פטירתו יצא לאור חיבורו על סוגיות הש"ס בשם „פני יצחק" (מונקאטש, תרנ"ב) ודרשותיו המלו־קטות בשם „מלל לאברהם" (מונקאטש, תרע"ג).

להגאון ר' אברהם יצחק לא היו בנים כי אם בנות. מנכדיו: מנחם בראדי אב"ד דק"ק מאהש וקאלוב, בן הג"ר אברהם בראדי אב"ד דק"ק ברעזנא, מח"ס

„פרי החג" וס' „הליכות עולם"; והג"ר מנחם מענדל שפירא אב"ד דק"ק דראגמירעשט מח"ס „מאזני צדק" ו„הין צדק".

כדאי להביא כאן קטעים מצוואתו שכתב בערב יום־כיפורים, תרל"ד כאשר נעשה בן שבעים שנה: „והנה ראשונה אבקש לשלם ממה שנשאר אחרי כל מה שנתחייבתי לשום אדם ולא אהי' ח"ו לווה וכו'... אנשי עירי הנכבדים והמופלגים נ"י! משנת תד"ר לפ"ק אתם שלוחי דרחמנא להחזיק אותי ואת ביתי על התורה ועבודה ות"ל לא פסקה ישיבה, ישלם ה' פעלכם בזה ובבא. ואבקש שלא יהי' כסא הרבנות פנוי זמן רב. ומיד אחד שלשים תוכלו לקבל רב אב"ד אך שיהי' ת"ח מופלג ומוחזק ליר"ש באמת... עוד אבקש שלא תפרסמו זמן הלוי' למקומות הסמוכים חוץ המקומות אשר תחת דגלי כי קשה בעיני טרחתם ומה לי להטריח אותם כי ידעתי מך ערכי וד"ל ועל כן אבקש כי לא יספדוני כי ע"י ההספד ירבו בשבחים שאין בי וגם על המצבה לא יכתבו רק שמי..."

הגאון ר' משה בן עמרם גרינוואלד (בעל „ערוגת הבשם")

עם פטירת הגאון ר' אברהם יצחק וויינבערגער נסתיימה תקופה ארוכה של ארבעים שנה. היו אלה שנים של עליה ושגשוג הן במנין והן בבנין. מספר התושבים היודים שהיה בשנת ת"ר (1840) 500, הגיע בשנת תר"ם (1880) עד ל־1483. שינויים גדולים יותר חלו באופי הקהילה ובדמותה הרוחנית. בעוד שבראשית ממלכת הגרא"י וו"ב היו בני הקהילה רובם ככולם יראים ושלמים ובתוכם מספר חסידים, הרי במשך הזמן נתגבשו בקהילה שתי קבוצות קיצוניות. מצד אחד נתרבו החסידים ותפסו עמדה חשובה בהנהגת הקהילה. מאידך, בעקבי שוויון זכויות שזכו לו יהודי הונגריה באותה תקופה וגם כתוצאה לעליה הכלכלית במקום התחזקה אצל השכבה האמידה השאיפה להתבוללות ולמודרניזציה. כל זמן שהרב הישיש חי, לא העיזו המתחדשים להרים ראש. גם החסידים מצדם הסתפקו במצב הקיים בלי שיחתרו להטביע את חותם שיטתם על חיי הקהילה כולה.

משנפטר הרב לעולמו התגלע הריב בין שני המחנות כאשר כל אחד מהצדדים ביקש לבחור אב"ד לפי רוחו, והיתה צפויה הסכנה שהקהילה, אשר עד אז היתה אורטודוכסית אחידה, תתפרד. הקרע מונע לבסוף כאשר נציגי שתי הסיעות כאילו בדרך נס, באו לידי הסכם ובחרו בהגאון ר' משה גרינוואלד שהיה אז אב"ד בהומנא Hommonna.

הגאון ר' משה ב"ר עמרם גרינוואלד נולד בשנת תרי"ג (1853) בעיר צ'ורנא Csorna במערב הונגריה. כבר בשחר נעוריו הצטיין בכשרונותיו, בהתמדתו וביראתו הקודמת לחכמתו. בגיל צעיר מאוד נתקבל בישיבת ה„כתב סופר" בפרשבורג ושם נמנה בין התלמידים הכי־מצוינים. בן שבע־עשרה נתיתם מאביו ונאלץ לעזוב את הישיבה כדי לפרנס את אמו ותשעה יתומים. אבל ביחד עם

פעילותו המסחרית המשיך בלימודיו בהתמדה גדולה. אחרי נשואיו אף הרביץ תורה לבחורי־חמד במקום. באותו פרק זמן התחיל לנטות אל החסידות אחרי שביקר אצל גדולי האדמו״רים בדורו, ה„דברי יחזקאל״ בשינאווע וה„ייטב לב״ בסיגעט, ברם בחיצוניותו המשיך להתנהג כאחד האשכנזים בהונגריה העלית (אויבערלאנד). בשנת תרמ״ג (1883), אחרי שכבר יצאו לו מוניטין כאיש מורם מעם בלמדנותו ובאישיותו, נבחר לרב אב״ד בעיר הומנא שם התמסר להרבצת תורה ביתר שאת וגם הראה את כחו בהנהגת עדה קדושה ועד מהרה שמו נישא למרחקים כרב ור״מ מובהק.

היה מעשה, והגאון ר׳ אברהם יצחק וויינבערגער, אב״ד קליינוואַרדיין והרב אב״ד הומנא נזדמנו לפונדק אחד בעיר הרחצה הארשפאלווא. הגאון הישיש התרשם כל־כך מהרב הצעיר עד שבשובו אל ביתו הפליג מאוד בשבחו, והביע את דעתו שאיש כמותו יהיה ראוי למלא את מקומו אחרי פטירתו. ואמנם אחרי פטירת ה״פני יצחק״ היראים בעדת קליינוואַרדיין ראו בזה צוואה מפורשת של רבם הנערץ והציעו לבחור בהרב דהומנא להיות רב בעירם. גם סיעת המתקדמים הסכימה להצעה זו בחשבם שהרב דהומנא מתאים להלך רוחם, היות שהוא יליד הונגריה העילית, שומע הונגרית, חניך שיבת פרשבורג המדבר גרמנית צחה, מלבושיו כמלבושי הרבנים האשכנזים, חובש „צילינדר״, שלא כהרב הקודם שהיה יליד גליציה ודיבר אך ידיש והתנהג בחסידות.

בשנת תרמ״ז בא הגאון ר׳ משה גרינוואלד לכהן פאר בתור אב״ד קליינ־וואַרדיין ונתקבל בכבוד גדול ע״י כל החוגים. אבל עד מהרה נוכחו המתקדמים כי אכן „מקח טעות״ בא לידם. מיד עם בואו לקווי״ד הזדהה הרב החדש עם החסידים, התלבש במלבושי החסידים, חבש שטריימל, התמסר כולו להרבצת התורה והטיף לשמירת מצוות קפדנית בקהילה. אף יסד ישיבה גדולה במקום, אליה נהרו בחורים מופלגים מכל רחבי המדינה.

כאשר המתבוללים עמדו על טעותם, רצו לדחוק את רגליו והציקו לו ככל אשר יכלו. בעיקר היתה הישיבה הגדולה על אפם ועל חמתם ואחדים מהמתבוללים הקיצוניים הגישו קובלנה אל השלטונות שהרב מחזיק בית ספר חשאי של הולכי בטל. בעקבות מלשינות זו אסרה עליו הרשות להחזיק ישיבה, אבל הוא לא נרתע ובמסירת־נפש המשיך להרצות שיעורים לתלמידיו בעזרת־נשים של בית הכנסת ובשאר מחבואות. בו בזמן מנהיגי היהדות החרדית במדינה עשו השתדלות אצל שר הדתות והלה הוציא אישור שכל רב רשאי להחזיק ישיבה כמאז ומקדם ואין לישיבות דין בית־ספר חשאי.

בבית דינו של הגאון ר׳ משה עמרם גרינוואלד בקליינוואַרדיין ישבו: הג״ר יצחק פריעדמאַן, יליד אהעל והג״ר שלמה ליב כ״ץ מאנדעל.

שש שנים כיהן הגאון ר׳ משה גרינוואלד כאב״ד בקליינוואַרדיין ובשנת תרנ״ג נבחר לאב״ד הוסט. שם הלך וגדל עד כי גדל מאוד ונעשה לאחד מגדולי דורו. שם חיבר את חיבוריו הגדולים, נתפרסם בעולם התורני בשם בעל „ערוגת הבשם״ על שם חיבוריו. נפטר בשנת תרע״א.

הגאון ר׳ משה (מאזעס) חיים ראזענבוים (בעל ,,לחם רב״)

הפילוג שהתחולל בתוך הקהילה כבר בתקופת הגאון ר׳ אברהם יצחק וויינ־בערגער, הלך והחריף במשך רבנותו של הגאון ר׳ משה גרינוואלד. מזה, נתבצרה עמדתם של היראים בקהילה: שורות החסידים נתרבו והללו הקימו בית־תפילה (קלויז) משלהם. בתוכם נימנו כמה אנשי שם, כמו הנגיד המפורסם ר׳ יצחק (איציקל) פריעד והגאון הנגיד ר׳ משה חיים ווייס. מאידך, כחם של הנאורים גם כן הלך וגדל בעיקר לרגלי קשריהם ההדוקים עם האצולה והשלטונות. בנסיבות אלה בעיית בחירת רב חדש שיהיה מקובל על שני המחנות כאחד היתה קשה פי כמה. ואכן, עברו חמש שנים עד שאנשי קליינוואַרדיין מצאו את המועמד המתאים שמאישיותו יפיקו רצון החסידים והנאורים גם יחד. איש הביניים הזה היה הגאון ר׳ משה המכונה מאזעס חיים סג״ל ליטש ראזענבוים שהיה עתיד לנהל את עדת קליינוואַרדיין למעלה מארבעים שנה. במשך תקופה ארוכה זו הגיעה הקהילה לשיא התפתחותה הרוחנית והכלכלית, ובסופה לירידתה וראשית חורבנה.

הגאון ר׳ משה חיים ראזענבוים נולד בפרשבורג ביום י״ד אב, תרכ״ד (1864) לאביו הגאון ר׳ גרשון שנתמנה אחר־כך לרב בטאַלליא Tallya מחבר ס׳ שו״ת ,,משיב דברים״, בנו של הגאון הגדול ר׳ משה ארי׳ ליב ראזענבוים, דיין בפרש־בורג ומחבר ס׳ ,,מתא דירושלים״ ועוד ספרים. המשפחה, שמוצאה היה מהעיירה ליטש Lidice הסמוכה לפראג (מכאן הכנוי המשפחתי), התייחסה על מהר״ל מפראג והגאון בעל ,,חוות מאיר״. בן תשע היה כשנתייתם מאמו ואבידה זו השאירה רושם בל יימחה על נפש הילד הרגיש. למד אצל אביו ובישיבת הגאון ר׳ שאול עהרענפעלד בסיקס, ובישיבת הגאון ר׳ אלעזר לעוו באוהעל, ולאחרונה בישיבת הגאון ר׳ שמחה בונם סופר בעל ,,שבט סופר״ בפרשבורג.

משחר נעוריו מצטיין בתכונות תרומיות שעיצבו את דמותו הרוחנית: עדינות הנפש, השאיפה להשתלמות, יראת שמים מופלגת. למרות התמדתו הגדולה בלימוד התורה, הצליח לרכוש ידיעות מקיפות גם במילי דעלמא וכבר בצעירותו קנה שם כנואם בחסד עליון.

בגיל עשרים נשא לו לאשה את מרת רבקה פעסיל, בת הגאון ר׳ פנחס חיים קליין, רבה של סעליש Nagyszöllős שהיה בן הגאון הקדוש ר׳ שמואל קליין, הנערץ בפי העם בשם ר׳ שמעלקא סעלישער בעל ,,צרור החיים״ זצוק״ל.

בן עשרים־וארבע נבחר לרבה של שאמלוי Szilágysomlyó שם התמסר בכל לבו לנהל את עדתו על מבועי התורה ולהרביץ תורה לבחורי חמד. במשך עשר שנים שכיהן במקום זכה לאהדתם והערצתם של בני קהילתו ושמעו של הרב הצעיר המחונן עשה לו כנפיים עד שראשי קהילת קליינוואַרדיין נתנו בו עיניהם. בתחילה דעת החסידים לא היתה נוחה מבחירת רב אשכנזי, חניך פרשבורג המדבר גרמנית והשולט בשפה ההונגרית, לשביעות רצונם של הנאורים. אך חששותיהם מהרה נתבדו כאשר הכירו את הרב החדש מקרוב ונוכחו לדעת כי אכן הוא ירא שמים גדול ולא בלבד שזהיר בקלה כבחמורה, אלא שבהצנע נוהג בגנוני חסידות ולוחם בלי חת נגד כל סטיה כלשהי מדרכי המסורת.

עם הגיעו לקליינוואַרדיין בשנת תרנ"ז (1897), ראשית פעלו היתה לאחות את הקרעים ולהשרות שלום בתוך הקהילה המפולגת, ובמשימה זו הצליח, כי בחינו האישי, בגישתו העדינה ובסבר פניו זכה שכל החוגים רחשו לו כבוד וחבה כאחד ומאז בטלה סכנת הפרוד בתוך הקהילה.

מיד עם ביסוס עמדתו בתוככי קליינוואַרדיין ניגש לבנין בית־כנסת חדש במקום הישן שהיה קטן מהכיל את בני הקהילה שמספרם הלך וגדל. למפעל זה התמסר בכל מרצו, כי עז היה רצונו שבית־הכנסת החדש יהיה בנין מפואר בנוי לתלפיות, כראוי לבית־מקדש־מעט של קהילה מפוארת; גם השגיח בעינא פקיחא שייבנה על טהרת הקודש לפי כל פרטיה ודקדוקיה של מסורת אבות. יגיעתו עשתה פרי, כי בית־הכנסת החדש שנתחנך בשנת „ואהי למו מקדש מעט (תרס"א) היה אחד מבתי־הכנסיות המפוארים ביותר בכל המדינה, והיה לגאונה ותפארתה של הקהילה על כל שכבותיה.

גם בתור מרביץ תורה גדול שמו בקרב יהודי הונגריה. התלמידים שנהרו לישובתו העריצוהו כאב הדואג לצרכיהם גם אחרי עזבם את בית מדרשו.

לא עברו שנים הרבה והג"ר משה חיים ראזענבוים נמנה בין הרבנים היותר חשובים בהונגריה, נבחר למוסדות המרכזיים של האורטודוכסיה, חבר למועצה הרבנית המרכזית ובתקופה שאחרי מלחמת העולם הראשונה חבר־משנה לבית־העליון של הפרלמנט ההונגארי.

עם פרוץ מלחמת העולם מתגלה הרב רוזענבוים כאישיות מרכזית ביהדות החרדית של המדינה. עובד ללא לאות לעזרתן של משפחות עניות שנשארו ללא משען לחם על ידי גיוס הבעלים, גם נהנים ממנו בעצה ובתושיה לפתרונן של הבעיות ההלכתיות המרובות הכרוכות במלחמה, בעיקר תקנת עגונות.

העול הכבד של שנות המלחמה והסבל של המהפכה שלאחריה ובעיקר הרדיפות על יהדות הונגריה בעקבות ה„טירור הלבן" בראשית שנות העשרים שברו את גופו של הרב חלש־המזג ומאז היה ידוע־חולי ומכאובים. משנים הללו עמד לימינו בנו, האברך הרב ר' שמואל שמעלקא, תחילה בהנהלת הישיבה וכשנתרופפה בריאות אביו גם בהוראה ובשאר התפקידים הרבניים. בשנותיו האחירונות של הרב הזקן רוזענבוים נתחדשו רדיפות היהודים והוא עצמו נאלץ להימלט על נפשו ולהחבא בחג הסוכות של תרצ"ט. הוא מצא מקלט ומחסה בבית ידיד נפש ר' זלמן גוטמן תלמיד חכם גדול ומפורסם שהתגורר בכפר סבולצ'באקא הסמוך לקליינוואַרדיין. בן שבעים ותשע נסתלק לעולמו אחרי סבל ממושך ביום כ"ח כסליו (ד' חנוכה), תש"ג, ונתקיים בו הפ' „כי מפני הרעה נאסף הצדיק".

הגאון ר' משה חיים ראזענבוים היה גם ספרא רבא שהשאיר אחריו המון כתבים בכל מקצועות התורה, בתוכם חיבורים מסודרים אחדים שלא הספיק להוציאם לאור. כבר בשנות תר"ס—תרס"ב סידר לדפוס והוציא לאור עם הקדמות והערות משלו את שו"ת „משיב דברים" ב"ח מאביו הגאון ר' גרשון, אב"ד טאלליא. בשנת תרע"ט הדיר והוציא לאור את הספר תועפות ראם מאת זקינו

הגאון ר' משה ליב ראזענבוים, דיין דק"ק פרשבורג. בשנת תרפ"א הוציא לאור חלק א' מחיבורו הגדול לחם רב על סידור התפילה. בשנת תשל"ד הוציא לאור נכדו הרב פנחס ראזענבוים מכתבי־יד את הספר לחם רב השלם על סידור התפילה כולו, חיבור ענקי בן 924 עמודים אשר בו מתגלה מחברו במלא קומתו בתור דרשן ומליץ מפואר ומסדר למופת. בצוואתו (נדפס בקליינוואַרדיין מיד אחרי פטירתו) פונה אל קהילתו בדברים הנמלצים האלה:

„אליכם אישים הנכבדים אקרא, בעלי בתים החשובים יושבי ק"ק קליינוואַרדיין, העיירה והגליל, יצ"ו, אתם ידעתם כי בכל כחי עבדתיכם, והייתי מתאמץ לעשות רצון אבינו שבשמים לרומם באהבה ושלום קרן הקהילה על מבועי התורה והיראה, הן נתתם לחמי ומימי צמרי ופשתי, ישלם ד' פעלכם ומשכורתכם שלימה מעם ד' אלקי ישראל, אביעה לכם רוח תודתי בלב שלם על כל אשר גמלתוני ובעת ובעונה הזאת אחלה פניכם שתשגיחו על כרם הנחמד הנטוע בקרן בן שמן שלא יעלה ח"ו הכורת להעלות קוצים בכרם, חוסו חמולו על נטיעות הרכות המעותדות שיתעבד מכל אחת מהם אילנא רברבי, גן נעול גדר מסביב מנהגי ישראל הקדושים כבבת תשמרום שלא לבטל ח"ו אף א' מהם".

הרה"ג ר' משה חיים סג"ל ליטש רוזנבאום

(ע"פ מאמרו של ש. א. זוסמן, סופר ביומון „המודיע", תשכ"ג)

ז' חנוכה בשנת תש"ג, יום הסתלקותו של הגאון זצ"ל. 45 שנה כיהן כרבה של אחת הקהילות הגדולות והמפוארות שבהונגריה, היא קהילת קישווארדא בת אלפי נפשות, שלרבה נתקבל עוד בגיל של שלושים ושלוש שנים, אחר הצדיק המפורסם: הרב משה גרינוואלד זצ"ל בעל ספר „ערוגת הבושם", היותו כבר רב לפני זה עשר שנים בקהילה המפורסמת, קהילת שומלוי.

ל„משקיף" מן החוץ צריך לדעת שכבר בימי ייסוד האורטודוקסיה לא היו מיסדיה אחידים ותמימים בדיעותיהם. זרמים מזרמים שונים, — מן החסידים ועד הרב הילדסהיימר ז"ל — התהלכו בין צירי הקונגרס החרדים בהתאם לדעותיהם האישיות והתאם לתנאי הקהילות שבהן כיהנו שעל ידן נשלחו כשליחים לקונגרס. החל מקהילה, שלא נתנה לעלות לתורה למי שלא היתה לו חתימת זקן, ולא נתנה להיכנס לבית הכנסת לאשה בלי פאה, עד קהילה שמרבית חבריה היו מחללי שבת בפרהסיה.

להחזיק קהילות אלה במסגרת אחת היתה „מן העבודות הקשות שבמקדש" להביא כולם לידי מחנה אחד.

קהילת קישווארדא, קהילה גדולה זו הדגימה בהרכב חבריה בצורה מוקטנת את מכלול הקהילות השונות שבכל ארץ הונגריה. קהילה שאיחדה בתוכה מחסידים לובשי שטריימל עד חברי הפרלמנט ההונגרי, מחללי שבת קודש. יען היותה „קהילת אם" אחידה שלא התפלגה לפלג חרדי וחופשי, וכל חבריה נשארו בין כותליה בתוך הקהילה האורטודוכסית. כמובן שפלגים אלה לא נעלמו, והם

לחמו זה בזה, וכל אחד רצה להשתלט על הקהילה ולשוות לה אופי לפי רוחו הוא.

אם אמרו חז״ל על מנהיג „איש אשר רוח בו״ שיוכל להלך נגד רוחו של כל אחד ואחד, הרי שקהילת קישווארדא היתה דוגמה קלסית לקהילה שדרוש לה מנהיג כזה. איש שבקסם אישיותו וברוב תבונתו ובחכמה יתירה שניתנה לו יאחד את כל חברי הקהילה סביבו. רב ומנהיג כזה היה רבי משה רוזנבאום זצ״ל. אישיותו היתה יסוד וחומה לקהילה, הוא היה כוח המאחד שאיזן בין הכוחות המנוגדים שהתרוצצו בה, והשליט שלום ושלווה באהבת הבריות המיוחדת שלו מבלי לזוז כלשהו מהקו המתון והשקול שלו. כדי להגיע לכל זה עמדה לו גאוניותו המוכרת בכל חלקי המדינה, יחוסו הרם, — רב בן רב עד מהר״ל מפראג — יראתו המופלאה הקודמת לחכמתו, אהבתו העזה לתורה שבערה בו בלי גבול. למעמדו הוסיפה העובדה שהחזיק בישיבה גדולה שבה העמיד תלמידים למאות, אותם החזיק במיטב כספו כדי שיוכלו ללמוד בלי דאגות. כבוד יוצא מן הכלל רחשו לו כל תושבי עיר מגוריו. כל אלה חברו יחד והעניקו לו אוטוריטה והשפעה כאלה שהודות להן הצליח לנהל קהילתו ברוחו הוא. אכן לא נמצאה בכל הקהילה הגדולה ומגוונת ההיא אפילו חנות אחת פתוחה בשבת. הוא הרים קהילתו לרמה גבוהה, לאחת הקהילות המפורסמות שבארץ הונגריה.

חז״ל דרשו על הפסוק שנאמר באלקנה: „יעלה האיש״ — נתעלה בעירו נתעלה בכל ישראל״. כך עלה הרב מקישווארדא ז״ל במדינתו אחר שנתעלה בעירו. עשרות בשנים היה חבר קבוע לוועדת הרבנים העליונה של רבני הונגריה, וכשנפטר הגאון הנודע מרן ר׳ קופל רייך ז״ל אב״ד דפשט, שייצג את היהדות החרדית בבית העליון של הפרלמנט ההונגרי, נתנו רבני הונגריה, חביריו, עיניהם בו לשולחו כנציגם, היות ונוסף לגאוניותו ומידותיו הנעלות היה נואם מזהיר שמעטים היו כדוגמתו, ושלט שליטה מלאה בשפת המדינה. עקב ענוותנותו הגדולה ומטעמים פוליטיים פנימיים ולמען השלום היקר לו מכל, — ויתר מרצונו הוא על משרה זו.

„מפני הרעה נאסף הצדיק״ רחמו עליו מן השמים ולקח אותו אלקים, ולא ראה באובדן קהילתו החביבה ובאובדן משפחתו, בניו וחתניו, רבנים מובהקים הי״ד ובאובדן יהדות מולדתו. החזיר נשמתו הטהורה לבורא מתוך עבודה הי״ת עד לרגע האחרון של חייו. כמו שמעיד עליו בנו, ממלא מקומו, הרב שמואל שמעלקע הי״ד בספרו „אלה דברי שמואל״: „מי לא יזכור כמה דמעות נשתפכו באומרו ש״ע של חול... ועבודתו הקדושה בימים הקדושים בחולשות גופו למעלה מכוחותיו הגופניים והכל בשמחה ובחדוה בשמחה של מצוה. ואפילו לילה אחד לפני הסתלקותו בהדליקו נר חנוכה, אף שכוחותיו כמעט עזבוהו לגמרי — באיזה התלהבות אמר הברכה בקדושה ובטהרה״.

נרו כבה ביום ד׳ של חנוכה ושנה אחר פטירתו באה השואה שהחריבה את קהילתו, ושטפה אתה את משפחתו הגדולה עם מרבית תלמידיו, מכיריו, אוהדיו ומעריצי שמו.

רק מעטים ניצלו ממבול דם זה, והם מעלים את זכר הצדיק הברכה, תלמידיו את זכר רבם האהוב, בני קהילתו את זכר מורם ומנהיגם הגדול.

הרבה כתבי יד נשארו אחריו. שו״ת, הלכה ואגדה, נוסף לספר „לחם רב״ שהדפיס בימיו.

אנו בני דורו נלמד מאורחות חייו: לנהוג במתינות, לחפש תמיד את „המאחד״ ולא את „המפריד״. ולהידמות אליו שהיה: „אוהב שלום, רודף שלום״.

הגאון ר׳ שמואל שמעלקא ראזענבוים
(בעל „אלה דברי שמואל״)

הגאון ר׳ משה חיים הלך לעולמו בתקופה הרת זעם כאשר חלק ניכר של יהדות אירופה כבר שתה את כוס התרעלה הנאצית וגם יהדות הונגריה עצמה עמדה על סף החורבן. בעצם ירידתה של קהילת קליינוואראדיין התחילה מיד אחרי תום מלחמת העולם הראשונה. בעקבי השינויים המדיניים, ובעיקר כתוצאה מעמדתו העוינת של השלטון כלפי היהודים, הרבה יהודים ירדו מנכסיהם ומקורות הפרנסה נסתתמו. בד־בבד עם הירידה הכלכלית באה גם ירידה רוחנית, שהרי אם אין קמח אין תורה. גם הרדיפות והנגישות מצד השלטונות שכוונו במיוחד כלפי תלמידי התלמוד־תורה ובחורי הישיבות שבעיר גרמו לקול התורה שידום בעיר. אף המחלוקת רבתה בקהילה וריב אחים גרם לחילול השם מדי שנה בזמן הבחירות הקהילתיות.

במצב קשה כזה ירש הגאון ר׳ שמואל שמעלקא ראזענבוים את כסא הרבנות עם פטירת אביו. בפועל מילא ר׳ שמעלקא את תפקיד אב״ד עוד כשנתיים לפני זה, מאז נבחר לסגנו של אביו החולני בתור רב־צעיר.

הרב ר׳ שמעלקא נולד בשאמלוי ובגיל רך הגיע לקליינוואראדיין כאשר אביו עבר לשם. משחר נעוריו ניכרו בו סימני טהרה — אהבת תורה ויראת שמים משולבות עם אהבת הבריות ואצילות הנפש. את כל חינוכו התורני קיבל מאביו, כי לא זזה ידו מתוך ידו. בשנת תרפ״ב נשא לאשה את מרת לאה לבית בירנבוים. עם הנדוניה הניכרת שקיבל פתח בית־מסחר לחמרי בנין כשרוב עתותיו הקדיש ללימוד תורה. אף עזר לאביו בניהול הישיבה בה הגיד שיעור לתלמידים מדי יום. אך היות שלא היה לו נסיון במסחר לא יכול להחזיק מעמד נגד ההתחרות החריפה מצד יתר הסוחרים ואחרי שנים אחדות פשט את הרגל ונשאר בעל־חוב גדול בלי מקור פרנסה כלשהי לביתו. על אף דאגות פרנסה הכבדות שאפפוהו המשיך ללמוד בהתמדה גדולה ולהרביץ תורה לבני הישיבה ולבעלי־בתים שרחשו לו חיבה ואהדה בשל מידותיו התרומיות והליכותיו הנעימות.

כל שאיפתו בתור אב״ד היתה ללכת בעקבות אביו. ואכן כמוהו ניהל את עדתו בשלום ובמישור וטרח בכל כוחותיו להנהיג את העם על דרכי התורה והיראה במקל נועם ובסבר פנים יפות. אף חידש את הישיבה שנתבטלה בשנותיו האחרונות של אביו, כאשר בנו בכורו פנחס עוזר על ידו.

הרב ר׳ שמעלקא היה מחונן בכשרון פיוטי ובנעוריו חיבר כמה שירים יפים בסגנון עברי מלוטש. גם דרשותיו שדרש בהתרגשות רבה הצטיינו בנימה פיוטית.

ר׳ שמואל שמעלקא רחזענבוים

רק כשנה וחצי זכה לשבת על כס הרבנות, כי נחתם גזר דינה של קהילת קליינוואררדיין בקרב יהודי הונגריה כולה. ביום אסרו־חג פסח שנת תש״ד רוכזו יהודי הגליל בתוך הגיטו ובתוך ימים מספר גם יהודי המקום הועברו שמה. ביום שני של שבועות הוגלו בני הקהילה לאושביץ וביום י״ב בסיון עלה על המוקד רבה האחרון של קליינוואררדיין, הגאון ר׳ שמואל שמעלקא ביחד עם אמו הרבנית הזקנה, אשתו הרבנית לאה וחמשת בניהם, הי״ד ודם בני עדתו תנצב״ה.

נשאר בחיים בנו הגדול הרב פנחס והוא הוציא לאור בשנת תשכ״א את הספר „אלה דברי שמואל״ הכולל שאלות ותשובות ודברי אגדה שנשארו לפליטה מאת אביו הגאון ז״ל. מתוך הספר יש לעמוד לא רק על גדלותו בתורה ובקיאותו בש״ס ופוסקים אלא גם על מסירותו הגדולה בצוק העתים הללו בעד כל הקדוש לנו. בתשובה גדולה מיום ערש״ק פ׳ ויקהל־פקודי, תש״ד, היינו כשבועיים אחרי כיבוש הונגריה ע״י הגרמנים, מברר שאלה בדין מצה שמורה. ולהלן תוכן השאלה והתשובה מספרו: „אלה דברי שמואל״:

סימן א — חיטין שמורות ביד עכו״ם

ב״ה. אור ליום ו׳ עש״ק ויקהל־פקודי תש״ד לפ״ק.

נשאלתי: איש אחד הכין חיטין שמורות ונתנן לתוך שק ושק זה הכניס בתוך שק אחר וחתם את השק הזה בשש חותמות והעלהו לעלייה אצל נכרי אחד שופט הכפר, וזה שם אותם במקום המשומר בעלייה ההיא. ועתה הוא שואל אם יאות ליקח החיטין הללו למצות שמורות לצאת בהן ידי חובת מצה בשני לילות הרא־שונים של פסח.

הנה נודע שיטת השואל ומשיב, הובאו דבריו בשדי חמד, מערכת חמץ ומצה, סימן יו״ד, אות ה׳ ואות ח״י, והן המה שנאמר בשו״ת שואל ומשיב, מהד׳ קמא, חלק ג׳, סי׳ פ״ז, ונשנו במהדורא תליתאה, חלק א׳, סימן קס״ז בעניין החיטין המשומרות בשנה שהיה ביה ריבוי גשמים, שנבדקו קצת חיטין הנשמרות ונמצאו מבוקעות בעודן במחובר, עד שלא היו ששים נגדן, וקצתן לא נבדקו אז והיו משומרות לשם מצה משומרת ונבדקו קודם הפסח ונמצא גם בהן קצת מבוקעות, אך שהיו ששים נגדן כתב: הא וודאי דאינו נקרא משומר, דמשומר בעי שיהא וודאי משומר וכל שיש ספק אילו היו מבוקעקות ונתייבשו אחר־כך, זה לא מקרי משומר וכעניין מ״ש בשיטה מקובצת, בבא מציעא, דף ז׳, בשם הר״ש מפליזא, דכל שכתוב עשירי וודאי אף רוב לא מועיל, דעל כל פנים וודאי אינו עשירי. והוא הדין כאן, כיון דכתיב „ושמרתם את המצות״ בעי שימור וודאי. עיין שם באריכות. ובמהד׳ תניינא, חלק ד׳, סי׳ קפ״ב כתב בזה הלשון: „וכבר כתבתי בתשובה, כי לעניין שיהיה נקרא משומר אף רוב לא מועיל, כי השימור צריך להיות בבירור וכעין שכתב השיטה מקובצת בבבא מציעא, דף ז׳, דעשירי וודאי ואף רוב לא מועיל ומכל שכן במקום דהתורה הקפידה שיהיה משומר בבירור ואם כן מה מועיל רוב או ס״ס דעל כל פנים משמר אינו״. וסיים שם לעניין הלכה בשאלה ההיא, בחיטין שמורות שנמצא בתוכן הרבה חיטין מצומחות ומבוקעות ורצו לעשות תקנה לברור אותן אחת־אחת עד שישארו נקיות: „ועל

כן מוטב הדבר שיאכל מצות כשרים משומרים מהמוץ, משיהא אוכלים מהמשומר בשעת קצירה ויש ספק שמא אינו משומר כלל". ומהר"ם שיק (הובאו דבריו בשדי חמד, מע' חמץ ומצה, סי) י' אות חי) הסכים לסברת השואל ומשיב, כיון דכתיב „ושמרתם את המצות" אף שעל־פי־רוב ליכא למיחש, מכל מקום משומר מיהו לא מקרי.

והנה שאלה כזו נשאל הגאון ב„ערוגת הבושם", חלה אורח חיים, סימן קד"ט־ק"ל והביא שם השואל בסימן קכ"ט דברי מרן הגאון „דברי חיים", חלק ב', ל"ט, להתיר אותן שנבררו, אם על כל פנים היו נזהרים לקצור החיטין בעוד שהיו יונקות מן המחובר, היינו קודם גמר בישולן. והנה הגאון ב„ערוגת הבושם", סי' ק"ל, כתב, שיש לסמוך על דברי ה„דברי חיים" ומפלפל בדברי השואל ומשיב , דמה שהביא ראייה לדבריו מדברי הרמב"ן והריטב"א בריש פרק קמא דחולין, דמהאי טעמא בעינן שיאמר „ברי לי שלא נגעתי" גבי טמא במוקדשין ולא אמרינן ספק טומאה ברשות הרבים ספקו טהור, דהא עזרה רשות הרבים היא. שאני הכא, דאפילו היסח הדעת פוסל בהו, משום הכי בעי דוקא ברי לי (ובהא גופא מפלפל שם). וכתב דנראה ברור, דעל כן לא סבירא להו להרמב"ן ולהריטב"א דלא סמכינן אספיקא ברשות הרבים, אלא היכא דהריעותא היא על השמירה, אבל היכא דאין הריעותא מצד השמירה, כל ששמרו כראוי שפיר יש לומר דלא חיישינן על החשש ממקום אחר, דלא הוי הריעותא מצד מיעוט שמירתו. והכי נמי אף אנן נימא כן לעניין „ושמרתם" דכתיב גבי מצות, אפילו אם נתפוס סברא הנ"ל, מכל מקום היכא דליכא ריעותא מצד פחיתות השמירה שפיר סמכינן ארוב וחזקה כמו בעלמא. והכי נמי כל שקצר התבואה טרם גמר הבישול, בעוד שהיתה לה יניקה מן המחובר ועשה כל מה דמצטרך לשמירה מעליא, שפיר אמרינן דהנך חיטין הנבררות, דלא חזינן בהו שום ריעותא הן חיטין שמורות, אף על פי שיש בהן איזה חשש על צד רחוק.

והנה לפי מסקנת הגאון ז"ל יש לדון באלו החיטין שנמסרו לנכרי לשמור אותן כל ימי הסתיו וימי החורף, בלא שום השגחה שבעולם — וכי יש לומר על זה דהוי שמירה מעולה, אם כי אחזיקי איסורי לא מחזיקנין, מכל מקום הרי אמרה התורה „ושמרתם את המצות", דבעינן שיהיה משומר ודאי וכדברי השואל ומשיב, שהסכים בעל „ערוגת הבושם" ז"ל לסברתו, היכא שהחסרון היא גבי השמירה והריעותא היא שם.

ואין לומר איזו ריעותא נמצא בחיטין הללו, ועד כאן לא קאמר הגאון בשואל ומשיב, רק היכא דנמצאה ריעותא בקצת חיטין וממילא שיש לחוש גם בחיטין שאינן ריעותא למה ניחוש לחימוץ. הנה אדרבא לפי סברת „ערוגת הבושם" היכא שהריעותא היא מצד השמירה, זוהי הריעותא אשר נאמר עליו שאינו משומר וודאי וכאן, שהיו החיטין בעליית הנכרי על כל פנים בכל שעה המה בספק שמא זלף הנכרי עליהם מים. ואף שקיימא לן שאינו חשוד לזה, כי אין הנכרי חשוד להכשיל, כמו שהביא בשו"ת „אמרי יושר", חלק שני, סימן ע"ד, בשם הפוסקים, מכל מקום מגדר ספק לא נפק ואיך נקרא משומר ? וכי יש לומר, שהמניח חיטין שמורות בביתו בעלייה בשק ועכו"ם יוצאים ונכנסים שם בלי

שום עומד על גביהם, ולא עכו"ם עבדיו דמרתתי ממנו, שזה נקרא חיטין שמורות, הלא יוכלו לזלף עליהם מים כפי שירצו, ואף שלא נחשדו על כך הוא בוודאי רק מכוח חזקה, דלמה להו לעשות פעולה ריקה, מה דלא אהני להו כלל וקים להו לחז"ל, דאין זה דרך בני אדם, אמנם היכא דהריעותא היא מצד השמירה, שם אמרינן בוודאי שלא נקרא משומר וכסברת שו"ת „שואל ומשיב" שם.

והנה מצאתי סמך לדברי בשו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סימן קכ"ה, שכתב בדבר אשר שאלו, על דבר חיטין משומרות משעת קצירה ונמצא על השק כתם, דמוכח כאילו השתינו עליו העכברים, שכן עשו גם על שאר חיטין משומרות; ומסופק מעלתו אי מותר ליקח מחיטין אלו לשם מצות מצוה. וכתב: ולדעתי אפילו אינו נמצא שם שום כתם, או שאר סימן דמוכח שהשתינו עליו, אם מונחים במקום שיש לחוש דשכיח עכברים, בלאו הכי לא הוי בכלל משומרים, דמה לי גשמים או מי רגלים, דכשם שאם החיטין מונחות במקום חשש נפילת גשמים אחר תלישה ואם אינם יודעים אם נפלו עליהם מים לא הוי בכלל שמירה, הכי נמי במקום דיש לחוש לשתן עכברים, לא הוי בכלל שימור ולא נקראים חיטין משומרות.

והנה גם שם, הלא לא נמצא שום סימן או רושם מהשתנות העכברים ואף על פי כן הואיל ושכיחא שם, לא נקרא משומרות (אף שבוודאי החיטין אינן חמץ ומותר לאכלן בפסח, אלא שאינן נקראות שמורות), הכי נמי כאן דאפשר שהעכו"ם בלא יודעים זלפו עליו מים, ניהו נמי דלא חשידא לכך, אמנם מהא שלא נעשה דבר כזה בשוגג לא נשמרו, מסתבר דלא נקראו משומרות.

הגם שיש להשיב, דעד כאן לא מדמי הגאון מהר"ם שיק הא דעכברים למקום שיש חשש נפילת גשמים, משום דדמי להדדי, דגבי עכברים יש גם כן לחוש שישתינו על החיטין דדרך העכברים להשתין, מה שאין כן כאן, הרי לא הוי חשש שיזלפו עליו וכי דרך בני אדם לזלף. אמנם הא ליתא, דגם דרך בני אדם לירוק ואפשר שניתז צינורא מפיו של אדם על החיטין בלא יודעים. והרי אם היו חיטין במקום כן מותרות החיטין לאכול, דלא מחזיקנין איסורא, ומכל מקום משומר לא נקרא, הכי נמי כאן, אף דמותרות החיטין ולא איקרי חמץ, משומר וודאי לא הוי, דעל כל פנים מגדר ספק לא נפק. ולפי דברי ה„שואל ומשיב" שום לא נקרא משומר. והא וודאי נראה מצד הסברא, מאחר שהחיטין הללו היו בעלייה בלי שמירה מזילוף, אפילו שלא במכוון, שום לא נקראו חיטין.

ובינותי בספרים ומצאתי בספר שו"ת „אמרי יושר", חלק ב׳, סי׳ ע"ד, שאלה בחיטין משומרות משעת קצירה שנידושו בגורן ולא הספיקו לדוש הכל ביום אחד והנכרי הפועל רצה ללון בגורן מחשש גניבה ואמר לו בעל החיטין שגם הוא ילון בגורן, ואחר הצהריים הלך בעל החיטין לביתו וסגר במפתח וכבואו בלילה מצא את הנכרי בגורן ואמר לו, באשר התמהמה היה מוכרח לפתוח וללון שם. והאיש עשה לו סימנים מובהקים בתבואה שהשאיר, באופן שהדבר ברור שהנכרי לא נגע בתבואה כלל, שאם היתה יד אדם ממשמשת היו מוחקין הסימנים, וגם שום מים לא ראו שם. וכתב הוא ז"ל, דלדינא אין כאן שום חשש חימוץ, דהסימנים מוכיחים דלא נגע שם אדם והנוכרי אינו חשוד לשפוך שם מים

להכשיל, כמו שכתבו הפוסקים, וגם מירתת הנכרי כיון שאמר לו שיבוא. ומה שחושש השואל, דעל כל פנים לא הוי שמירה לצאת בה ידי חובת מצה, כמו שכתבו קצת מחברים (נראה שכיוון על ה„שואל ומשיב" ומהר"ם שיק) כ׳ דלפי דעתו, אף אם בעינן שימור לשם מצווה, היינו בשעת עשיית איזה דבר, כגון טחינה ולישה, אמנם את זה לא יתכן כלל לומר, שבכל משך הזמן יתכוין לשם מצוה, אלא שצריך לשמרן מחימוץ, וכמצניעים במקום משומר, הוי שמירה אף שאין דעתו עליהם. ואם כן, אף שאפשר על צר הרחוק שהנכרי היה שופך שם מרחוק, כאן דמשורת הדין אין חשש בזה, דהא הנכרי מירתת וגם אינו חשוד להכשיל, שוב אין חשש חימוץ, ומצד שימור לשם מצוה הרי כל העשיות הן לשם מצוה מתחילת הקצירה.

שוב הביא ראיה שם מכוח קושי׳ בספר „ערך ש"י", אורח חיים, סימן תנ"ג, דלנשיכת עכברים בחיטין המסוגרות בתיבה של עץ, אם אין רואים שום סימן נשיכה אין לחוש לזה כלל. ולחוש שהעכברים השתינו שם (ואינו ניכר) אם אין רואין נשיכה ע"כ שלא אכל, שוב לא חיישנין לדבר שאינו מצוי כלל. (וזה לא כמהר"ם שיק סימן קכ"ה, שהבאתי לעיל, שחושש אפילו בלי שום סימן כתם או נשיכה, אמנם יש לומר דכשהיו החיטין מסוגרות בתיבה גם המהר"ם שיק מודה דהוי משומר, דהא לא שייך כלל שישתינו העכברים שמה והוי דבר שאינו מצוי כלל. אמנם זיל בתר טעמא שכתב המהר"ם שיק בסימן רי"ז, דכל מקום שיש ספק אינו בגדר משומר וכסברת ה„שואל ומשיב" שם, ואם כן, מאחר דאמרינן דסתם תיבות חתורות אצל עכברים, אולי גם בזה חושש המהר"ם שיק, עד שתהיה התיבה עשויה באופן שבשום עניין לא יוכלו העכברים לבוא שמה, לא סתם תיבה).

והנה לפי דברי ה„אמרי יושר" לכאורה נידון הזה דומה לנידון דידן והוא ז"ל מתיר. אמנם מלבד שנראה מדברי תשובתו שהם מבוססים על סברתו החולקת עם ה„שואל ומשיב" ולא סבירא לה ב„השואל ומשיב", דבעניין שימור ודאי ורוב וספק ספיקא לא מהני גביה, דכתב דמשורת הדין אין חשש שהנכרי היה שופך מים, ממילא נקראים החיטין משומרות. והלא ה„שואל ומשיב" לא סבירה ליה הכי, וכן הסכים עמו בסברא זו המהר"ם שיק וגם מגדולי האחרונים הגאון בעל „ערוגת הבושם" ז"ל בתשובתו שהבאתי לעיל, במקום שהגריעותא היא מצד השמירה.

עוד מלבד זה, הסניפים אשר על פיהם התיר הגאון מבוטשאטש, בעל שו"ת „אמרי יושר" ז"ל, אינם נמצאים כאן בנידון דידן, כי הגאון ז"ל התיר מתרי טעמי: חדא דאין לחוש שהנכרי רצה להכשיל, וזה יתכן גם כן בנידון דידן, והשני דמירתת, וזה אין לומר בנידון דידן; כי האיש אשר הפקיד אצלו את החיטין לא היה עבדו, לקיטו או שכירו שיהיה שייך לומר גביה מירתת. ועוד דכ׳ דלא חיישנן, שהנכרי יבוא להכשיל את ישראל. הנה על זה כבר עוררתי לעיל, דהחשש הוא לא זה בלחוד שיתכוון לזלף מים על החיטין, דזה לא שייך באמת, אמנם אפשר שיזלף בלא יודעים, כיון דלא רמי׳ עליו לשמור ואנן שימור וודאי בעינן.

ואולם נראה דעל זה כיון הגאון ז״ל באמרו דעל מילתא דלא שכיחא כל־כך לא חיישינן כלל. וזה יתכן שם, שהיתה השאלה שלן שם העכו״ם בלילה אחד, בזה הוי מילתא דלא שכיחא, שבמכוון בזמן לא ארוך הוא יזלוף מים על החיטין, אמנם במשך כמה ירחים, יותר מחצי שנה אינו מילתא דלא שכיחא כלל שיזלף מים או רוק אדם שמחמץ גם כן על החיטין ואיכא למיחש להזה, ואפשר דבכגון דא גם השו״ת „אמרי יושר״ מודה שלא נקראו משומרים.

ועיין בשו״ת „לבושי מרדכי״, מהדורא תניינא, אורח חיים, סימן קנ״ד, שמפלפל שם בסברתו של ה„שואל ומשיבב״ ומסקנתו, דאם ש לנו חזקה או רובא„ דאפילו שום חמוץ לית כאן, סמכינן שפיר ארובא וחזקה (אפילו בחיטין שמורות), ועיין בשאלות ותשובות מהרש״ג, חלק אורח חיים, סימן נ״ה, שכתב אדברי „שואל ומשיב״ ומהר״ם שיק, דאפילו אם נחוש לדבריהם, היינו דוקא במקום שנולד על כל פנים ספק, אבל במקום דלא נולד ספק כלל, והוי חזקה דלא איתרע, חזקה כזו לוודאי גמור ייחשב והוי בכלל שמירה, וצידד להקל מכוח זה ליקח חיטין שאינן מצומחות מתוך המצומחות לצורך קמח שמורה. וגם לפי דבריו קשה להחיר כאן החיטין, שיהיו נקראות חיטין משומרות דהא כאן, הלא בוודאי איתרע חזקת כשרות של החיטין להקרא שמורות, בשעה שהיו בעליית הנכרי ולא הוי כחזקה שלא נרתעה. ועיין שם בד״ה ועוד, שמפלפל בסברת הגאונים „שואל ומשיב״ ומהר״ם שיק ונראה שסובר שלא כדבריהם בעניין דבעינן שמירה וודאית למצות של מצוה. עיין שם בדבריו.

אולם ראיתי בשו״ת מהר״ש, חלק חמישי, סימן צ״א, שכתב בנידון דידן. שקמחא דפסיחא היה מונח בבית אוצר של עיר והמפתח היה ביד הפאליצייא (המשטרה), דעל מצות פשוטות יש להתיר הקמח הלז (עיין שם טעמו), זולת על שני לילות ראשונים, אפילו לאותן היוצאין מצת מצוה בקמח הלז ואינם מחמירין ליקח מצה שמורה משעת קצירה על שני לילות ראשונים, אלא סומכין על הסוברים דסגי בשמירה משעת טחינה, בודאי דיש להחמיר שלא ליקח מקמח זה, הואיל דיש על כל פנים ספק, א״כ על כל פנים ל״ח משומר וכסברת הרמב״ן ז״ל, דבקדשים וטהרות דהיסח הדעת פוסל בו והקפידה רחמנא על שמירתה, אף ספק טומאה ברשות הרבים טמא, דעל כל פנים לא הוי משומר.

ואם כן לפי זה חידשו האחרונים שיש לומר, דלעניין מצה שמורה אף ספק ספיקא לא מהני, משום דל״ח משומר. וניהו דיש לחלק, דדוקא בקדשים וטהרות דנפסלו בהיסח הדעת, שפיר יש לומר דגם ספק ספיקא לא מהני, משום דעל כל פנים לא גרע מהיסח הדעת, אבל במצה שמורה אכתי יש לומר דמהני ספק ספיקא, אבל על כל פנים הכרעת האחרונים להחמיר לעניין שמירה בכל ספק. עיין שם. הרי שכתב הגאון מהר״ש בהדיא, דהכרעת האחרונים להחמיר כסברת ה„שואל ומשיב״ בכל ספק בחיטין משומרות. והלא בנידון דידן גם כן יש ספק אי לא ניתז מים על החיטין הללו, או על כל פנים רוק מפי היוצאים ונכנסים בעלייה בלא יודעים ובלא מתכוון, שלא היו החיטין משומרות שם כלל במכוון, וגם הגאון מהר״ש החמיר כסברת ה„שואל ומשיב״ ומהר״ם שיק.

עוד יש לחלק בין נידון דידן לנידונו של השו״ת, שבא שמה הנכרי בגורן, והלא העושה החיטין משומרות קיים מצוות „ושמרתם את המצות״ ואיהו לא

הקיל בשמירתו, אמנם בנידון דידן, איך אפשר לומר דהוו החיטין הללו בכלל משומרות. אם העושה אותן מסרן בידים למי שאינו נאמן על שמירתו, אף אם עשה כן מצד אי ידיעתו, כן אפשר לומר מצד הסברא.

ועיין בקונטרס „קול על המים" מהגאון מו"ה שלום קוטנא ז"ל, אבדק"ק אייזענשטאט, שהביא דברי המהרי"ק, שורש ל"ט שכתב: אשר נסתפקתי, האם יחשב לדיעבד גבי דידך, לענ"ד נראה דמאחר שבאנו להתירו תמיד, כיון שהם הורגלו בכך יחשב לכתחילה, דלא שייך לחלק בין לכתחילה לדיעבד אלא היכא שנעשה באקראי בעלמא, אז יש דברים שאנו מתירים לו בדיעבד רק שלא יעשה כן לכתחילה, ואם היה עושה כן פעם אחרת לכתחילה פשיטא שהיינו אוסרים לו אפילו בדיעבד. הרי כדמות ראיה שיש לחלק בין היכא שהדבר נעשה באקראי בעלמא להיכא אנעשה בתמידות, ומאחד שנידון השו"ת „אמרי יושר" היה רק באקראקי בעלמא, אולם הוא עשה השמירה המעולה, יש סברא יותר להתיר, ודו"ק.

דיינים ומורי־צדק בקליינוואדיין

כאמור, כבר בראשית המאה התשע־עשרה, בעוד קהילת קליינווארדיין היתה עדיין כפופה להרב של המחוז, שימשו שם דיינים, מורי־צדק מובהקים. וכאשר זכתה הקהילה לרב אב"ד משלה, המשיכו דיינים למלא תפקיד נכבד על ידי הרבנים, לא רק כמורי הוראה בעניני איסור והיתר, אלא גם בתור משפיעים ומדריכים רוחניים, כמרביצי תורה ומגידי מישרים. זכתה קלייוארדיין שישבו בה על מדין דיינים מובהקים גדולי תורה שתפסו עמדה חשובה בעולם הרבני.

כבר הזכרנו לעיל את הרב משה פריעדלענדער, ששימש בתור דומ"צ עוד לפני התמנות הג"ר אברהם יצחק וויינבערגער. בשנתיים האחרונות לחייו המשיך בתפקידו בתוך רבנותו של האב"ד הראשון עד שנפטר בשנת תר"ו.

אחריו נתמנה לדומ"צ הרב יצחק פריעדמאן יליד אוהעל. חסרים פרטים עליו. ידוע רק שנפטר כזקן מופלג.

בתקופת רבנותו של הג"ר משה בן עמרם גרינוואלד שימש כדומ"צ הרב שלמה ליב הכהן מאנדל. נפטר כ"ה בתמוז, תרס"ב.

משנת תרל"ח עד תרע"ג כיהן פאר כדומ"צ הרב הגאון מוה"ר נפתלי שרייבער, שבצעירותו למד אצל הל"ר יחזקאל באנעט בנייטרא ואח"כ נעשה חסידו של הגה"ק ר' צבי מליסקא. במשך כהונתו הארוכה, שנמשכה 55 שנים, נתפרסם בחכמתו ובצדקתו. הוא שיסד את החברה לש"ס וחברה משניות בהן הרביץ תורה ויראת שמים בשיעוריו היומיים ובדרשותיו בשבתות ובמועדים. נפ' א' פסח, תרע"ג. חיבר ספר „מעטה נפתלי", דרושים על התורה ומועדים (קליינווארדיין, תרע"ד, אגב, זהו הספר העברי הראשון שנדפס במקום).

הרב משה צבי לנדא (בעל „שלחן מלכים״)

את מקומו מילא חתנו הגאון מוה״ר **משה צבי לאנדא**. הוא עזר על יד חותנו בתור דיין כבר משנת תרס״ה. נולד בוואלאווא ולמד בישיבת הג״ר משה גרינוואלד בחוסט ואצל הגה״ק מוהר״ר חי״ל טייטלבוים, אב״ד סיגעט בעל „קדושת יום טוב״. הי בעל הוראה מובהק ובקי גדול בכל מקצועות התורה, דרשן נפלא ומרביץ תורה ברבים. בעל אופי מוצק שלא נשא פנים אפילו לגדולים ועי״ז עורר פולמוס חריף מצד יריביו בעולם התורה שיצאו כנגדו בשלושה קונטרסים מיוחדים בהם התקיפו אותו קשות. על אף טרדותיו המרובות כדיין דמתא החזיק ישיבה לבחורי חמד. שמו התפרסם בעולם התורני אף חוץ לגבולות המדינה על ידי חיבוריו המלאים חריפות ובקיאות בכמה מקצועות ואלה הם:

מבשר שלום (תרפ״ז).
שלחן מלכים על הקצור שלחן ערוך, ח״א (תרצ״א).
כבוד מלכים (תרצ״ד).
מזוזות מלכים (תרצ״ה—תש״א).
לב מלכים.
סגולות מלכים.

עוד כמה חיבורים נשארו ממנו בכתב־יד. עד כמה נתקבלו ספריו בעולם התורני, מעידה העובדה שרובם יצאו לאור לאחרונה במהדורות חדשות. נפטר ביום י״ח בניסן (ג׳ פסח), תש״א.

עם פטירתו נבחר למלא את מקומו בנו הרב ר׳ **ישראל אפרים פישל לאנדא**, אשר עוד בחיי אביו הדגול עמד לימינו בניהול ישיבתו ובהבאת ספריו לדפוס. הג״ר אפרים פישל לאנדא למד בישיבת אביו, גם השתלם אצלו בהוראת איסור והיתר. הוא נשא לאשה את בתו של הגה״ק ר׳ יצחק יחזקי׳ גרינוואלד, אב״ד הוניאד ואח״כ בפאפא, בנו של בעל „ערוגת הבשם״, ממרביצי תורה הגדולים בהונגריה. בעזרת קרובי אשתו בעיר טאפאלטשאני יסד שם בית־מדרש חסידי, דבר נועז בתוך קהילה אשכנזית מובהקת. אבל לא ארכו לו שם הימים, כי אם התפוררות הרפובליקה הצ׳כוסלובקית נאלץ לעקור משם ולשוב אל מקום מגורי אבותיו כאשר גם „טפלי תליא בי״ה״ (ילדים קטנים תלויים בו). מיד עם עלותו על כסא אביו ניכר שראוי הוא לאותה איצטלא. היה נואם נמרץ והקסים את שומעיו בדרשותיו שנשא מדי שבת בשבתו אחרי תפלת מנחה, כמנהג אבותיו לפניו.

גם הוא הובל לאושביץ ביחד עם קהל עדתו ובני ביתו. משם חזר רק בנו בכורו נפתלי שנפטר בדמי ימיו בארה״ב.

*

עם תום המלחמה הנוראה, כאשר חזרו אחד־אחד האודים המוצלים מאש הכבשנים ושרידי החרב משדה הקטל, נעשו מיד מאמצים לחדש את חיי הקהילה ולשקם את מוסדותיו במידה האפשרית. עד מהרה הורגש הצורך במורה־הוראה, ביחוד בתוך הנסיבות החדשות שגרמו לבעיות מרובות בחידוש החיים הדתיים.

בין החוזרים היה הרב ר׳ יצחק פריעד, נינו של הרב איציקל פריעד זצ״ל הנודע לתהילה מתקופת הזוהר של קליינוואורדיין, כאיש מורם מעם; הרב יצחק פריעד היה תלמידו של הרב הג״ר משה חיים ראזענבוים זצ״ל, למד בישיבת פרשבורג ושם נסמך להוראה. זמן קצר שימש כרב בקהילת טרנצ׳ין בסלובקיה. עם חזרתו לעיר מולדתו בתום המלחמה, שימש כמורה־הוראה שלא על מנת לקבל פרס, עד הגירתו לארה״ב.

הרב פנחס רוזנבוים עולה על כס הרבנות בקליינוואורדיין

כשנה אחרי השיחרור, כאשר יסודות הקהילה המחודשת החלו להתחזק, הוחלט לבחור את הרב פנחס ראזענבוים כרב הקהילה ולהושיבו על כסא אבותיו. בבחירה הזאת היה לא רק נסיון להחזרת עטרה ליושנה, אלא גם — ואולי בעיקר — משום הכרת טובה לצעיר הנועז שהתמסר בחרוף־נפש להצלת מאות נפשות בימי הזעם מצפורני הנאצים. אולם המצב הפוליטי שנוצר במדינה לא איפשר התפתחותם התקינה של חיי הדת והרב פנחס ראזענבוים עבר למחנות גרמניה שם השתלב בעבודת שיקומם הרוחני של שארית הפליטה. יותר מאוחר השתקע בעיר גנף שבשוויץ שם עשה גדולות ונצורות בפעילותו המדינית והכלכלית לטובת מדינת ישראל הצעירה ובצדקת פרזונו למוסדות תורה וצדקה וחסד.

וכך מסופר עליו ע״י ידידיו:

הכתרת הרב הצעיר, שהיה פעיל במחתרת הציונית והציל במסירות נפש יהודים רבים בתקופת שלטון הנאצים, נערכה בחודש ניסן תש״ו בחגיגיות רבה. בקהילה שבה שימשו לפניו ברבנות אביו, הרב שמואל שמלקא רוזנבאום ואבי זקנו, הרב משה חיים רוזנבאום, שרדו חמש מאות נפש מכארבעת אלפים שהיו בה לפני השואה. בטקס ההכתרה נאם הרב קליין, זקן הרבנים בהונגריה, בשם הלשכה המרכזית של האורתודוקסיה ההונגרית; הרב דושינסקי, רב צבאי. ד״ר אלכסנדר אונגר דיבר בשם ברית המזרחי. ד״ר מ. שינוואלד, שהיה ראש קהילת קישוואורדא במשך שנים רבות, העלה על נס את פעילותו המסורה של הרב הצעיר בימי השואה. את טקס ההכתרה ארגן אברהם מרמורשטיין, שעמד בראש הסניף המקומי של בני־עקיבא.

וכך מתאר דוד עשהאל־אוסלנדר בספר זכרונותיו את הצטרפותו של הרב פנחס רונבאום אל פעולות ההצלה: „בחודש מאי נאסרו שלושת חברים ההנהגה הראשית של תנועת „תורה ועבודה״. יוסף קופרשטיין הובא לגרמניה ומשם לא חזר. דוד עשהאל ודוד פרידמן נאסרו במחנה הסגר בבודפשט. בספטמבר 1944 הצליחו לברוח מן המחנה הזה יחד עם חברם לתנועה, הרב פנחס רוזנבאום. הם עברו לבתי יהודים שהיו מוגנים ע״י ממשלת שווייץ ועזרו בתחומי ההצלה השונים כגון השגת דרכונים של מדינות ניאוטרליות, כתבי חסות וניירות אריים והפצתם בקרב היהודים. הם חילקו ביניהם את התפקידים. הרב פנחס רוזנבאום קיבל על עצמו את התפקיד להבריח יהודים מ„פלוגות העבדה״, להוציא יהודים מבתי הגטו בבודפשט ולהעבירם לבתים שעמדו תחת חסות השגרירות השוויי־צרית. הוא לבש מדי קצין הונגרי או מדי ס״ס גרמניים והוציא יהודים רבים

ממחנות הסגר באמצעות פקודות מזויפות, בתואנה שהוא מוביל אותם להשמדה בגדת הנהר דנובה.

עבודת ההצלה נעשתה על ידו בחירוף נפש ובאמונה גדולה שההשגחה העל־יונה הועידה לו תפקיד זה. רבים מיהודי הונגריה חבים את חייהם לפנחס וחבריו. עם השחרור המשיך הרב פנחס רוזנבאום בפעולות הצלה וכקצין אונר״א ליווה את הרב הראשי לישראל הגרי״א הרצוג זצ״ל, אשר עשה באירופה מיד לאחר השואה למען הצלת ילדי ישראל מצפרוני „המסיון". את ביתו הקים בג׳נבה שבשוויץ, אשר שימש מקום אכסניה לראשי היהדות שביקרו במקום. הרב תרם רבות ממרצו ומהונו למען ביסוסה וחיזוקה של מדינת ישראל.

בכל תפקידיו הצבוריים ועסקיו הרבים, לא שכח שהוא רבה הנבחר של קליינוואדיין למד בישיבות אונגוואר וקליינוואדיין ונתגלה ע״י מוריו כעילוי. הוסמך לרבות וקיבל היתר הוראה בהיותו בן 18.

לאחר הגירתו של הרב יצחק פריעד לארה״ב מילא את משרת מורה־צדק הרב זאב ואלף סאמעט, לפנים בעל חנות המקום וממתפללי הקלאוז. הוא היגר לארב״ה בשנת תשט״ז, ומשרת רב מורה הוראה שוב לא נתמלאה בקהילה המצומקת.

רבנים, בעלי בתים — אנשי שם בקליינוואדיין והסביבה

לא בחינם כינו את קליינוואדיין בתוארי כבוד כמו „עיר מלאה חכמים וסופרים", „עיר ואם בישראל וקהילה נאה וחסודה", גם בכינוי „ירושלים קטנה", כי מלבד הרבנים והדיינים גדולי התורה שכיהנו בה, נמצא בתוך בני הקהילה מספר ניכר של תלמידי חכמים מופלגים, בנן של קדושים ואנשי מעשה, מהם גם מחברי ספרים חשובים.

הארי שבחבורה זו היה הרב הגאון הנגיד מוהר״ר משה חיים וויים. היה סוחר אמיד שהחזיק ישיבה בכספו, בה הרביץ תורה לבחורים מופלגים. בבית־מדרשו הפרטי התפללו החסידים עד שבנו את ה„קלויז". חיבר ס׳ ברית משה ב״כ על הסמ״ג (מונקאטש, תרס״ד) ועוד חיבורים שנשארו בכ״י. נפ׳ בכ״ו באדר,

הגה״צ מוהר״ר ישראל חיים סאמעט למד תורה מתוך עוני. חיבר ס׳ שמע ישראל ב״ח (קוו״ד, תרפ״ד—תרפ״ו), גם פירסם בעילום־שם כמה כרוזים לחיזוק הדת. הובל לאושביץ. בנו הרב אליעזר הגר כעת בארה״ב, נשא לאשה את בתו של הג״ר משה חיים וויס והוציא לאור מחדש את הס׳ ברית משה ושמע ישראל.

הכי פורה בין מחברי קליינוואדיין היה הר״ר פנחס זעליג הכהן שווארטץ. היה בנו של הג״ר נפתלי אב״ד מאד ונכד ה„קול אריה". בעיקר התפרסם ע״י ספרו „שם הגדולים מארץ הגר" שיצא בכמה מהדורות המהווה מקור חשוב לתולדות יהדות הונגריה. יתר חיבוריו השימושיים הם: „גבעת פנחס", „יורח אור", „מנחה חדשה", „מנחת עומר", „עטרת פז", „הלכות פדיון הבן", „תמימי דרך" ועוד. כמו כן ערך והוציא לאור ירחון בשם „אור תורה". הובל לאושביץ.

הרב הגה״צ מוהר״ר יואל צבי ראטה היה אב״ד טיסא־סאלקא אבל את אהלו תקע בקוו״ד בביהמ״ד של חסידי קאסאני מיסודו של הרבי ר׳ משה שמואל ראטטענבערג. נכד הגאון ר׳ יואל צבי ראטה, אב״ד חוסט מח״ס „בית היוצר״ וחתן הגה״צ חיים שלמה ראטטענבערג אב״ד ואדמו״ר מקאסאני. היה גדול בנגלה ובנסתר. למד והרביץ תורה לבחורי חמד מתוך עוני. חיבר חיבור גדול ומקיף על ס׳ הכריתות ועל כללי הש״ס שאבד ממנו עם הגירוש לאושביץ. שבור ורצוץ וגלמוד חזר מהמחנות עבר לארה״ב והקים את בית מדרשו בשכונת וויליאמסבורג. התמסר בכל כחו לכתיבת ספרו מחדש מתוך מחלה קשה, אבל לא זכה להשלימו. אחרי פטירתו (ג׳ פסח, תשי״ח) יצאו לאור שני חיבוריו: ספר כריתות עם פי׳ **„מעט צרי״**, וספר **„שערי המדות״** על הי״ג מדות שהתורה נדרשת בהן (ברוקלין, תשכ״א) המעידים על גדולתו בתורה.

ר׳ חיים ליפשיץ

הרב ר׳ יואל צבי רוט מטיסא־סאלקע

הג״ר חיים ליפשיץ, רב דחברה „תפארת בחורים״ נכד הגאון בעל „ארי דבי עלאי״ ובן למשפחה ידועה מהישוב הישן בירושלים בשם בריז״ל. הובל לאושביץ.

הרה״ח ר׳ יוסף יוזפא מנחם גליקליך, שליח ציבור דקלויז. חסיד מפורסם, יליד ריישא בגליציה. הובל לאושביץ.

ר׳ דוב בער עהרמאן, תלמיד חכם מופלג מחבר כמה ספרים בתולדות אדמו״רים שונים וסיפורי חסידים, כמו **„דברים ערבים״**, **„פאר וכבוד״** שיצאו בכמה מהדורות. בסוף ימיו עבר לגור לאונגוואר משם הובל לאושביץ כזקן מופלג.

הרב ר' דוב שפיטצער, אב"ד אגארד שהתגורר בקוו"ד. חיבר **"תולדות קול אריה"** (קליינוואראדיין, ת"ש) ו**"ליקוטי דברי תורה"** (קוו"ד, תש"ב). גם סידר לדפוס את הס' "באר שמואל" עה"ת שיצא לאור ע"י גדליה שטערן ז"ל. אחרי השואה גר זמן מה בארה"ב משם עלה לארץ-ישראל.

הרב ר' שמואל יעקב ראטה, שו"ב בן הג"ר משה שמעון אב"ד דיורע ונכד הג"ר יואל צבי ראטה אב"ד חוסט, מחבר ס' **"דברי שיר"** ועוד ספרים. הובל לאושביץ.

הגאון ר' יהודא סג"ל קרויז, בן ר' שמעון חיים (חתן הג"ר נפתלי שרייבער דומ"צ) מוכר-ספרים בקוו"ד, נכד הצדיק המפורסם ר' דוד פיגלה'ס מאונגוואר וחתן הג"ר דוד ליב זאלצער אב"ד הומונא. ישב על התורה ועל העבודה בקליינ-ווארדיין שם חיבר את **"סיני"**. ספריו: (קובץ אביי, מונקאטש, תרס"ט), קונטרס **"עוקר הרים"** (מונקאטש, תרס"ו), **"קץ הפלאות"** (מונקאטש, תרפ"ד) המלאים חריפות ובקיאות בלתי שכיחה. זמן קצר היה רב בדאברא, נכנס לפרדס הח"ן ונחלה במחלת עצבים שהכריחתו לפרוש מכהונתו. חזר לבית אמו האלמנה וישב דומם כל ימיו בקלויז. הובל לאושביץ.

הרב הצדיק ר' אלעזר קעסטענבוים נכד הגה"צ ר' נפתלי הירצקא מראצפערט. צדיק תמים, ישב על התורה ועל העבודה. מתחילה גר במאנדאק ומשם עבר לקליינוואראדיין. הובל לאושביץ.

הג"מ אברהם בראדי (ברודא), מק"ק קליינוואראדיין (חתן הג"מ אברהם יצחק וויינבערגר אב"ד שם) ואח"כ אבד"ק ברעזנא. תלמיד הכת"ס, בעמ"ח "פרי החג" (על סוגיות), שפורסם בתרל"ה ו"הלכות עולם" (דינים בל"א) שיצא לאור בתרל"ו. נפטר בתרמ"ב. שמו נזכר בשו"ת כת"ס או"ח סי' נ"א.

הי' נכד הג"מ ר' מרדכי ברודא, רב באנסדארף ונין להגאון ר' אברהם בארדא פפבנק מפרנקפורט דמיין, מחבר הספר "אשל אברהם". אביו, ר' שלמה שרת ראש בית דין בקונפאלוא. בנו, הג"מ ר' מנחם ברודא הי' אבדק"ק טאש וקאלוב.

ר' אברהם הכהן גראס (גרוס), סופר בקוו"ד וחסיד מפורסם. בערוב ימיו עלה לארץ ישראל והתישב בירושלים עיה"ק. אביו הי' אב"ד בבוקוני ואחיו, ר' ישעי' הי' מלמד בקליינוואראדיין. בניו, ר' בנציון ור' ליפא היו סופרי סת"ם ידועים.

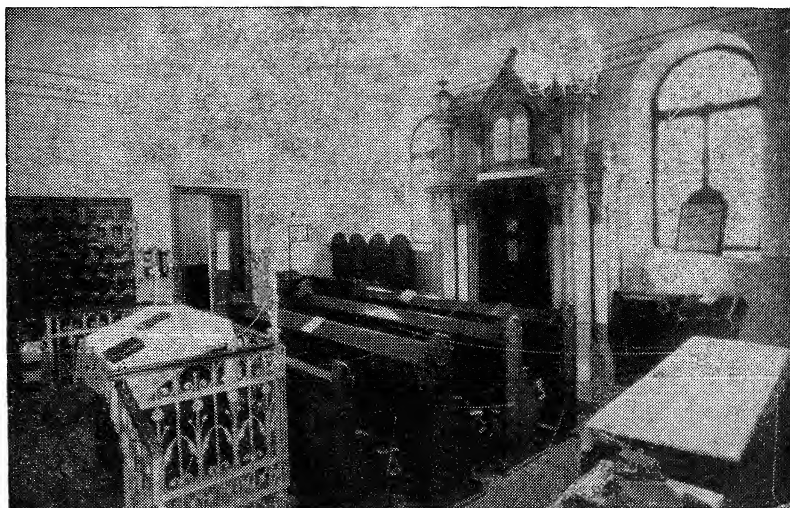
הרב מו"ה ברוך מרדכי, איש תם וישר בעל מקובל גדול וחסיד, נפטר בשנת תרט"ו בק"ק קוו"ד. מסופר עליו, כי בשנת תרט"ו היתה מחלת החולירע ר"ל ואז נעדרו בעיר בשבוע א' נ"ח נפשות. הלך הרב הנ"ל לרבינו הגאב"ד ז"ל ואמר: "רבי! הענין רע מאוד וצריכין לעשות דבר ולדבר עם הבי"ד של מעלה. ועתה אם רצון רבינו לדבר עמהם מה טוב, ואם לא, אני מוכן לילך ולדבר כי די לנו בזה". מיד הלך לביתו ולקח ס' הזוהר בידו ועסק בו ונחלה ונאסף אל עמיו, ומיד המגפה נעצרה והי' לפלא. זי"ע.

ר' גדליהו שטרן בן משה הי' סוחר בקוו"ד ועסק בצרכי ציבור באמונה. כיהן מספר שנים כיו"ר חברת ת"ת. בשנות המלחמה אירגן מטבח כשר עבור

עובדי עבודת פרך שחנו במקום. בשנת תרצ״ט הואשם ע״י השלטונות בחתרנות בביטחון המדינה וניכלא במחנה מעצר בגאראני שנתיים ימים. הוא הוציא לאור את הספר „באר שמואל״, פרי עטו של רבו האב״ד קהילת אונסדארף. נספה באושוויץ עם שלוש בנותיו.

ר׳ דוד הלוי פרידמן נולד באויהעל. הי׳ נכדו של הרה״ג ר׳ ישראל זאב הלוי איש הורוביץ. הוציא לאור מכ״י את הספר „נחלת לישראל״, יצירת אביו זקנו הנ״ל. בשנת תרצ״ט הדפיס את ספרו „עיקבותא דמשיחא״ בקליינווארדיין ובשנת תש״ב מהדורה בתרא בבודאפעסט. היה מטופל וישב עה״ת ועבודה מתוך דחק. מסר את נפשו על קידוש השם באושוויץ.

הרב מוה״ר ר׳ דוב בער קליין, נולד בקוו״ד, היה חתנו של הר״ר זאב וואלף כהנא, אב״ד טשארנא. היה דומ״ץ בטשארנא, ובשנת תרצ״ד נתמנה לאב״ד של קהילת יראים אויהעלי. נספה בשואה.

בית המדרש

ר׳ חיים צבי קליין. הי׳ תלמידו המובהק של הגאון מהר״י בינעט בקהילת ניטרא. האיש הי׳ גדול בתורה וצדיק תמים במעשיו. ארבעים שנה הי׳ רועה נאמן לעדתו בק״ק פעדיוורנעק. לעת זקנתו קבע מושבו בקוו״ד. נפטר בר״ח אלול תרע״ג בשיבה טובה. (נזכר בשו״ת „מנוחת משה״ סי׳ קכ״ב). מיוצאי חלציו: הה״ג מו״ה ישראל קליין בניו-יורק, הר׳ יוסף משה קליין בהעלמעץ והר׳ אברהם יצחק קליין בקוו״ד.

הג״ר יקותיאל יודא (זלמן לייב) הכהן גראס, בן ר׳ ישעי׳ מלמד. דומ״ץ ותופס ישיבה בק״ק סעליש. הובל לאושוויץ.

ר' יוסף הלוי נולד בתר"מ והוסמך להוראה בפרסבורג. בשנת תרס"ג נתמנה לדומ"ץ בק"ק האלמין ואחר כך בקהילת מאנדוק.

מוה"ר ר' יצחק פריעד (המוכנה ר' איציקל) בן הגביר מוה"ר עוזר מבעוזדעד. חתן הג"מ ירמיה אב"ד מאטערסדארף וסאנטוב וגיסו של הג"מ ר' יואב אב"ד אונסדארף וסאנטוב. הי' למדן גדול ושקדן נפלא, תורה וגדולה במקום אחד. עשיר גדול וצדיק תמים. פיזר הון רב להחזקת ת"ח ויראי השם. תלמיד מובהק של הגאון בעל שו"ת „אמרי אש" אב"ד באונגוואר. זכה לבנים וחתנים גדולי תורה. אחד מחתניו הי' הג"ר נתנאל הכהן פריעד, אב"ד אויבאראש בעל שו"ת „פני מבין". נפטר י"ט תמוז תרס"ז.

ר' מיכאל ב"ר יחיאל רויטמאן, הידוע גם בשם מיכאל ז'ורקער, חסיד מפורסם מבני עלי'. בסוף ימיו עלה לירושלים עה"ק ושם פירסם את ספרו „פרי הארץ" ח"ג תרס"ה). חתניו: ר' יצחק יאקאבאוויטש, מלמד מקוו"ד; ר' אברהם שטיינר, בנו של האדמו"ר ר' ישעי' מקרסטור; ר' יוזף גליקליך ש"צ דקלויז.

הרב מו"ה מנחם מענדל הלוי פאללאק, בן מו"ה ר' אברהם פאללאק מקוו"ד (בן גיסו של הג"ר שמחה בונם עהערנפלד אב"ד מאטערסדארף. תלמידם של הג' ר' משה חיים רוזנבוים אב"ד דקליינוואררדיין ורבי עקיבא סופר אב"ד פרסבורג וכן של „ערוגת הבושם" בהוסט. בשנת תרע"ד נתקבל לכהן פאר כאב"ד דק"ק סערענטש שם ישב על כס הרבנות של חותנו, הג"ר פינחס הלוי ביליצר. חיבר שו"ת בשם „חלק לוי" (מישקולץ תרצ"ד). היגר לארה"ב ושם חיבר „ספר עיון מנחם" על „עין יעקב". (נפטר בין כסה לעשור תשי"ג).

הרב מו"ה משה ישעי' (בה"ר שמואל) שווארץ. בזיווג ראשון חתן הג"מ אברהם יצחק וויינבערגער אב"ד ק"ק קליינווארדיין. נולד בעיר לינסק, מחבר ספרי „מאזני צדק" ו„הין צדק". בניו: הרב מו"ה מרדכי שווארץ קוו"ד והג"מ מנחם מענדל שפירא, רב דגליל דראגאמורעשט.

ר' משה יצחק לוי (לעוויא), קליינווארדיין, חתן ר' צבי הירש כהנא — העליר, נינו של בעל „קונטרס הספיקות". בן אחות הג"ר א"י הכהן שווארץ (בעל „קול אריה").

הר"ר משה מנדל התגורר בסאבולצ'באקא, כפר קטן ליד קלוו"ד. חי מיגיע כפיו כבעל מכולת קטנה. ביקש להיחשב כבעל בית פשוט אף כי למדן גדול הי', שקדן מופלג, מוסמך לרבנות המחזיק היתר הוראה, פסק הלכות לאנשי כפרו. כיהן כבעל תפלה ובעל קורא למעלה מ־60 שנה. הובל לאושוויץ. אחיו, ר' אשר אנשיל מנדל, חסיד מונקאטש, שהיה מגדולי בעלי צדקה בסביבה, נפטר בפסח תש"ד, מספר ימים לפני העברת היהודים מהכפרים לגטו.

האדמו"ר ר' משה שמואל זצ"ל, בן האדמו"ר הגה"ר ר' יוסף רוטנברג זי"ע, בעל מחבר ספר „בני שלשים", האדמו"ר מקאסוני'. קיים בקליינווארדיין בית מדרש לחסידי קאסוני'. ר' משה שמואל הי' מפורסם בנועם הליכותיו, בנוסח התפלה המיוחד, בדביקות חסידית, בקולו הערב. רבים סרו אל פתחו בבקשות אישיות והגישו לו „קוויטלעך". למאורע מרכזי נחשב בקליינווארדיין סידור

ההקפות בבית מדרש דקאסונ״ בשמחת תורה, כאשר הרבי רקד במעגל גדול של חסידיו — ריקוד לשמו עד אפיסת כוחות.

בערוב ימיו העתיק את מושבו לארה״ב. אלפים מהקהילה והסביבה ליווהו לתחנת הרכבת. מפגן חסידי כזה עוד לא ראו בקליינוואורדיין. נפטר בארה״ב, זי״ע. בניו הר״ר אפרים ור׳ יודעל חיים בארה״ב.

מוה״ר נתן ליבערמן, בהגה״מ אב״ד שעניע — גדול בתורה ישב על התורה ועל העבודה בישוב ריטשע ואחר כך נטע אוהלו לק״ק קליינוואורדיין. חיבר ספר „אמרי דעת״, חידושים על ששה סדרי משנה ועוד חיבר את „מגילת אסלאר״, סיפור עלילת הדם בכפר זה אשר בהונגריה. יצא לאור ע״י הנ״ל (מונקאטש תרנ״ב).

מוה״ר צבי (הירש) יעקב קליין, בה״ר משה אהרון, מורה ומחנך בבית־הספר היהודי. למדן מופלג ובעל דקדוק גדול. רגיל היה בכל הזדמנות לבחון את התלמידים בידיעותיהם בתורה, נביאים וכתובים. נפטר בי״ז בטבת תרצ״ט.

הרהג״צ ר׳ צבי האלבערשטאם, נכד האדמו״ר הקדוש מצאנז. אב״ד רודניק בימי מלחמת העולם הראשונה. תקע אוהלו בקוו״ד ונפטר שם. בנו הגה״צ ר׳ יקותיאל יודא (זלמן לייב) למד בישיבת הרב אב״ד קוו״ד והוא היום האדמו״ר מקלויזבורג. שנים ישב בקרית־צאנז בנתניה. כעת בארצות־הברית.

הג״ר ר׳ שמואל זנוויל גליקליך, בהרה״ץ ר׳ מנחם יוזף, ישב באוהלה של תורה בקליינוואורדיין, הובל לאושוויץ. נזכר בשו״ת „קב חיים״ סימן כ״ב, שו״ת „בית ישראל״ מאת הרה״ג ר׳ ישראל אברהם אלטר לאנדא אב״ד עדלין.

הר״ר י. שיק, מורה ומחנך, בן הגאון המפורסם ר׳ מאיר אב״ד אנאד וחתן הג״מ ר׳ שמואל ריינעץ אב״ד „פעטערוואשאר״. שימש כמורה לדת בבתי־ספר תיכוניים ובביה״ס העממי היהודי לבנות בקישווארדא. נספה עם משפחתו באושוויץ.

הר״ר שלמה זלמן גוטמן, החזיק באחוזת קרקעות בכפר סאבולץ־באקא. לחמו הי׳ ניתן ומימיו נאמנים. סייע למוסדות תורה ולתלמידי חכמים. רוב עתותיו הקדיש ללימוד תורה. נחשב ללמדן גדול בהיקף ארצי, רבנים גדולים התכתבו אתו בשו״ת. ר׳ משה מנדל שהוזכר לעיל הוא בן גילו ובן כפרו והם היו לומדים בצוותא ויחד הנהיגו את בני קהילתם.

ר׳ שלמה זלמן הי׳ מבאי ביתו ומידידיו הקרובים של הרב משה חיים רוזנבוים אב״ד ק״ק קוו״ד. נפטר בשנת תש״ג.

מלמדים ותופסי ישיבה

בנוסף לישיבות שהוחזקו על־ידי הרבנים לדורותם, היתה משופעת בבתי־אולפנא תורניים למיניהם, בהם למדו תורה לא רק נערי המקום בלבד, אלא גם מכפרי הסביבה ואפילו מערים רחוקות נהרו שמה תלמידים לרוב לשמוע לקח ממלמדים ידועי־שם — דור דור ומלמדיו. המפורסמים בין אלה היו:

ר׳ ישעי׳ הכהן גראס, נפ׳ כ״ד בתמוז, תרס״ח (אחיו, ר׳ אברהם סופר סת״ם בקוו״ד עלה ארצה אחרי מלחמת העולם הראשונה וישב בירושלים על התורה ועל העבודה עד פטירתו).

ר׳ יצחק יאקאבאוויטש, חתן החסיד המפורסם ר׳ מיכאל רויזמאן (ר׳ מיכאל זשורקער) שעלה לא״י וגר הרבה שנים בעיר העתיקה בירושלים, שם הוציא לאור את הס׳ פרי הארץ (תרס״ה).

ר׳ שמשון אליעזר וויינשטאק (גפן) תופס ישיבה קטנה ותלמיד חכם מופלג, שארו ותלמידו של הג״ר משה חיים ווייס. הובל לאושביץ.

ר׳ משה קליין, למדן מופלג ובעל מדות תרומיות. למד אצל הג״ר משה חיים ראזענבוים, משם עלה לישיבת פרשבורג ונסמך להוראה. היות שלא רצה לעשות תורתו קרדום לחפור בו, עסק זמן־מה במסחר, וכאשר נכשל קיבל את משרת מורה ראשי בת״ת, שם העמיד תלמידים הגונים אשר זוכרים אותו באהדה עד היום הזה.

ייזכרו לטוב גם המלמדים:

ר׳ זאנוויל פעקעטה

ר׳ משה ארי׳ פרידמן

ר׳ יהושע שטרן

ר׳ אברהם צבי הרטמן

ר׳ יוסף דוידוביץ

ר׳ צבי לוי

ר׳ יעקב שורץ, המכונה שורץ יג׳זו (Jegyző) ע״ש משרתו הקודמת כמזכיר הקהילה.

ת. נ. צ. ב. ה.

מרבני הסביבה

זכתה קליינווארדיין ונהיה במשך הזמן למרכזה הדתית של כל הסביבה כולה. אמנם סמכותו של הרב אב״ד היתה רק על הכפרים והישובים שבגליל. בנוסף לאלה היו מספר עיירות בסביבה עם רבנים משלהם ומאלה אחדים זכו לפרסום גם מחוץ לקהילותיהם.

קהילת **ניר־טאש** הקטנה נתפרסמה בזכות רבה הג״ר **משולם פוש הלוי**, שיצא לו שם כבעל מופת ונעשה לאדמו״ר חסידי, נפ׳ כ״ח באייר, תרל״ה. מילא את מקומו בנו הג״ר אלימלך ואחרי פטירת זה בשנת תש״ג נכדו הג״ר אלעזר שהובל לאושביץ.

בקהילת **ניר־מאדע** שימשו מעולם רבנים אנשי שם, האחרון שבהם הג״ר **יעקב יוסף הלוי יונגרייז** שהחזיק גם ישיבה. הובל לאושביץ.

הרבי ממונקאץ׳ בקליינוואַרדיין

בקהילת **דאמבראד** כיהן כאב״ד **הג״ר אפרים לייכטאג** חתן הג״ר **חיים** פריעדמאן שקדמו כאב״ד שם. הוציא לאור את הס׳ „שאדלות ותשובות הפרי מגדים״ עם פירוש „מנחת אפרים״ שלו (קליינוואַרדיין ,תרצ״ה).

במאַנדראַק נתמנה בשנת תרצ״ל לאב״ד **הג״ר אברהם מאיער, חתן הגאון** ר׳ משה חיים ר״ב אב״ד קוו״ד. היה יליד פעסט ונסמך להוראה בישיבת פרשבורג. הובל לאושביץ.

כדאי לציין שאף אחד מהרבנים והדיינים ששימשו בקליינוואַרדיין והסביבה לא נמלט מהשואה כולם כרועים נאמנים ליוו את קהל עדתם בדרכם האחרונה. ה׳ יקום דמם ותנצב״ה עם נשמות אלפי היהודים והיהודיות הטובים שנספו אתם.

הפרק „עיר קטנה ואנשים בה״ מוקדש לזכר הורי:
ר׳ יעקב יוחנן ומרת קילא לבית ברוין הי״ד,
הנאהבים והנעימים בחייהם במותם לא נפרדו.

ש. א. גרוס

ספרים שמחבריהם מקישווארדא־קליינווארדיין והסביבה

אלה דברי שמואל

שאלות ותשובות בד׳ חלקי שלחן ערוך ומעט דברי אגדה שנשארו לפליטה מאת הרב הגאון מהר״ר שמואל שמעלקא סג״ל זצ״ל אב״ד ק״ק קליינווארדיין בהרב הגאון הגדול מהר״ר משה חיים סג״ל ליטש רוזנבוים. עלה על מוקד באושוויץ יחד עם משפחתו וקהל עדתו הי״ד, בי׳ — ובי״ב בסיון תש״ד.

הוציא לאור והביא לדפוס את כתבי ידו בנו שיבלח״ט הר״ר פנחס רוזנבוים שליט״א, שנבחר לרבה של קליינווארדיין לאחר השואה. כיום חי בג׳נבה.

אמרי דעת

„על ששה סדרי משנה כולל פירושים וביאורים, חידושים והערות, קושיות ופירושים במשניות ובמפרשיהן, אשר בעזרת השי״ת אספתי, לקטתי וקיבצתי אני הקטן, נתן ליעבערמאן, אשר גרתי תשע וארבעים שנה בכפר ריששע, והשנה הזאת היא הרביעית מעת אשר באתי לגור פה, העיר קליין ווארדיין״ (נדפס בשנת תרנ״ב במונקאטש).

ברית משה

מאת: הרה״ג משה וייס. הקדמה: המו״ל. מחדש: חתן המחבר:

„... את ימיו הקדיש ללמוד עם בחורי חמד חובשי ביהמ״ד שהחזיק אותם בכבוד רב ובאהבה אבהית וכמה מהם היו סמוכים על שולחנו... וה׳ ברך את משה בכל והי׳ לו עושר ונכסים ולא שם פניו אל רהבים רק ישב על התורה ימים ולילות בשקידה נפלאה. ולמרות גדולתו בתורה לא רצה להעמיס על שכמו עול הרבנות אף שהפצירו בו כמה קהילות גדולות וחשובות ורצו להשים נזר הרבנות על ראשו. אך הוא סירב בכל תוקף, בכדי שיהא לבו פנוי אך ורק להרבצת התורה״.

כותב בהקדמתו: „יען כי מנע ה׳ מאתי פרי בטן, על כן רצוני שיהי׳ לי למזכרת״ עכ״ל, אולם אחרי שנים נפטרה עליו אשת עלומיו, זוגתו הצדקת וקיים בעצמו „ולערב אל תנח ידך״, ונשא שוב את מרת חנטשא מליא ע״ה, בת הרה״ח מו״ה זלמן טובין ז״ל והוא כבן שבעים כשנולדה להם בת — אסתר...

... עוד ישנן בנמצא כ״ק מאת מו״ר זצ״ל, והן נשארו עוד מעבר לים חיבורים חשובים, הלא הם „ידי משה״ על הרמב״ם, לשון משה, פני משה וכף משה על שו״ע ותולדות משה. שלשלת היוחסין בפרטיות למעלה בקודש עד רבינו הק׳ רש״י ז״ל... וכן „ברכי משה״ בכתב יד, קובץ גדול מתחילת שו״ע אורח חיים עד סוף סימן כ״ז.

זכרנו לחיים

מאת הרב דב בער עהרמאן. סיפורי מופתים, חידושי תורה ושיחות על האדמו״ר ר׳ חיים הלברשטאם בעל „דברי חיים", על בנו האדמו״ר ר׳ יחזקאל שרגא והאדמו״ר ר׳ חיים אלעזר שפירא, הרבי ממונקאץ׳. נדפס בשנת תרצ״ח (1937) במונקאץ׳.

חידושי מהרי״ק (כולל חידושים על הסמ״ג בהלכות פסח)

חידושים של המחבר הגאון הקדוש המפורסם כקש״ת מרן יוסף קולין טרבון זצ״ל (בעהמ״ח ספר שו״ת מהרי״ק). את כתב היד של חידושי מהרי״ק העתיק והביא לדפוס הרב פנחס זעליג הכהן שווארטץ, שהתגורר בכפר בעזדעד, ולאחר מכן בקוו״ד.

„חלק לוי"

שו״ת להגר״ר מנחם סג״ל פאללאק אב״ד סערענטש (מישקאלץ, שנת תרצ״ד). כפתיחה לספר „חלק לוי" דברי אגדה על התורה בשם „חסד לאברהם". המחבר בעל „חלק לוי" מוצאו מקליינוואַרדיין.

„יריעות שלמה"

דרש לחינוך ביהכ״נ מאת הג״מ שלמה זלמן אולמאן. יצא לאור ע״י מ״ר פנחס זעליג שווארטץ, והוסיף עליו „אמרי שפר" מאביו הגאון ר׳ נפתלי הכהן שווארטץ אב״ד ק״ק מאד (הודפס במונקאץ׳ בשנת תר״ע).

מגילת עסלאר

„כוללת סיפור מעשה זר ודברי ריבות ועלילות שקר ומרמה אשר כתבתי לזכרון בעזרת מחוללי, משגבי, מנוסי, מושיעי פה ריטשע בחדש **מנחם אב** לשנת **התרמ״ג נתן ליעבערמאן** בדפוס של ה״ה מו״ה פנחס בלייער, מונקאטש".

הספר הקטן הזה מפליא בסיגנונו הבהיר שנכתב על טהרת המליצה התנ״כית. המחבר מתאר את עלילת הדם הנודעת לשמצה על כל פרטי־ה ובחוש עתונאי־היסטוריוני מובהק. יודע הוא לספר לא רק על מהלך המשפט כי אם גם על הרקע הפוליטי, על פעולות המוסדות הציבוריים שבמדינה ועל תגובת דעת הצבור שבעולם הגדול, וביחוד על חוות דעת מדענים והכמורה הקתולית ועל שיסועי העיתונות האנטישמית. את כל זה מוסר המחבר לא בצורה יבשה כי אם בחן פיוטי שובה לב ומתבל את הפרטים ופרטי הפרטים בתיאורים ציוריים למופת. הקטע הבא מדגים היטב את כשרונו הספרותי של המחבר:

„הסתיו עבר, הקרח הלך לו, השלג נמס ויהי למים והשקה את פני האדמה, עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר, ואשדות הנחלים ילפתו ארחות דרכם אל שטף הנהרות, ובכסף תועפות גליהם, אל מעמקי הימים יחדיו ירוצון, ויסובו בלכתן ואל מקומם ישובון. האביב הגיע, השמש תשוב הלוך וקרוב לנו, וקרני זוהר זהבי ניצוצין נוכח פנינו תשלחה. הארץ תוציא צמחה אף גנה זרוע" תצמיח לשמחת לבב כל רואיו אשר עלי־ה ידרכון. השושנה העלתה נצה, מור

ואהלות ריחם. ועץ עושה כל פרי מריח, מים יפריח, גם ברוש, תדהר ותאשור וכל עצי היער ביפי ירקרקות עליהן את ענפיהן תכסינה. הגבעות גיל עשב תחגורנה ועמקים יעטפו דשא וחציר בצבע רקמתים, מקנה הבהמה ועדרי הצאן בנאות מדבר ירעו על כר נרחב, וכשבעים, עלי מבועי מעינות וברכות מים ירבצון, וילדיהן בגאות ועוז יתענגו לעיניהם ומסביב להם ירקדון. כל צפור, כל בעל כנף מבין עפאים יזמרו יתרועעו אף ישירו, כל הרמש כל החי בעדן, גן אלקים תחת חוג טוהר השחקים אשר ממעל לראשנו, ישישו וישמחו לשאוף ריח צח בחום נועם עלי שפים. אל כל מקום אשר נסוב ונפנה אל ימין או שמאל, קדם וים, אך הוד והדר, אך נעימות תפארה דשן ורענן ורוב שמחות עינינו יביטו, גיל וששון. — רק אנשי הצדק, קהל עסלאר העברים במסתרים תבכה נפשם. רק במשכנם עצבת רבה רובצת, רק סביב להם חשיכה גדולה, ענן וערפל. שמה, על רצפת אבנים באחת הזויות בעמקי הכלא, באופל, ולמעצבה ישכבון, מבעד למסגרת דלתי נחושת ובריחי ברזל יהמו יחמרו מעיהם, מעוצם רעת מנת חלקם וגורליהם. אנחות דוי לחמם ודמעות בכי שקוים. ברק השחר הנחמד, עליהם לא יבקע, אור הבקר הנעים לא יחזו עינהם, וכחום היום בהצרים המה יחילו וכל עצמותיהם תרעדנה מרוב יגונם, אף בלילות שינה אין בעפעפיהם מפחד שופטיהם וזעמם אותם. ישועו — ואין מושיע, פורשים כפים — ואין עוד עוזר למו.״

כך הוא מתבל את סיפורו המעציב בנעימה של פיוטיות־חזון בלתי נפרץ בספרות הרבנית של אותה התקופה, ובין מחברי הונגרי׳ נדמה שאין דומה לו...

מצבות של גדולי הדור בבית־הקברות

„מלל אברהם"

עה"ת מאמרים. מכבוד הרה"ג ר' אברהם יצחק וויינבערגער זצוק"ל, אב"ד בקליינוואורדיין. סידר והביא לדפוס פנחס זעליג הכהן שווארטץ בשנת תרע"ג.

„משיב דברים"

שו"ת להלכה ולמעשה ובפלפול ע"ס או"ח יו"ד וחידושי סוגיא מהג"מ גרשון סג"ל ליט"ש רוזנבוים אב"ד דק"ק טאליא ובתוכם תשובה להלכה בשם מרכבת ארי' מאביו הג"מ משה ליב ליטש ראבד"ק פרעסבורג ובראש ח"ב דרושים עה"ת בשם „מרחיב גד" (מונקאטש תרס"ב). יצא לאור ע"י בנו ההג"מ מאזעס חיים סג"ל ליטש רוזנבוים אב"ד דקוו"ד והוא עטרם בהגהות והערות שונות.

„מאזני צדק"

מאזנים עשיתי לי ולאנשים כמוני ובני גילי בעזרת השי"ת, אל מחוללי ובזכות אבותי קדושי הלולי עוד אחת שאלתי מאת ה' קדוש היכלי ענה ה' היה עוזר לי שתשים דבר בפי מילולי להעמידני בקרן אורה ולהאיר נר לרגלי אנוכי איש חלק מנחם מנדל בהרב מור"ר משה ישעיה שפירא ז"ל דראגאמירעשט והגליל, בן ביתו של הגאון מוה"ר זללה"ה וינברגר שהיה אבדק"ק קליינוואראדיין יצ"ו (מונקאץ תרע"ב). על התורה פ"ו עמ' „הין צדק" דרושים למועדים ולימים טובים מדי חודש בחודשו מהנ"ל, מונקאץ' תרע"ג.

„ספר דברים ערבים"

חלק ראשון — סיפורים נפלאים מן יצורי קדמונים ראשונים כמלאכים, גאונים וקדושי עליונים, שמעתי... מפי אנשים נאמנים וחסידים והעליתים בדפוס... הכותב בדמ"ע (דם בער עהרמאן) מונקאץ', בשנת תסג"ר.

ספר מצות גדול

מרבינו משה מקוצי זצ"ל עם הגהות ומראי מקומות כפי שנדפס בויניציאה... וכעת הבאתיו מחדר לביה"ד עם תוספת מרובה הלוא הוא מחברתי ברית משה... והוא ביאור רחב ומספיק לבאר דברי רבינו הסמ"ג זצ"ל וגם לבאר הסוגיות הנוגעות לעניני המצות... וגם... דברי המבארים הקודמים... ביאור מהר"א שטיין זצ"ל ורבינו אלי' מזרחי זצ"ל וביאור מהרש"ל זצ"ל והגות הגאון רבי ר' העשיל זצ"ל... וגם מביאור מי"ה יוסף מקרעמנייף זצ"ל וספר דינא דחיי מבעל כנה"ג זצ"ל וספר מגילת ספר מהגאון מו"ה בנימין קאזיש זצ"ל. הן כל אלה חוברו יחד על ידי משה חיים בלאאמו"ה אברהם אהרן זצ"ל בק"ק קליין ווארדיין יע"א בשנת תורה צוה לנו משה (תרכ"ה) לפ"ק מונקאץ'.

סינ"י

קובץ אביי, מס' ברכות, זה ספר „קבוץ נפוצות יהודה וישראל... קובץ כל דברי הכמז"ל איש על דגלו בשמו עם שני פירושים... הלא המה בית הלוי הוא פירוש מספיק להבין הענין... ופירוש המלות והמשך הדברים... מפרש"י... ושאר

ספרי קודש... **בית יהודה**... הוא פירוש... רווחת ידים בפלפול וסברא... וזה הקובץ הוא חלק אחת מלוקטת מהמון דברי תנאים ואמוראים בכל הש״ס בבלי... הק׳ יהודה סג״ל קרויז... נדפס בשנת תרס״ט, מונקאץ׳.

עיון מנחם

על עין יעקב ח״א, מאת הרב מנחם סג״ל פאללאק, ניו־יורק. אב״ד דק״ק סערענטש — מוצאו מקליינוואורדיין.

עקבותא דמשיחא

מהדורה בתרא. ילקוט מספר רבותינו הקדושים בענייני הגאולה הקרובה לבא, ובסופו העתקתי דברים יקרים מס׳ „צפית לישועה״ מהרה״ג... **בעל מחבר** ספר חפץ חיים זצ״ל... לקטתי והוצאתי לאור... דוד יעקב הלוי פריעדמאן, קוו״ד יצ״ו (בודאפעסט, שנת רצית ה׳ ארצך „שבת״ שבות יעקב ספ״ק).

עשרה דברים

והוא מנחת זכרון לדברי רבי יהודה ונקרא קונטרס נחמד אף נעים עוקר קושיא מן תקרובות (ה)רים המייסד לבאר המאמר בפ״ק דבבא בתרא, הוא (ר׳ יהודה) הי׳ אומר עשרה דברים קשים נבראו בעולם... כל אלה חברו... ע״י... ה״ק יהודה סג״ל בלאאומו״ה שמעון חיים קרויז נ״י מקליין ווארדיין יע״א (מונקאץ׳ בשנת „בזאת תורת האדם״ לפ״ק תרס״ו, בדפוס אהרן דוב מיזעלס).

פאר וכבוד — חלק ראשון

סיפורים נפלאים מהה״ק מהר״ם ט״ב (ר׳ משה טייטלבוים) ונכדו הה״ק בעל ייטב־לב ומהה״ק מהר״ש (ר׳ שלום) ובנו מהר״י (ר׳ יהושע) זל״ה מבלזא... וגם לרבות מילתא דבדיחותא ושיחות חולין של תלמידי חכמים... פעלאג עט איינגעגנטום דעס **ב׳ אהרמאן** פערבכניק (הוא מחבר ר׳ דוב בער עהרמאן) מונקאטש, תרע״א, הוצאה שני׳ כהנ״ל... ב׳ עהרמאן, קליינווארדיין.

פני יצחק

חידושים על מסכות וסוגיות הש״ס (ובפתיחה איזה דרשות) מה״ג אברהם יצחק וויינבערגער אבד״ק קוו״ד (מונקאטש, תרנ״ב). סידרו נכדו הג״מ ר׳ מנחם ברודא.

שומר ישראל

מהגה״ק חיד״א זצ״ל עם אספת (!) מרובה על העיקר לקוטים טובים ונחמדים מספרים קדושים וטהורים ומכתבי יד. ברנארד ברקוביץ, קליין ווארדיין, רח׳ בלה ליפטאי 36.

הסמכות: האדמו״ר שלום אליעזר הלברשטאם ראצפערט א׳ **כה תברכו**, תש״א.

שם הגדולים מארץ הגר

שמות ותולדות גאוני וגדולי ישראל... ומחברי ספרים... חכמי ארצנו... ארץ הגר (אונגארן)... א) מערכת גדולים. ב) מערכת ספרים. ונלווה עמם ספורים... ותולדות... בשם „גבעת פנחס"... פנחס זעליג הכהן שווארטץ. חלק ראשון: „מערכת גדולים" (א־ל ובסופו קונטרס „אבני צדק" הערות והוספות מאחי המחבר ר' אברהם יהודה שווארטץ). פאקש, תרע"ד. 8 עמודים אחרונים כוללים „מילואים לשם הגדולים מארץ הגר", מערכת גדולים ח"א, בו נרשמו הרבנים הלא אורטו־דוכסים (ניאולוגים וסטאטוס־קווא) ומשום כך הושמט מדור זה מרוב הטפסים. בראש הס' הסכמות וביניהם ר' מרדכי ליב ווינקלער. חשוב לציין, כי אחר צאת הס' פירסם המסכים ב„תל תלפיות" מח' כ"ד (תרע"ב) סי' ל"א: „לתשובת רבים אשר עוררוני על הסכמתי על ס' מערכת הגדולים מחב' שני, לכן הנני מודיע, כי מחברו ומו"ל מו"ה פ"ז שווארטץ נ"י לא הראה לי רק איזה עלים לדוגמא, ומי יעלה על דעתו כי בר אבהן כמותו יתן מקום במחברתו לאשר אינם ראויים ואלמלא ראיתיו בוודאי לא הייתי מסכים לזה, ודי בזה. ה' מאד. חיי שרה תרע"ה הק' מרדכי ליב ווינקלער.

תמימי דרך

דיני תפלת הדרך ותפלותיה מיוסד על דברי הקצור שלחן ערוך (סימן ס"ה) קובץ דינים מפוזרים... אשר אספתי... פנחס זעליג הכהן שווארטץ הוצאה שניה עם הוספות רבות... „שש זכירות" עם פי' מהגה"ק בעל קדושת לוי תש"א, סאטמארנעמעטי.

סגולות מלכים

מביאו בס' כבוד מלכים דף פ"ה: (ערך מאכיל טריפות), מאת הרב משה צבי לאנדא, ק"ק קליינווארדיין.

שלחן מלכים

חמשה ספרים בו נפתחים... ספר קיצור שלחן ערוך השלם מהרב שלמה גאנצפריעד זצ"ל ועל צבאו הלכה למעשה קובץ כל הלכות הבאות בספרי הפוסקים והמפוזרות בשדה התשובות שלום ואמת חוקר להבין ולעשות שלום. טעם הצבי המתוק מדבש רבותינו בעלי אגדה. כל אלה חוברו על ידי הג"ר משה צבי לאנדא. יושב על כסא ההוראה בתוך עיר מלאה חכמים וסופרים פק"ק קליינווארדיין יצ"ו. יוצא לאור על ידי בנו הרב ישראל אפרים פישל לאנדא נ"י בערעגסאז, תרצ"א.

מהדורה שניה של „שולחן מלכים" יצאה בניו־יורק תשל"ה. התחיל בהדפסת הספר בנו של המחבר, ר' יצחק אייזיק לנדא, שנפטר בינתיים. ההדפסה הושלמה והספר הוצא לאור ע"י חתנו, ר' אברהם שארף.

כתבי־יד שיצאו לאור בבית הדפוס של
ר' אברהם יצחק קליין, קישווארדא

אגרת הקודש — אגרת מהרב הקדוש בעל „דגל מחנה אפרים" זצ"ל ובה ברכת מזל טוב לרה"ק מראפשיץ זצ"ל לרגל התמנותו כרבי.

אגרת מהרב הקדוש האדמו"ר יצחק אייזיק טויב מקאלוב זי"ע לאנשי גלילו בענינים הקשורים בעבודת הקודש שלו וכן התשובה לאגרת זו מאנשי גלילו.

אגרת מהרה"ק מצ'אנז להרה"ק מורי"א מקאמארנא זצ"ל לאנשי אונגארין בעת שיצאו לאור החומשים עפ"י היכל הברכה.

בסיפא של המכתב כתב שכל אחד יעתיק לעצמו מכתב הזה ויהיה שמור לביתו.

האגרות הללו יצאו לאור ע"י ר' יעקב יחזקאל שפיטצר בן הרב מו"ר חיים משולם פייש מק"ק מאטע־סאלקא.

נדפס בדפוס של הנגיד ר' אברהם יצחק קליין קוו"ד תרצ"ה.

אבקת רחל — העתקה מהגאון הקדוש מו"ר ר' הלל מקאלאמעא זצ"ל — כולל דברי התעוררות לשמירת שבת. נדפס בצורה של „קול קורא" קליינווורדיין תש"ד.

אור תורה — ירחון תורני בעריכת הרב פנחס זעליג שווארטץ הופיע בשנים תרצ"ב—תרצ"ה עם י"ב גליונות כל שנה, נדפס בקליינוורדיין.

באר שמואל — על התורה מאת האדמו"ר הרב הגאון האמיתי מרן ר' שמואל ראזענבערג. אב בית דין ור"מ דק"ק אונצדורף. יצא לאור בהשתדלות ובהוצאת תלמיד המחבר מו"ה גדליה שטרן ז"ל בקליינווורדיין.

באר שלמה — (מהדורה שנייה) להרב שלמה צוקער אב"ד קהילה קדושה האלאס, עם הקדמות ופרפראות יקרים ונחמדים ממפרשי תורה, ראשונים ואחרונים.

נדפס ב„בערעגסאז" תרע"ח — קליינווורדיין, תרצ"ג.

בית אשר — על התורה חלק א' „בראשית ושמות" ובו אמרות שנונות, רשימות ומדרשים וכן מסורות מפורשות עפ"י סופרים ובספרים, כפי ששמע מרבותיו הקדושים הר"ר אשר זעליג שווארטץ מטיסא־סאלקא.

נדפס בקליינווורדיין, בשנת תרפ"ז.

בנין עולם — והוא מפתח לתורתנו הקדושה מסודר על פי „אלף־בית" למשל אם תרצה לדעת באיזו פרשה כתוב על „שבעת המינים" תעיין באות ש'. חיבר ר' בנימין פרידמאן מ„נ'ירעדהאזא", נדפס בקליינוורדיין, בשנת תרפ"ד.

גבעת פנחס — מיוסד על ספר „בית יצחק" עם תוספת של הר"ר פנחס זעליג שווארטץ, הספר דן בהלכות ושאלות ותשובות, כגון:
א) אילו חלקים מותרים או אסורים באכילה?
ב) דיני חוטין האסורין משום דם וחלב.
ג) סדרי הניקוד עם ציורים.
ד) מה דינו של בשר ששהה ג' ימים בלא מליחה.
נדפס בקוו"ד בשנת תרפ"ו.

דברי ירמיהו — על סוגית תרומת חמץ בזמנו מאת הג"ר ירמיהו לעוו אב"ד „אויהעל", נדפס בקליינווארדיין, תרפ"ג.

דברי שי"ר — להר"ר שמואל יעקב ראטה שו"ב בקוו"ד. מעט ציצים ופרחים בתורה הקדושה. נדפס בתרע"ד וצורף לספר „מעטה נפתלי".

דרך נשר — על אודות עופות החדשים עם חמש אצבעות מאת ר' פנחס זעליג הכהן שווארטץ (קוו"ד).

הגדה של פסח עם פירוש „נחלת אבות" — פירושים וביאורים וליקוט אמרות פרד"ס ובהקדמת גאונים וצדיקים מאת הרב נתן צבי בריסק — קוו"ד תרע"ט. הקם לעבדך אמרתך, אבן מקיר תזעק! קול קורא אל רבני המדינה בדבר טהרת משפחה, מאת אלמוני החותם: „קול דברים אתם שומעים". לפי יודעי דבר המחבר של קול קורא זה הוא ר' ישראל חיים סאמעט זצ"ל, קוו"ד, תש"ד.

זכר צדיק לברכה — קול נהי ומספד תמרורים בהלקח כ"ק רבנו הקדוש מרן ר' חיים אלעזר שפירא זצ"ל הגאון אב"ד ואדמו"ר בק"ק מונקאטש בתוספת תשובות, מכתבים ושיחות קדושות אשר קבל ושמע מפיו הקדוש, הרב שלמה צוקער אב"ד ק"ק האלאס — קלוו"ד, תרצ"ח.

זאת תורת האדם — מאת הר"ר אהרן מאלעסק ונלווה אליו „מלחמת החכמה והעושר" מאחד הראשונים הר"ר יהודא ב"ר יצחק ב"ר שבתי הלוי. נדפס קלוו"ד, תרפ"ט.

זכרון נפתלי — חידושי תורה וסיפורים נפלאים מאת הרב הגאון הצדיק רבינו נפתלי הירצקא הלוי אב"ד ק"ק ראצפרט, הוצא לדפוס ע"י נכדו, ר' שלום סגל ביילוש, קוו"ד, תרצ"ח.

זכרון שלמה — ביאורים על שלחן ערוך יורה דעה הלכות מליחה בהוספת „גור אריה" מהרב שלמה שטיינברג, קוו"ד, תרצ"ח.

יזרח אור — והוא סדר ברכת החמה בתקופתה מאת ר' פנחס זעליג הכהן שווארטץ, קוו"ד, תרפ"ה. מהדורה מצולמת: ניו-יורק, תשי"ב.

כבוד מלאכים — כולל ארבעה ספרים... הראשי והראשון „הלכה למשה" קיבל כל ההלכות בספרי הפוסקים והמפוזרות בשדה התשובות עם תוספות של המחבר, ועל צבאו „שלום ואמת" חוקר להבין דעת קדושים. „טעם הצבי" — דברים נפלאים מרבותינו בעלי אגדה.

„שערי שלום" פותח שער למצויינים בהלכה מאת הגאון הרב משה צבי (הירש) לנדא זצ"ל שישב על כסא ההוראה כדיין ומורה צדק בתוך עם ה', עיר מלאה חכמים וסופרים בקליינוורדיין.

לחם רב — על סידור התפלה, דברי אגדה, פירושים מחודשים מפי סופרים וספרים מאת הגאון הרב משה המכונה מאזעס חיים סגל ליט"ש רוזנבוים זצ"ל אב"ד ק"ק קליינווורדיין והמחוז.

נדפס בדפוס המשובח של ר' אברהם יצחק קליין בקליינוורדיין. יצא לאור במהדורה מחודשת בשנת תשל"ד ע"י נכדו, רבה הנבחר של קליינוואראדיין לאחר השואה, הרב פנחס רוזנבוים, ג'נבה.

ליקוטי דברי תורה — אוצר חידושי תורה, שיחות וסיפורים נוראים מרבנו הבעש"ט זי"ע ותלמידיו. נלקטו מספרי צבי רב האדמו"ר ר' חיים אלעזר שפירא אב"ד ק"ק מונקאטש.

העריכה נעשתה ע"י תלמידו של המחבר (ר' דב שפיטצער), קוו"ד. תש"ב.

מבשר שלום — מאת הרב משה צבי לנדא, דיין ומו"צ בקליינוורדיין בספר מרוכז דבר דיבור אות על דגלו באותיות מאלף עד תיו, פנינים יקרים בנגלה ובנסתר מגדולי המבארים. המאמר הראשון בספר „חסדי אבות" על פרק אבות ואמהות ושבטים. הוציא לאור בנו של המחבר הרב מוה"ר ישראל אפרים פישל, קוו"ד, תרפ"ז.

„מטה אפרים" — עם „אלף למטה" אשר יצא ממקור ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד זצ"ל, חובר ע"י הרב חיים צבי עהרענרייך דיין ומו"צ. ה' מאד, קלוו"ד, תרפ"ג.

מנחה חדשה — מהרב פנחס זעליג הכהן שוורטץ, דיני אורח חיים על עניני חג השבועות, קוו"ד, תרצ"ו.

מנחת לחם עוני — מאת ר' חנני' מייזעלס, קוו"ד, תרצ"ח.

מנחת עומר — מה"ר פנחס זליג הכהן שוורטץ, דיני פסח שני ול"ג בעומר — שאלות ותשובות קוו"ד, תרצ"א.

מתוק מדבש — חלק ראשון, כולל דרושים נפלאים אשר חקר הגאון מוה"ר אליעזר צוקער זצ"ל אב"ד ק"ק בערעגסאז ובעל מחבר הספרים „מגדנות אליעזר „על התורה וספר „שאלות ותשובות", „דמשק אליעזר".

הועתק ונערך ע"י בנו ר' שלמה צוקער אב"ד דק"ק האלאס.

נחלת ישראל עבדו — על זמני החגים והימים הטובים של כל ימות השנה, קשור בארצנו הקדושה, מיוסד על דרך אגדה והמוסר שחיבר הגאון הצדיק מוה"ר ישראל זאב הלוי איש הורוביץ זצ"ל, מי שהיה אב"ד בק"ק אוהעלי (בימי הגה"ק בעל „ישמח משה") ולעת זקנתו תקע אוהלו בעיר הקודש טבריא (קוו"ד, תרצ"א).

נחלת צבי — פירושים על פרקי אבות מאת הרב צבי נתן בריסק (קוו"ד 1922—1924).

סדר הקפות לשמיני עצרת ושמחת תורה בהנהגת רבנו הגאון הקדוש מרן ר' יוסף הלוי רוטענבערג זצ"ל ששימש אב"ד בקהילות נ"יר. מאדה, דעברעצין ובסוף ימיו אב"ד והאדמו"ר מקאסוני'.
הביא לדפוס מחדש נכדו, ר' שלום פנחס בן לאדמו"ר ר' משה שמואל הלוי רוטענבערג, שקיים בית מדרש בקליינוורדיין (קוו"ד, תרע"ו).

ספר אור לצדיק — אמרי קודש על התורה מאת האדמו"ר הרב אליעזר ליפא זצ"ל מעיר חמעלניק בן האדמו"ר הרב ר' אלימלך מליזענסק בעל „נועם אלימלך" (קוו"ד, ת"ש).

בית לחם יהודה — על שחיטות ובדיקות. חלק ראשון נקרא „בית שחיטה". מאת ר' יהודה לייב צנון (המכונה ר' ליב רעטעק). שו"ב ושליח ציבור בקהילת סערענטש.
המו"ל אברהם יהושע בן המחבר שו"ב וש"צ בק"ק נאדי' האלאס (קוו"ד, תרצ"ד).

ספורי שמואל — מעשיות מאת זקנו הרב שמואל פרנקל זצ"ל. הביא לדפוס נכדו ר' זאב פרנקל (קוו"ד, תרצ"ד).

ספר החיים — יורה הדרך אשר ילך בה אדם והנהגת אדם עם קונו ובני ביתו. מאת הר"ר חיים בן הרב ר' בצלאל זצ"ל, אחיו של הגאון מהר"ל זצ"ל. עם דברי הקדמה מהמוציא לאור ר' יחיאל צבי קליין (קוו"ד, תרצ"ה).

ספר כוונות המצוות — על תרי"ג מצוות מהרב שמעון זאב פערלמאן, קונטרס א'—ד' (קוו"ד).

ספר מועד כל חי — להרב יוסף הכהן שווארטץ קוו"ד תרפ"ה, קובץ גדול מכל הדינים של יאהרצייט, כלליהן ופרטיהן הנמצאים בש"ס ופוסקים. נדפס בקליינוורדיין — תרפ"ה.

מעטה נפתלי — על התורה, דברים קדושים מלאים מוסר, דעת ויראת ה' מהגאון הצדיק מוה"ר נפתלי שרייבר זצ"ל, דיין ומו"צ בק"ק קוו"ד. הביא לדפוס חתנו הג"ר משה צבי לאנדא דומ"צ בקוו"ד, תרע"ד.

ספר פנים יפות — על התורה מאת מרן ר' פנחס הלוי איש הורוביץ זצוק"ל. הביא לדפוס ר' צבי אריה רייך מנ"יר. טאש.

ספר שו"ת הפרי מגדים — על ארבעה חלקי שו"ע מאת הרב הגאון מרן יוסף תאומים זצ"ל אב"ד דק"ק פרנקפורט, אשר המה השו"ת המובאות בחיבורו הגדול לשלחן ערוך חלק אורח חיים ויורה דעה ובספרו „תיבת גומא" ו„שושנת העמקים" וס' נוטריקון עם פירוש זעירא „מנחת אפרים" מהרב אפרים בר"ר פנחס זצ"ל לייכטאג אב"ד ק"ק דאמברד והגליל (תרצ"ה).

קב החיים — ספר שאלות ותשובות חלקי א' אשר השאיר אחריו הרב חיים צבי' אהרענרייך זצ"ל אב"ד ה' מאד.

יצא לאור ע״י בנו הרב משה לייב בבית הדפוס של ר׳ א״י קליין (קוו״ד, תש״ג).

ספר שני מלכים בכרך אחד

א) „מזוזות מלכים״ — על הקיצור שולחן ערוך הלכות מזוזה — על כללותיהן ופרטותיהן.

ב) ספיקות מלכים, בו יבוארו דיני ספיקא דאורייתא וספיקא דרבנן. מאת הג״ר משה צבי לנדא זצ״ל דיין ומו״צ בקוו״ד.

יצא לאור ע״י בנו הר״ר ישראל אפרים פישל לנדא (קלוו״ד, תש״א).

עטרת פז — על הלכות נשיאת כפיים וסדר ברכת כפיים אשר ליקט ואסף מספרי פוסקים ראשונים ואחרונים — שאלות ותשובות ר׳ פנחס זעליג הכהן שווארטץ (תרפ״ח).

פערארדנונג — סידורים בעניני בתי מטבחיים ב־10 סעפיים, מיום ב׳ לס׳ ויקרא תר״ץ.

פרקי אבות — על מסכת אבות. שלשה ספרים נפתחים הוא פירוש ר׳ עובדי׳ מברטנורה ב׳ פירוש **בית הלוי** מהגאון הקדוש ר׳ לוי יצחק זצלה״ה האבדק״ק בארדיטשאָב ג׳ פירוש **בית ישראל** מאת הגאון רשכבה״ג מהו״ר ישראל זצלה״ה המגיד הקדוש מקאזניץ.

יצא לאור בהוצאה שניה ע״י חיים הלברשטאם — תש״ג.

צוואה — של אדוננו מורנו ורבינו גאון עוזנו, עטרת ראשנו ותפארתנו ה״ה הרב הגאון הגדול צדיק יסוד עולם כקש״ת מרן משה המכונה **מאָזעס חיים** פנ״ל ליטש ראָזענבוים זצקללה״ה (בעל המחבר ספר לחם רב). מלפנים אב״ד (עשר שנים) פק״ק ס׳ שאמלויא יע״א. ואח״כ אב״ד (מ״ה שנה) פק״ק קליינוווארדיין והגליל יע״א ושם מנ״כ זי״ע.

קונטרס אחרון מספרי שם הגדולים מארץ הגר ...שמות הרבנים ...אשר נזכרו בתוך ספרי מערכת גדולים ובמשך הדפסת ספר שבקו חיים, ומהם אשר שינו מקומם. גם הגהות והערות ששלח אלי מו״ה חיים דוב גראס ממונקאטש שליט״א ואשר הוספתי עליהם. פנחס זעליג שווארטץ (נדפס בקוו״ד) שנת תרע״ב (תרע״ח לפ״ק). בסוף הקונטרס מכתבים מאת ה״ר צבי יחזקאל מיכלזאהן, פלונסק וה״ר יוסף הכהן שווארטץ, האנ׳יהאד.

שארית יעקב ב״ח מאת ר׳ יעקב פאנעט אבד״ק רעטיאג עה״ת ומועדים (יצא לאור ע״י ר׳ אברהם שמואל פאנעט) ובסופו קונטרס „ידות אפרים״ על טו״ב סוגיות מגיסו הג״מ יצחק אייזיק ראָזענפעלד. מנ׳ אלמאש. קליינוווארדיין, תרע״ז.

שלחן ערוך יורה דעה על הלכות —

פדיון הבן — וכעת נוסף עליהם הגהות מהרש״ם (כתב יד).

לקוטי פנחס — קובץ גדול חידושי הלכות, מאת פנחס זעליג הכהן שווארץ (קוו״ד, תרצ״ח).

שם משמעון — הר׳ שמעון פערלמאן. דרשות עה״ת. קוו״ד תר״ץ.

שערי אברהם — על נ״ב דרכים מעניני אליהו, עם פתיחה **פתח אליהו**, ביאורים על פרקי אבות והלכות מילה, מה״ר משה נחמיה ליפשיץ, תרצ״ו.

קול הודו לה׳ כי טוב כי לעולם חסדו:
אל כבוד אחינו בני ישראל... (קול קורא המכיל דברי מוסר והתעוררות, ביחוד בנוגע ללימוד תורה ברבים ממחבר אלמוני) (קוו״ד, תש״ד) (כנראה מתחילת מלחמת העולם השני׳).

תולדות אברהם יצחק — פירושים וביאורים בהבנת פירוש רש״י ז״ל על התורה בדרך פשט, רמז, גימטריא וראשי מילין — מתאר אברהם יצחק בן עזריאל רויזענפעלד —נגמר בטוב לסדר (תרצ״ח, לפ״ק). בסופו: בנו עזריאל מודיע, שאביו המחבר נפטר באמצע ההדפסה, ג׳ אדר תרצ״ח.

תולדות ישראל — על ספר בראשית כולל דרושים ופלפולים ...זאב גינצלער האבד ור״מ דפק״ק פעהער־דיארמאט (תרצ״ז).

תולדות קול אריה — תולדות הרב הגאון **אברהם יהודה הכהן** זצללה״ה אב״ד דק״ק בערעגסאז ואח״כ אב״ד דק״ק ה׳ מאד בעהמח״ס שו״ת **קול אריה** ונלוה אליו קצת מכתבים ותשובות הנעתקים מכת״י הטהורים זי״ע, וממרן הגה״ק מצאנז וממרן הגה״ק מסיגעט בעל „ייטב לב״ ז״ל וממרן הגה״ק בעל מהר״ם שיק ז״ל ועוד, אשר ערכתי, דוב בער שפיצער (קוו״ד, ת״ש).

תועפות ראם — על ענייני גאולה, ומשיח מאת ר׳ משה ארי׳ לייב ליטש סג״ל ראָזענבוים דיין פרסבורג (קוו״ד, תרע״ט). ספר נדיר זה נמצא בספריית הרב יצחק פריעד, המתגורר בארצות הברית.

תמימי דרך — דיני תפלת הדרך ותפלותיה ולקוטים, מסופרים וספרים. מהר׳ פנחס זליג הכהן שווארץ (קוו״ד, תרצ״ה).
הוצאה שני׳ עם הוספות רבות, סאטמארנאמעטי, תש״א.

תפלה לאמרה בכל ערב ראש חדש — יסדה הרב הצדיק הקדוש מו״ר מו״ה ר׳ מרדכי מנאדבורנא זי״ע ועכי״א, ויר האָבען גיזעהן אז פיעל מענטשען ווילין ויססען וואָס דאָ שטייט ע״כ האָבען ויר דאָס מעתיק גיוועזן אויף עיברי טייטש — בשנת יזכר צדיק לברכה לפ״ק (תרצ״ח).

ה ש ו א ה

בשנות ה־30 מנתה האוכלוסיה היהודית בשטחה של הונגריה המצומצמת ה„טריאנונית" 444.567 נפש, כ־5 אחוז מהאוכלוסיה הכללית. עם זאת בתחומים מסויימים כגון מקצועות חופשיים, בנקאות, תרבות ואומנות הגיע חלקם של היהודים לעיתים עד שיעור של 50 אחוז. הרכוש שרוכז בידי היהודים, נאמד ב־20 עד 25 אחוז מההון הלאומי הכללי.

חיי הדת התנהל במסגרת הקהילות ללא הפרעה מצד השלטונות. ב־1930 השתייכו 65.5 אחוז מיהודי הונגריה לפלג הניאולוגי, בעיקר יושבי הערים הגדו־לות ובראשן בודאפשט, ואילו 29.2 אחוז נמנו עם הפלג האורתודוקסי, ו־5.3 אחוז נמנו עם הפלג שהתכנה: קהילות ה„סטאטוס־קוו".

מלבד בתי תלמוד תורה וישיבות, שפעלו כמעט בכל קהילה חרדית, פעלו בתקופה ההיא בהונגריה ס"ה 144 בתי ספר יהודיים יסודיים, 3 בתי ספר תיכוניים, 2 סמינרים למורים ובית מדרש לרבנים בבודאפשט. תלמידי בתי ספר אלו התחנכו ברוח פטריוטית הונגרית אשר איפינה גם את המוסדות הקהילתיים והחברתיים של יהודי המדינה ההיא במשך למעלה משבעים שנה מאז מתן האֶמנ־ציפציה.

בעקבות סיפוחה של אוסטריה לרייך (13.3.1938) הגיעה גרמניה הנאצית עד לשערי הונגריה, ובאזור כולו נוצר אקלים פוליטי חדש ורב־מתיחות. ממשלת הונגריה, בהיותה להוטה אחר חסדיו של היטלר, מיהרה להפגין את אהדתו ל„סדר החדש" באירופה ואת „בגרותו" האידיולוגית על ידי הגבלת זכויותיהם של היהודים.

באפריל 1938 הונח על שולחן הפרלמנט ההונגרי „החוק היהודי הראשון" שחתם פרק בתולדות יהדות הונגריה, פרק מפואר של התפתחות והשיגים כבירים בשטחי הכלכלה והתרבות.

אכן, החוק נתקבל במאי 1938 וכתוצאה מכך נפגעו היהודים בעלי המקצועות החופשיים ופקידים במפעלי תעשיה ומסחר. תוצאותיו הבלתי אמצעיות של חוק הפליה זה פגעו במיוחד במעמדם החברתי של היהודים בערען את היחסים ההדדיים בינם לבין שכבות רחבות של האוכלוסיה הנוצרית. אך עוד לפני שהוצאו לפועל הסעיפים השונים של החוק הביא ראש הממשלה בילא אימרדי לפני בית הנבחרים הצעת חוק אנטישמי חדש שהיה חמור מקודמו.

ב־3 במאי 1939 נכנס לתוקפו „החוק היהודי השני". עיקר החידושים שבו היו: הורדת שיעור היהודים בחיי הכלכלה והתרבות ל־6 אחוז בלבד. הוצאתם מהשרות הצבאי והעסקתם בשרותי עזר. גם למושג „מיהו יהודי" ניתן פירוש חדש, גזעני „ליהודי נחשב כל מי שהוריו או אחד מהם או שניים מהורי הוריו היו יהודים".

Sirhely	Név	Év	Hó	Nap
1	ר׳ משה צבי [illegible] Elenbogen Mór	תרעט 1919	אדר א׳ Febr.	כח 28
2	ר׳ יעקב דוב וויינבערגער Weinberger Jakab	תרנח 1898	ניסן Marc.	ז׳ 30
3	ר׳ יצחק דאנציגער Danczinger Ignatz	תרנח 1898	אב Aug.	יא 5
4	ר׳ צבי ראזענבערג Rozenberg Herm.	תרסא 1900		

מרישום הנפטרים בספר החברא קדישא

בעקבות סיפוח שטחים להונגריה נתוספו על האוכלוסיה היהודית כ־160.000 נפש. בחבלים המסופחים בוצעו החוקים האנטי יהודיים בחומרה יתירה.

באביב 1940 החמירו שלטונות הונגריה את הטיפול בפליטים ואת הפיקוח לאורך הגבולות. בעת שהצבא הגרמני נחל נצחונות מרשימים בדניה ובנורבגיה, דרש ראש המטה הכללי, הגנרל ווערת, למצוא פתרון דחוף לבעיה היהודית.

עקב המצב הפוליטי הוחלט להעסיק את כל הגברים היהודים, מחוייבי גיוס במסגרת „פלוגות עבודה". ברם, לזמן מה גויסו כל הגברים עד גיל שישים, בנימוק, שדבר זה ימנע מהם לעסוק בעורף „בפעילות מזיקה כלשהי". מצבם של אנשי „שרות העבודה" בתקופה זו, בהשוואה לשנים שאחר מכן, היה מניח את הדעת.

ב־19 במאי 1941 חויבו אנשי שרות העבודה היהודים לשאת על זרועם סרט צהוב.

ב־27 ביוני הכריזה גם הונגריה מלחמה על רוסיה. חודש לאחר מכן אישר הפרלמנט ההונגרי את „החוק היהודי השלישי" אשר הגדיר את המושג „יהודי" לפי עיקרון הגזע ברוח נירנברג.

בתקופה זו ביצעו שלטונות הונגריה אחד מפשעיהם המחרידים. הם גרשו 20.000 יהודים „חסרי נתינות" ומסרום לידי הגרמנים. רובם רוכזו בקאמאנץ־פודולסק ובסתו 1941 נרצחו שם בידי אנשי ס.ס. ובעזרתם הפעילה של אנשי הצבא ההונגרי.

בעוד שבארצות אירופה נסגרו המשרדים הארצישראליים, לא פסקה העליה. קבוצות של נוער יהודי יצאו מדי חודש לדרכם לארץ ישראל. תנופה חדשה קיבלה התנועה הציונית במחתרת עם בואם של פליטים מפולין וחברי התנועות החלוציות מסלובקיה, שמצאו מקלט בהונגריה בחודש אביב 1942, כאשר החל הגירוש ההמוני של יהודי סלובקיה.

כיבוש הונגריה בידי הנאצים

בשלהי 1942 הוקמה בבודפשט „ועדת העזרה וההצלה" ובראשה הועמדו המהנדס אוטו קומוי, דר. ישראל קסטנר, שמואל שפרינגמן ויאל בראנד. במרוצת הזמן הצטרפו אליהם הנציגים של פליטי פולין וסלובקיה. בפרק זמן זה הוקם הקשר בין הוועדה בבודפשט לבין ועדת ההצלה הארצישראלית בקושטא. התרומה הכספית הראשונה שנתקבלה בהונגריה היתה תרומת הישוב בארץ.

הגרמנים שחששו מפני בגידת בעלי בריתם החליטו לכבוש את הונגריה. כבר ב־12.3.44 כינס אייכמן במאוטהוזן את „היחידה המיוחדת" שלו לתכנן את השמדת יהודי המדינה.

ב־19.3.44 השכם בבוקר נכנס הצבא הגרמני להונגריה. למחרת הכיבוש הגיע לבודפשט ה„קומנדו" של אייכמן. הוא עצמו הגיע כעבור ימים ספורים. ראוי לציין שזהו המקרה הראשון שאייכמן נוכח אישית במקום המבצע ופקח עליו.

הכיבוש הגרמני הנחית מהלומה כבדה על יהדות הונגריה אשר בחודשים האחרונים של שילטון קאלאי היתה נתונה באווירה אופטימית, בהאמינה שתצליח להימלט מידי היטלר. כדאי לציין שיהדות הונגריה, אשר לא היה לה קשר כלשהו עם אירגונים יהודיים עולמיים לפני המלחמה, היתה מבודדת מאד. המנהיגות היהודית היתה מפולגת מבחינה אירגונית. אנשיה היו שקועים במריבות קטנוניות. חוט השדרה של יהדות המדינה, הגברים הצעירים, נעדרו מבתיהם כבר שנתיים־שלוש, עקב שרותם בפלוגות העבודה. ההנהלה הציונית התכנסה בסתר כדי לקבוע דרכי פעולה לאור האסון שפקד את יהדות הונגריה.

באפריל החלו להתפרסם גזרות שונות בקשר ליהודים. הראשונה בהן — החובה לענוד הטלאי הצהוב — נכנסה לתוקפה ב־15 באפריל. מכאן ואילך גזרה רדפה גזרה. על היהודים נאסרה הנסיעה ברכבת ובחשמלית, הוחרמו מכשירי טלפון ורדיו, ומכוניות שלהם. נסגרו חנויותיהם ומפעליהם ונשללו מהם כל מקורות פרנסה.

בישיבה סודית, שהתקיימה ב־7 באפריל במשרד הפנים הוחלט על פינוי היהודים מתחומי הונגריה. הנחיות הביצוע נשלחו לראשי המחוזות, למפקדת הז'נדרמריה ולגורמים אחרים. ב־13 באפריל הוכרזו השטחים שבצפון המדינה ונפותיה המזרחיים (קרפאטו־רוסיה וטראנסילבניה) כ„אזורי מבצעים". היהודים הוצאו במפתיע מבתיהם ורוכזו בגטאות בתנאים בלתי אנושיים.

הטרנספורט הראשון יצא לאושוויץ ב־24 באפריל ובו עצורים שפונו ממחנות הסגר שונים. הגרושים מערי השדה בוצעו בארבעה שלבים בין ה־15 במאי לבין

ה־7 ביוני 1944. למגורשים נאמר שהם נשלחים לעבודה בפנים הונגריה למקומות כגון קאנ׳יר מאזו (Kenyérmező) ויעדים אחרים. אנשי הז׳נדרמריה נהגו בקורבנותיהם באכזריות רבה. קשישים, נשים וטף נדחסו לתוך קרנות־משא בעיצומו של קיץ, 80 איש בכל קרון, כשלרשותם דלי אחד ריק ודלי אחר עם מים.

בהגיע הרכבות לעיר קאשא נמסרו המגורשים לידי הגרמנים שליוו את הרכבת עד ליעדם — אושוויץ. במחנה מוות זה נעשו סידורים ושיכלולים טכניים מיוחדים להגדלת כושר קיבולה של מכונת ההשמדה, כדי שתוכל לקלוט את המוני יהודי הונגריה. לאחר מיון שיטתי הופרדו הגברים והנשים הצעירות לעבודת כפיה ואילו הזקנים, הילדים והאמהות עם תינוקות וכן החלשים וחולים שלא היו כשרים לעבודה — הובאו מיד לתאי הגאזים. עוד לפני כן נאלצו המגורשים מהמשלוחים הראשונים לשגר אל קרוביהם שנשארו בבית גלויות שנשאו כתובת בדויה: וואלדזיי (Waldsee) בתוספת מילות הרגעה כי שלו־מם טוב.

קישווארדא

אחר הכיבוש הגרמני, עוד לפני פסח 1944, הוקם גיטו בקישווארדא באיזור בית־הכנסת, ומיד לאחר פסח נצטוו יהודי קישווארדא לעזוב את בתיהם ולעבור

בית העלמין מטופל ע״י ועד הקהילה הקטנה שנתארגנה מחדש לאחר השואה בתרומתם הנדיבה של ילידי קליינוואַרדיין ברחבי ארה״ב. המחברים אסירי תודה למר פנחס הוניג שהעביר ארצה את התמונות והפנקס המעודכן של החברא קדישא וכן לגב׳ אלישבע (קליין) פרקש ובעלה, המארגנים את המגבית למען טיפוח בית העלמין.

לגיטו. לשם הובאו גם היהודים מישובי הנפה הקטנים יותר, יחד כ־7.000 איש ואשה.

הצפיפות הגיע לכדי 15 נפש בחדר. מחמת הבהילות שבה הובאו יהודי הכפרים לגיטו — לא הספיקו רובם להצטייד במזון. עד מהרה השתרר בגיטו רעב קשה, בו נספו רבים. העשירים שבקהילה נחקרו בעינויי תופת שיגלו את חפצי הערך שטמנו בתחום ביתם או מסרו לשמירה לשכנים נוצריים. פלוגת העבודה היהודית שהיתה מוצבת בקישווארדא עזרה לכלואים לשמור על הקשר עם העולם החיצון.

ב־25 במאי בחג השבועות הוצאה מחצית יהודי הגיטו לכיכר העיר, ובעוד תושבי העיר צופים במחזה מעל גגות הבתים, ורבים מהם מפגינים שמחתם לאידם — ערכו השוטרים מפקד הזדהות, משם נלקחו היהודים לתחנת הרכבת, הועלו לקרונות והוסעו לאושוויץ. כעבור יומיים הוסעה כך המחצית השניה.

וכך חוסלו החיים היהודיים בקישווארדא וביישובי הסביבה.

חדר לימוד ומקום תפילה לחברת „קנין ספרים" ליד הקלויז, כפי שצולם לאחר החורבן בעמדו על שממונו.

שבי ישראל!

(אל שבויי רוסיא אשר מקור ישראל המה שנשבו במלחמה)

1. בשבי הנך, גלית ממעונה
אתה שבי ישראל!
לא חדש הוא, לא פעם ראשונה
ראית התלאות האל.

2. גם אביך עמד על יד דרך גולים:
בברחו אל לבן הארמי,
סביביו חנו מלאכי העולם;
לא כן אתה בן עמי!

3. סביביך חניתות, מימינך כידונים
ומשמאלך להט החרב,
דרכך לא סולל, מלאה קמשונים:
בשבי בארץ אחרת!

4. על שבי ירושלים מוכרת גלותך
על אגמי בבל ויאורים
על ערבות תלית הכינורים.
גל גל לאבל נהפך שירתך

5. אכן גולי ציון כמעט קט ראו
ארצם וחרבות יהודה,
ואתה גורשת למעגליך נעו
מאדמה נכריה תלאובה!

6. אל אדמת זר ואדמה נכריה
לא באת להשתקע
מי יתן תראה קץ הפליאה
הגואל בשופר תוקע.

7. תקעו בשופר: עלו להר!
שאו נס ציונה!
נושעתם נגאלתם מגלותכם המר
שובו, שובו למעונה.

מאת הרב שמואל (שמעלקע) רוזנבאום זצ״ל.

מבט מפעולותי במחתרת בבודפשט

15 באוקטובר 1944. יום זה ייזכר לעולמים מפאת שני מאורעות־שיא שהתרחשו בו בהפרש של שעתיים־שלוש בלבד. בבוקר אותו יום שודרה ברדיו בודפשט הודעתו של העוצר הורטי, שהונגריה מוכנה להניח את נשקה ורוצה במו״מ עם בעלות הברית. ההודעה היתה מדהימה גם משום שבהצהרה נכללה פיסקה על כך שהגרמנים הם שכפו על ההונגרים את המדיניות נגד היהודים. נקל לתאר את השמחה שפרצה בשורותינו, אף כי חשנו שהמאורע הוא יפה מדי... ואכן עוד באותו יום עצמו הופיעו יחידות צבא גרמניות בחוצות העיר ובחסותם נקרא מנהיג המפלגה הפשיסטית „צלב החץ״, סאלשי, להרכיב ממשלה חדשה. והפעם נעשה המצב גרוע ומסוכן מכל מה שהיה לפני כן בעיר בודפשט. למחרת היום הופיעו כנופיות פשיסטים והשליטו אימים בעיר. בוטלו כל „ההנחות״ שניתנו ליהודים, נאסרה לחלוטין היציאה מהבתים וכנופיות משולהבות ומצוידות בנשק „אספו״ יהודים מורמי ידיים. בימים אלה השתוללה שפיכות דמים איומה וספונטנית, מאות הובלו לשפת הנהר ה„דאנובה היפה״, שם הופשטו עירומים ונפתחה עליהם אש מנשק אוטומטי. רק מעטים הצליחו להימלט מתופת זו.

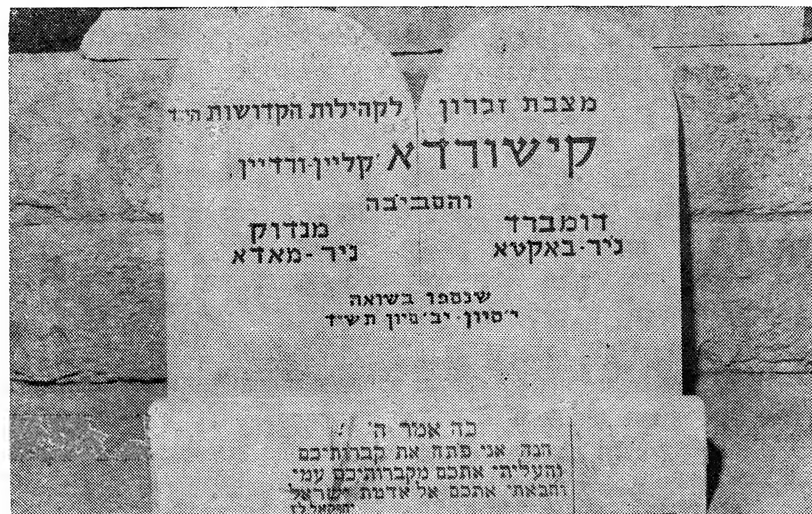
בימי אימים אלה, תפקידנו הדחוף ביותר היה להתפקד מחדש, להוציא חברינו, אלה שנלכדו בבתים הסגורים, מהמלכודת, כדי שנוכל להפעילם שוב להצלה ולהגנה. כן היה חשוב מאד לשבש את פעולותיהם של כנופיות הנאצים הצעירים, נערים בני 17—16, שהתמחו ברציחת יהודים.

יוסף מאיר ואנוכי התארגננו לסיורי „קומנדו״ וכן עשו עוד כמה קבוצות חברים שלנו מ„דרור״. השגנו מדים, סרטי שרוולים של מפלגת „צלב החוץ״ ונשק ואף הצטיידנו בטפסים מזויפים של צווים שונים שהיו בשימוש אנשי „צלב החץ״. בעזרת תעודות אלה, שלפעמים היו גם „פקודות להוצאה להורג״, הצלחנו לא פעם להוציא מידי המתפרעים יהודים שהובלו באמת להורג. יושקו (יוסף מאיר) לבש מדים של קצין צבא הונגרי־פשיסטי עם מעיל עור ואני במדים של קצין־רכבת, הלכנו לפי רשימה שהוכנה מראש וגם לפי האינסטינקט, איפה שהבחנו בהתקהלויות ובהתפרעויות. כך נקלענו יום אחד בכיוון רחוב התיאטרון העממי שם היתה השתוללות נוראה. כנופיות פרצו לבתים, הוציאו אנשים ללא אבחנה, היכו באכזריות ואף ירו בהם במקום. „הרחוב״ השתולל ועל המדרכה היו מוטלים חללים ומוכים. אנחנו הצטרפנו לפורמאציות אלה שהוליכו יהודים והולכנו גם אנו. היינו חולית „מוציאים להורג״ ואנשים נמסרו לידינו ללא קושי. לבית אחד נכנסנו בעצמנו, כי לפי האינפורמציה שבידינו, היה צריך להימצא שם אחד מחברינו — יהודה אלפאר — בבית הוריו. לא היה קל כל

עיקר לשמור על הבעת הפרצוף הנוקשה למשמע הבכי והצעקות שעוררנו במקלט, בהופעתנו עם האוטומט הדרוך. יהודה לא היה אתם, כנראה הצליח לברוח לפני כן. אך אמו התנפלה לרגלינו, מיררה בבכי וביקשה על חיי הבן. היא לא הכירה אותנו בלבוש זה ואנו אסור היה לנו לגלות את זהותנו. לא יכולנו להישמע לדחיפה הטבעית של לבנו, שאמרה „הרגיעו אותה, הגידו לה כמה מלות נוחם ועידוד!" עבורי זה היה לקח לכל חיי...

כשיצאנו מהבית, קרה מקרה טראגי־קומי שהסתיים למזלנו בכי־טוב. עוד אני מהלך עם יושקו ולפנינו צץ נער כבן 14, „שייגץ" מעיר מולדתי וצועק לעבר חבריו: „הביטו, זה יהודי! זה במדים הוא יהודי! היה זה בן שכן שלנו מהבית שהכיר אותי מיד למרות התלבושת. חיש מהר התקבצה סביבנו קבוצת סקרנים. הרגשתי הלמות הדם בעורקי. לא היתה כל אפשרות לסגת. הסתערתי עליו בצעקות ובאיומים, אך הוא בשלו. הנאספים החלו בפעילות משלהם, דרשו לברר הענין במשטרה, החלו סוגרים עלינו, המצב נעשה „חם". באותו רגע הופיעו שני ברנשים במדי „החץ" וכששמעו מה מתרחש כאן, שלפו אקדחים, כיוונו אותם אל גבינו ופקדו עלינו לצעוד קדימה. תוך כדי הליכה מזורזת, פיזרו מסביב את קהל הסקרנים והאיצו־הריצו אותנו לפניהם, עד שהגענו לרחוב שקט. שם נפלנו על צווארם. היו אלה שני חברי „דרור" אמיצים, שסיירו כמונו וחשו לעזרתנו ממש ברגע האחרון.

אפרים אגמון (טייכמן)

מצבת זכרון שהוצבה לזכר קדושינו בהר ציון

יוסף רוזנוואסר מספר על הגטו

נולדתי בקישווארדא בשנת 1916. עד גיל צעיר קיבלתי חינוך דתי בתוך משפחה אדוקה. למדתי גם בישיבות. בגיל 14 נכנסתי לתנועה הציונית.

אספר משהו על הבית שלי. היינו שלושה אחים ושתי אחיות. דבורה היתה נשואה ואירן נשארה בבית. הבכור, בן־ציון, היה בבודפשט וחזר הביתה כאשר הגרמנים כבשו את הונגריה. וזאת היתה שגיאה גדולה. עוד אח ואני היינו בבית בזמן הכיבוש.

אחדים מחברי תנועתי — „השומר הצעיר" — כבר עזבו את העיר. חלק מהם, כמו טייכמן אפרא, היו בבודפשט, ואחרים חיו במקומות שונים, ביניהם הבנות: לילי שרף, קלרי גרוס, אסתר שהן ועוד.

גם התנועה הדתית היתה פעילה וערה וגם חבריה תרמו רבות לחיים הציוניים בעירנו.

הכיבוש הגרמני הפתיע אותנו ובמיוחד שתהליך הגירוש וכל הכרוך בו היה מהיר מאד. עם הכיבוש שותק המסחר היהודי כמעט כליל. כמה ימים אחר־כך יצא צו ריתוק שהגביל את תנועת היהודים מחוץ למקום מגוריהם. אחי, בן־ציון, הגיע הביתה בדרך נס, כי המשטרה אסרה כל יהודי שהגיע לתחנת הרכבת, ומיד העבירה אותם לקישטארצ'א, למחנה המעצר. הם היו הראשונים שהובאו לאושוויץ. לחצתי על אחי שיחזור לבודפשט אך כשהגיע לדברצן הורידו אותו מהקרון והחזירוהו לקישווארדא. הפקודה לענוד את הטלאי הצהוב יצאה רק כמה ימים לאחר מכן ורק אז הרגשנו איזה גורל מר צפוי ליהודי הונגריה.

בימים ההם עוד נשארנו בביתנו, אך אחרי עבור כמה ימים יצאה פקודה חדשה, שחייבה את היהודים לעזוב את בתיהם כדי לעבור למקום מגורים מרוכז, שנקרא גטו.

הריכוז בקישווארדא היה קל, כי היהודים מרצונם בחרו בחלק מסויים של העיר כמקום מגוריהם. המרכז היהודי היה צ'ילאג־אוצה (רחוב הכוכב). ברחוב הזה היו: בית הכנסת הגדול, בית הרב, הקלויז, המקווה ובית השחיטה. מלבד הרחוב הזה היו עוד רחובות וסמטאות שיחד היוו את הרובע היהודי של העיר, והם: רחוב הדואר הישן שהגיע עד הגימנסיה. רחוב מהצד השני היה רחוב פטפי, שנמשך עד לבית הספר לבנות. שלושת הרחובות האלה היוו את הגטו. לפני ריכוז יהודי קישווארדא הביאו את יהודי הסביבה לגטו, ושיכנו אותם ברחוב הדואר הישן (רעגיפוסטאו) בבתים ובבתי הכנסת. גם את יהודי קישווארדא שיכנו ברחובות הגטו וגידרו את האזור בגדר עץ.

לשמירת הסדר הפנימי הקימו משטרה מיוחדת לגטו מהיהודים. למפקדה נתמנה רייזמאן, בעל האחוזה.

יהודי קישווארדא עשו את חג הפסח עוד בביתם, אך מיד אחרי פסח התחילו להכניס אותם לגטו. כל הפעולה הזאת נמשכה 3—4 ימים. שני שוטרים צבאיים הופיעו בבתים השכם בבוקר ונתנו פקודה למסור להם את דברי הערך, כגון: תכשיטים, שעונים, כסף, זהב ואחרי מסירת החפצים האלה, לעזוב את הדירות. מיותר להעיר שכולם צייתו לפקודות, מסרו לשוטרים את כל דברי הערך שהיו ברשותם ועזבו את הבית. אותנו, שהיינו בין הראשונים, הביאו לרחוב הדואר הישן לביתו של לפקוביץ' איגנאץ. בבית כ"ץ היתה מפקדת המשטרה הצבאית.

אתנו היתה משפחת גרוס („טויטר") ועוד 40 איש באותו הבית. לא הגענו לגטו עם הרבה חפצים, הרי סך הכל 50 ק"ג היה מותר לקחת. ארזנו אוכל ולבוש. עגלה חיכתה לנו לפני הבית שהסיעה אותנו לדירתנו החדשה.

אי־אפשר לשכוח את העיניים העצובות של אמי היקרה בשעת עזיבת הבית. דמעותיה זלגו כאשר הביטה אחורה בחושה שלעולם לא תשוב לראות את בית המשפחה. השוטרים סגרו את הבית העזוב, שמו פתק עם חותמת על המנעולים. סגרו גם את מחסן העצים, אך אני רופפתי קרש אחד בקירו שהיה נוח לעקירה ממקומו. אז עוד לא ידעתי שבכך הכנתי לעצמי דרך להצלה.

הגטו נסגר ויושביו החלו להתארגן. איש מאתנו לא ידע לאיזו מטרה רוכזנו במקום הצר הזה. אולם דבר אחד היה לנגד עינינו: אם לא נדאג לסדר מסויים במקום עינויינו, במו ידינו, נפתח פתח לאנרכיה, ולא נוכל להחזיק מעמד לקראת הבאות.

המטרה הראשונה והחשובה היתה לארגן את חלוקת האוכל, לכל הנצרכים, כי רבים מיהודי הסביבה לא יכלו להביא אתם שום אוכל, וסכנת רעב נשקפה להם. המקומיים דאגו להם וחילקו ביניהם שומן ובשר מעושן. לא היה באפשרותנו לקנות מזון מבחוץ. ראשית, כי נאסר עלינו לבוא במגע עם העולם החיצוני. שנית, מפני שהשוטרים לקחו את כספנו. מי שהצליח לשמור אצלו סכום כסף כלשהו — התחייב, ממש, בנפשו.

כאשר נפוצו השמועות בעיר על ריכוזנו בגטו, התחלנו לחשוב, כיצד להחביא סחורה, ודברי ערך.

הכרתי חייט נוצרי בשם בילא טירפאק, שעזר לי בעבר להשיג סחורה לחנות, כי כבר שנים לפני הכיבוש הגרמני לא קיבל יהודי סחורה. מפיו שמעתי לראשונה על מה שמתרחש בחזית הרוסית, כיצד מענים את צעירי ישראל המשרתים שם בפלוגות העבודה.

חלק גדול מחפצי ביתנו הבאנו אל דירת מפקד המשטרה הצבאית המקומית, אחד בשם קובאץ', אתו היינו ביחסים טובים למדי.

כשלושה שבועות היינו בגטו, עד שהביאו את כל יושביו לאושוויץ. בימים הראשונים היתה שם אנדרלמוסיה, עד שנבחרה הנהלה לגטו. תפקידה הראשון היה שמירת הקשר עם המשטרה שהובאה — כבכל הארץ — מעיר אחרת. היא הקימה גם את משטרת הגטו. אנחנו, הנוער הציוני המאורגן השתדלנו לשבץ לגוף זה ,במידת האפשר, את החברים שלנו. משטרת הגטו שמרה על הסדר

הפנימי בשטח הגטו וכמו כן נצטוותה מטעם השלטונות למנוע את יציאתם של תושבי הגטו, וגם כניסתם של זרים. מלבד זאת שמרה על העצים שהובאו למטרת בישול וגם על מחסן המזון.

כשנסגרו עלינו שערי הגטו, היינו כבר למעלה מ־7000 נפש, מהם כ־3500 אנשי קישווארדא והיתר מהסביבה. אחרי 4—5 ימים התעוררה הבעיה הגדולה, כיצד לכלכל את תושבי הגטו, במיוחד את אלה שבגלל אכזריותם של הז׳אנדארמים לא יכלו להביא עמם שום מזון. ה„יודנראט" התקשר עם השלטונות והם הירשו להביא מהבתים העזובים של יהודים את המזון שנשאר שם. יצאו שיירות והגברים הביאו גם עצים בכמות גדולה והערימום בחצר הקלויז ובית השחיטה. היה צורך להקים מטבח גדול לנזקקים, אשר לא הביאו עמם מזון.

בימים הראשונים עוד לא היה הגטו סגור באופן הרמטית, והרבה נוצרים ביקרו שם את ידידיהם, וסיפקו להם מזון וכסף.

סבלנו מאד מהצפיפות בדירות. בחדר אחד שכבנו 40 איש על הריצפה — נשים, גברים וילדים גם יחד. נושא שיחותינו היתה בעיקר השאלה שהדאיגה את כולנו: מה תהא מנת גורלנו, כלומר של כלואי הגטו. היו כאלה שידעו בבטחון: יעבירו אותנו לעבודה בתוך הונגריה. דעתם נתבססה על ההגיון הקר: הגרמנים זקוקים לעובדים, והיהודים יכולים לעבוד לטובתם עד סוף המלחמה, מועד שלא נראה בעינינו בבחינת אחריתו מי ישורנו. האופטימיסטים הללו לא רצו להאמין לשמועות שגונבו לאזנינו על גורלם המר של יהודי אירופה. ברם, תקוותינו נתבדו עם הגיעו של שמואל פרנקל מבודפשט אל הגטו. מפיו שמענו בפעם הראשונה על הזוועות בפולין. הוא שאל אותי, האם אני מוכן לברוח מהגטו, ואם אני מוכן, ישלח לי כסף ותעודות מזוייפות.

גם אנחנו ניסינו להציל אנשים מהגטו. והרי דוגמה: אשתו של קונדלר היתה נוצריה ולפי החוק ההונגרי גם בניה נחשבו לנוצרים. הצעתי לקונדלר להעביר את שני בניו אל אשתו, שנשארה מחוץ לגטו. גם בנו של הדיין, אייזיק, ברח מהגטו.

גם אנשי פלוגות העבודה ששרתו בקישווארדא עזרו לתושבי הגטו, אך מצבם לא הָיָה יותר טוב מזה שלנו, כי גם הם לא יכלו לעזוב בקלות את המחנה שלהם. לא הספקנו לתכנן ולארגן דבר שיהיה בו משום הצלה לרבים, כי רק שלושה שבועות נשארנו בגטו. מצד שני, מרבית האנשים סרבו להאמין בשמועות, שנילקח אל מחוץ לגבולות הונגריה. האדם היחידי שהתיחס ברצינות לחומרת המצב היה הרב שמואל שמעלקע רוזנבאום ז״ל, הרב הראשי של קישווארדא. הוא היה מוכן לתת לנו טפסי תעודות־לידה, אך לא יכולנו לזייפם ולהשתמש בהם כמזוייפים, כי הם נועדו רק ליהודים.

מספר אנשים קיבלו צוו קריאה למחנה עבודה, כגון: פרידמן המוכס, וגם פרידמן צ׳אבי. הם היססו תחילה מה כדאי להם לעשות. הפצרתי בהם שיעזבו את הגטו ויתיצבו מיד במחנה העבודה. ואמנם כך עשו. אחדים קיבלו צווי קריאה מזוייפים, ומצויידים במסמכים האלה עזבו את הגטו. כך הצילו את נפשם.

חוסר הוודאות החמירה את מצבנו. פשוט לא ידענו מה מתרחש בעיר, כי הגטו נסגר הרמטית. רק בחצרו של קליין, מוכר המלח, היה מעבר מהגטו לרחוב הראשי.

אחרי ימים קשים התחיל הגירוש. את הקבוצה הראשונה לקחו מהבתים שבין רחוב צ׳ילאג לבין רח׳ פטפי. השוטרים פקדו על הקבוצה ללכת ברגל לכיוון תחנת הרכבת הקטנה, אל חצרו של שוורץ, סוחר העצים, כי אל מחסנו הגיעו פסי הרכבת. בחצר הגדולה הזאת כבר חנתה הרכבת למגורשים. לפני כל קרון וקרון עמדו שוטרים צבאיים חמושים במקלעים. 400 שוטרים ביצעו את גירושם של 3,000 יהודים. כל אחד מהמגורשים קיבל לחם אחד ושום מזון אחר. לא מים, ולא דלי לצרכים. המראה הזה המריץ אותי לבצע את תכנית בריחתי. אני, אחי ואסתר החלטנו לעזוב את הגטו בלילה, למרות שידענו שאחריות קולקטיבית רובצת על כל דרי הגטו, כדי למנוע בריחה ממנו. המשימה לא היתה קלה. בלילה הראשון לא הצלחנו לצאת מהגטו, אף שהשוטרים היהודים רצו לעזור לנו. כאשר הגיע תורו של הבית שלנו לפינוי — לקחתי את תרמילי והלכתי אל אסתר שהן. בדרך פגשתי את פרי קופפרשטיין ששאל אותי, מה יהיה עם יהודי קישווארדא? אמרתי לו מה שהרגשתי: מהמקום שאליו יהודי קישווארדא מובלים — איש לא יחזור הביתה.

הואיל ודרכי היציאה מהגטו היו חסומות — עלינו על גג עשוי קני סוף של בית רוזנבאום העגלון, ונשארנו שם עד סוף הגירוש. שמענו את הרעש, עד שפתאום הכל נדם. היינו שרויים בחושך ולא ידענו האם יום או לילה. אחרי יום או יומיים היינו צמאים מאד, ונאלצנו לעזוב את המקום. הרגעים הקשים היו, כאשר השוטרים חזרו ובכידונים היו דוקרים את הגג. למזלנו לא הבחינו בנו. כך גברה תקוותנו להציל את נפשנו. הלכנו אל תחנת הרכבת בפחד, שמא יגלו את זהותנו. נכנסנו לביתו של קראוס שהורשה להישאר עם אשתו בעיר בזכות אות ההצטיינות שקיבל במלחמת העולם הראשונה. שם נשארנו עד שהצלחנו להשיג תעודות מתאימות. בעזרת התעודות נסענו לבודפשט. בקיבאנ׳יא, פרבר של בודפשט, החלטתי לקפוץ מהרכבת ולהסתלק. אך עשיתי צעדים אחדים ופתאום קפא הדם בעורקי. מי בא מולי אם לא יוליוס טהון, אחד מראשי הנאצים בעירנו. למזלי הוא לא הבחין בי. הגעתי לבודפשט והצטרפתי אל חברי לחזק את ידיהם בעבודת ההצלה.

שמואל פרנקל

יומיים בגטו קישווארדא

זה קרה ימים אחדים אחרי פורים דאשתקד. אבא בא לבודפשט ליומיים לסדר קניות לקראת עונת האביב. הורגש חוסר בסחורה בשנות המלחמה, ואף טיבה היה ירוד. אבל כסף היה בשפע, האיכרים והפועלים קנו הכל. כשנפרדתי מאבא שנסע הביתה לקישווארדא עם הפרקמטיה שלו, וכך אמרתי לו: „מי יודע היום, מה יקרה מחר. שמעת, ודאי, כיצד נאלצו יהודי פולין לעזוב את בתיהם ואת חנויותיהם. סגור את החנות, תמכור את הבית ותבואו לבודפשט או הימלטו לכל מקום שהוא. אל תחוס על רכושך הדל, שבגללו ויתרת לא פעם על העליה. מלטו את נפשכם!"

היססתי לומר את הדברים האלה לאדם מבוגר, שטרח כל כך הרבה עד שביסס את פרנסתו. למה להבהיל אותו עם נבואות קודרות ולהעמידו בפני הסכנה הצפויה ליהודים בעתיד הקרוב. האם זה יעזור? הישנה את דעתו, ויעזוב את ביתו? האם באותו יום מר ונמהר, 19 במרס 1944, כשכבשו הגרמנים את הונגריה, ידעו או הרגישו יהודי בודפשט שהשאול פערה את פיה לבלעם?!

אבא נסע הביתה. לפסח עוד שלח לנו חבילת מצה, אך במכתבו רמז שלמחרת היום ייאלצו לעזוב את הבית, את דירתם ברחוב הראשי.

ובזאת נגמרו חילופי המכתבים בינינו. מן הגטו כבר היה אסור לכתוב.

החלטתי לראות את הורי, ולמרות הקשיים שנערמו בפני הנסיעה של יהודי בימים האלה, אסע לקישווארדא. נסעתי כל הלילה. יהודים כבר פחדו לנסוע, לכן הביקורת מצד המשטרה או הז'אנדארמריה כמעט ולא פעלה. בבוקר הגעתי למחוז חפצי, לקישווארדא. שתי תחנות במקום: התחנה המרכזית, הגדולה, ובקצה העיר תחנה קטנה. התחנה המרכזית תמיד סואנת מהמון הנוסעים, שוטרים מסיירים ברציף התחנה ובודקים את הנוסעים. מסיבה זאת ירדתי מהרכבת בתחנה הקטנה. איש לא בדק את תעודותי ולא דרש ממני להזדהות.

הרחוב מהתחנה אל תוך העיר היה ריק ועזוב. היה זה אחד הרחובות היהודיים. והנה השערים נעולים והחנויות סגורות משני הצדדים. איה החיים השוקקים, איה הפנים המוכרות? אני עובר ליד טחנתו של פריד. שממה מסביב. הנה ביתו של קיין, ראש הקהילה, סוחר חומרי בנין ובעל אחוזות. הייתכן? מה קרה להם? האם נעלמו כולם? איה הילדים עם הפאות המסולסלות, לא נשמע קול החנוונים היהודיים. לבי התכווץ בקרבי למראה העזובה. הרי כל בית מוכר לי. כל נפש ששכנה פה היא בשר מבשרי.

עוד אני מתבונן לכל העברים, קול תוקפני העירני ממחשבותי: לאן, לאן? — שואל אותי סמל הונגרי שבא לקראתי.

— לחופש באתי — עניתי לו, והצדעתי בעמידת דום.
— מהיכן? — הוסיף לחקור אותי בפנים זועפות.
— מבודפשט — ואני כבר מוציא את תעודתי.
הסמל עשה תנועת ביטול בידו: לא צריך. הזכרת שם העיר נסכה בו אמון.
ועכשיו... איפוא גרים הורי, כיצד אגיע אליהם? באותו רגע הגיע שם הדוור. שאלתי אותו על הגטו, ועל האפשרות לבקר בו.
— תצטרך ללכת למשטרה. הם נותנים רשיון לביקור בגטו. לאחר הירהור קצר החלטתי לא להתיצב במשטרה. המשכתי בדרכי לכיוון הגטו. על יד הגדר פגשתי בחור, שמו סיל. הכרתיו עוד בתנועה. הוא הדריך אותי: לך לביתו של קונדלר, שם גרים הוריך. אתה יכול להכנס מתחת לגדר, וללכת בכיוון הגנים. והסביר לי שהוא שוטר בגטו ותפקידו לשמור, שאף אחד לא יעבור בצד הזה של הרחוב.

הבטתי כה וכה, ובראותי שאין איש בסביבה, זחלתי לתוך הגטו מתחת לגדר, והגעתי לבית מדרשו של הרב מקאסוני. הגדרות בין הגנים הוסרו. כל הרובע הזה הפך לחצר משותפת ל־7,000 יהודים. האנשים עמדו שם בקבוצות ושוחחו ביניהם. צעירים וצעירות טיילו בין העצים המלבלבים, נשים הכינו ארוחה מהמעט שנשאר להם. מחזה קורע לב היה לראות את הצפיפות שם. אנשים משוטטים בחוסר מעש.
בית קונדלר.
עשרות גברים ונשים. עיני תרו את קבוצת האנשים. איפה אבא? הרגעים מתוחים. הנה, שם אבא!
שמואל! — זועק, ורץ אלי.
— איך הגעת? אתה שוב במחנה עבודה?
אנו הולכים לקראת אמא, שבינתיים כבר הוזעקה על ידי השכנים שראו אותי. היא יוצאת מהמטבח, שם הנשים צובאות על הכיריים. מביטה בי ואינה יכולה להוציא הגה מפיה. בדמעות נופלת על צווארי. רק עכשיו אני עומד על חומרת המצב. בשעה שאני רואה את אמא בעוניה, וחוסר אונה, את האם שעשרות שנים הציפה אותי בכל טוב ובמיוחד באהבתה העזה. אם אומללה ומסכנה, אשר אינה יודעת לתפוס כל מה שקרה לה, למשפחתה, ולכל היהודים. הדמעות האלה הן ביטוי השמחה לבן, שהפתיע אותה בלי הודעה מוקדמת.
— מה אומרים בבודפשט? מה יהיה? מה רוצים לעשות אתנו?
מה יכולתי לומר לאבא? סיפרתי לו שיש משא־ומתן על העליה. לא ראיתי להבהיל אותו, ולכן לא אמרתי שלכלואי הגטו אין סיכויים לעליה. הגטו סגור ומסוגר...

הוא שאל אותי, האם העולם סובל את המצב הזה מבלי לנקוף אצבע. שאין מה לאכול, לא לילדים ולא למבוגרים. לא הרימו את קולם כאשר הגיעו אליהם הידיעות על העינויים בגטו, ועל האכזריות של הז'אנדארמים? הרשו לנו להביא אתנו מזון לשבועיים. אבל לנו, למשל, כבר אין טיפת שומן, כי את הכול אכלנו לפני פסח! באסרו חג היה אסור לעזוב את הבית. יש לי מעט קמח, אולי יספיק

לנו לשבוע. ומה יהיה אחר כך? אמנם מחלקים לכל אחד 150 גר׳ לחם אפוי מקמח של בעלי האחוזות שהורשו להכניס לגטו את החיטים שנשארו להם במחסניהם. היהודים שהובאו לגטו מהכפרים כבר אין להם מזון וממטבח משותף מקבלים מרק פעם ביום.

כסף אין לאנשים. לקחו מהם עד הפרוטה האחרונה בכניסתם לגטו. אך אפילו היה להם, אין אפשרות לקנות בגטו שום דבר. לפני עזיבת הבית הפשיטו את הגברים וגם את הנשים ובדקו אותם האם לא הטמינו כסף או דברי ערך. רק מצעים ומעט לבנים הרשו לקחת. הכל נשאר בבית שנסגר וחותמת רשמית הודבקה על הדלת. מהבתים שבגטו הוציאו את כל הרהיטים.

לקישווארדא הוצבו שוטרים זרים שגמרו תוך יומיים את העברת היהודים לגטו. קצין שלא מהעיר נתמנה למפקד ופלוגת שוטרים הופקדה לשמירת הגטו.

700 יהודים מהכפרים הסמוכים הצטופפו בבית הכנסת, בבתי המדרש ובתלמוד תורה. להם כבר אין מה לאכול כי הם הגיעו לגטו עוד לפני חג הפסח. אפילו מים אין להם לרחוץ את התינוקות. את ספסלי בית הכנסת שיברו שיהיו להם עצים להסקה.

את עשירי הקהילה מענים השוטרים שיודיעו למי מסרו את כספם ואיפה הטמינו את תכשיטיהם. פרידמן דוד, סוחר עורות, הודה אחרי עינויים קשים, שמסר למנהל בית הספר כמה אלפים פנגו. גם משה טייכמן, סוחר זכוכית, נאלץ להודות אחרי עינויים, מה מסר לגזבר העיריה. הגויים שרצו לעזור ליהודים ולקחו מהם לשמירה דברי ערך — נעצרו ונלקחו למחנות־ריכוז בצפון המדינה, ליד אוז׳הורוד.

משפחת לוקאץ׳ הרופא, איבדה את עצמה לדעת, וגם העו״ד ביהארי, כי לא יכלו לשאת את חרפת הטלאי הצהוב.

מספר אנשים יכלו להשאר בעיר ולא חוייבו להיכנס לגטו מסיבות שונות. אחדים, מפני שנשיהם היו נוצריות, ואילו קליין הזגג, וגרוס מוכר טבק, היו נכי מלחמת העולם הראשונה.

מפקד הגטו הקפיד מאד על הנקיון. הוא ציווה לגזוז את זקן הגברים ואת שערות־הראש. ביקר יום־יום בבתים והעניש את אלה שלא שמרו על הנקיון. נבנה צריף מיוחד לנגועי כינמת ומחלות מדבקות. בבית הספר היהודי היה בית החולים.

— והנה, רואה אתה — אמר לי אבא — את הזוג הצעיר היושבים שם על הדשא ואהבה עזה לוהטת בעיניהם? קרן אור בחושך. עם כזה אי־אפשר להשמיד.

בעיית המזון הוחמרה מיום־ליום. דיברתי עם אחד מחברי „יודנראט״, ינו גרוס, בעל הקולנוע לשעבר, כיצד אפשר להשיג מזון לתושבי הגטו. שוקלים את כל האפשרויות, — אמר — אך נתברר שבאופן לגאלי אי־אפשר לפתור את הבעיה הזאת. גם לחברי ה„יודנראט״ אסור לעזוב את שטח הגטו. הם רק מבצעים את פקודות השלטונות. באופן בלתי לגאלי אי־אפשר להכניס את הכמות הדרושה. כך צץ הרעיון לשחד את מפקד הגטו, שיעלים עין אם מביאים משהו מבחוץ.

אמרתי לגרוס, שסכום הכסף אינו מהווה בעיה. העיקר: כיצד לגשת אל הקצין עם ההצעה. אחרי הירהורים רבים הודיע לי גרוס, שרק שני אנשים יבואו בחשבון. אחד, בורגר הווטרינאר, שלפי השמועות משחק קלפים עם הקצין, והשני, פריג'עש קובאץ', שהקצין סועד עמו לפעמים. קיבלתי על עצמי לדבר עם שני האנשים האלה, כי חברי ה„יודנראט" לא יכלו לקבל על עצמם את סיכון המעשים הבלתי לגאליים. בזאת נפרדנו.

אינני יודע האם סודר משהו עם הקצין, האם מישהו דיבר אתו בכלל. ידוע רק דבר אחד. אסתר שכטר נשלחה לאחר מכן לקישווארדא עם סכום של 15,000 פנגו, והיא לא חזרה משם. חברתה נסעה אחריה לברר מדוע אסתר לא חזרה ולעזור לה לברוח מהכלא, ברם גם היא נתפסה ונכלאה. החברה הצליחה לשחד את שומר בית הכלא, כדי שזה יתן לאסתר לברוח, כאשר האסירות יוצאות לעבודה מבית הכלא. התוכנית לא בוצעה, כי באותו היום הועברה אסתר לבודפשט. החברים עשו מאמצים להצלתה מבית הסוהר, אך בלי כל הצלחה. אסתר נעלמה עם יתר הגיבורים שמסרו את נפשם להצלת אחיהם הן בקישווארדא והן במקומות אחרים.

אי־אפשר לשכוח את אסתר, את הבחורה הפשוטה, חברה חדשה בתנועה ובכל זאת היתה מוכנה לקבל על עצמה את המשימה הקשה ללא היסוסים לעזור לגטו בקישווארדא.

הגיע זמני לחזור לבודפשט. ה„חופש" שלי נגמר. עזבתי את אבא ואת אמא. עמדו בלי מלה בפינת החדר. דמעות זלגו מעיני כאשר אמא נשקה לי את הנשיקה האחרונה.

אבא ליווני עד הגדר שלפני ביתו של הרבי מקאסוני. אני חבשתי את הכומתה הצבאית, ענדתי את הסרט הצהוב על זרועי. לחיצת יד, ונשיקה חפוזה, ויחד עם אלה נעלם החלק היפה של חיי...

גבור האומה — דב גרונר
(1947—1912)

הקהילה הקטנה של קישווארדא נתנה לא רק תלמידי חכמים ליהדות העולם, אלא גם את אחד מגיבורי האומה אשר רק מעטים היו כמוהו בתולדות עמנו. וכשם שאין בעל הנס מכיר בנסו, כן גם דב גרונר שלנו לא ידע, בענוותו הטבעית, את חשיבות גבורתו.

ילדותו היתה קשה. נולד בקישווארדא בשנת 1912. בן ארבע היה כשאביו, רב צבאי בצבא ההונגרי נספה במלחמת העולם הראשונה. בן עשר היה בסך הכל כשמתה עליו אמו. הוא חונך בבית סבא שהועיד לו את מסלול החיים המסורתי שבראשיתו הלימוד האינטנסיבי בחדר ובישיבה. ברם דב נמשך להשכלה כללית. אחרי עשותו בגרות יצא לצ׳כוסלובקיה ונרשם בטכניון. שנתיים עשה שם כסטודנט חרוץ כשהגרמנים פלשו למדינה. חזר לבודפשט ועבד במפעל לאלקטרוניקה. חלום חייו היה להשתלם ברמה אוניברסיטאית במקצוע. ברם המאורעות בעולם שינו את מהלך חייו.

עוד בברין הצטרף לבית״ר. הקו החד והישר של ז׳בוטינסקי שבה את לבו. בראשית שנת 1940, זמן מה אחרי פרוץ מלחמת העולם השניה עלה ארצה באניה בלתי ליגלית. לפי פקודת תנועתו התגייס לצבא הבריטי על מנת להילחם בנאצים הארורים.

חמש שנים עשה במסגרת הצבא והיה בין הראשונים שפגש באירופה בפליטי השואה. מדי הצבא הבריטי, אז, מיד אחר הניצחון, איפשרו לו לעשות רבות למען אחיו שנותרו לפליטה לאחר השואה. עם שיחרורו מהצבא הצטרף לאירגון הצבאי הלאומי, לצבא המחתרת העברית בפיקודו של מנחם בגין שלחם בבריטניה הבוגדנית למען מדינה עברית עצמאית. את מלאכתו המסוכנת עשה תמיד, כבצבא הבריטי, באמונה, ביסודיות ומבלי להתבלט. מסירות היתר, שאיפיינה את מעשיו בפעולות גרמה לאסונו.

ב־23 באפריל 1946 בעת ההתקפה הגדולה של ה„אצ״ל״ נגד „מבצר טייגרט״ שברמת־גן, — היא תחנת המשטרה הבריטית — שנערכה על מנת „להחרים״ נשק שבמחסניה נפצע דב פצעים קשים. חבריו נאלצו להניחו מוטל בקצה הכביש, כי שריוניות בריטיות חשו בעדיפות כוח לעזרת התחנה הנתקפת. דב נסוג אחרון כי ביקש „להציל״ עוד תיבת תחמושת נוספת מהמחסן. ואז פגע הכדור בלסתו.

דב זכה בטיפול מסור מטעם שוביו כדי שיוכלו להעמידו למשפט ולהוציאו להורג. משפטו היה למאורע של השנה. בזכות עמידתו הגאה ודברי הקטגוריה שהשמיע (כי במקום לנהוג כיאה למואשם המבקש על נפשו — הפך דב למאשים,

ודבריו הרטיטו לא רק את לב היהודים בכל העולם אלא הסבו את זרקורי ההתעניינות לבעיית ארץ ישראל בארצות המזרח והמערב גם יחד) הפכוהו לדמות מרכזית ידועה:

„איני מכיר בסמכותכם לשפוט אותי כי נתמניתם ע״י שלטון שאין לו יסוד חוקי! באתם לארץ ישראל על סמך התחייבות שקיבלתם על עצמכם מידי כל אומות העולם לתקן את העוול הגדול ביותר בתולדות האנושות שנגרם לאיזה שהיא אומה, את העוול של גירוש העם היהודי מארצו והפיכתו לקרבן עולמי של רדיפות זה 1900 שנה. התחייבות זו — ורק התחייבות זו — היתה היסוד החוקי והמוסרי להימצאותכם בארץ. אך אתם הפרתם אותה בזדון לבב. הפכתם אותה לפיסת נייר וקרעתם אותה לגזרים. הנכם שותפים לגרמנים לפשע כלפי עמנו. גזלתם את ארצנו, נעלתם את שעריה בפני עליית בני עמי והפכתם אותה לבסיס צבאי לאחר מני רבים שיש לכם בעולם. שמתם ללעג את הבטחת אלהים שנתן לנו כשם שרמסתם את החוזה הבינלאומי (הצהרת בלפור שאושרה ע״י חבר־הלאומים) שחתמתם עם עמנו ועם עמי התבל... כאשר שלטון בארץ כלשהי בעולם הופך לשלטון דיכוי ועריצות — זכותם וחובתם של אזרחיה להילחם בשלטון ההוא ולהפילו... אין כוח בעולם שיוכל לנתק את הקשר בין עם ישראל לבין ארצו היחידה. ומי שינסה לנתקו — ידו תקוצץ וקיללת אלהים תהיה רובצת עליו לעדי עד...״.

בית המשפט הצבאי דן את דב למות. הוא לא ביקש חנינה כי חייל הנופל בשבי זכויות לו לפי אמנה בינלאומית והוא חייל האצ״ל שנפל פצוע לידי האויב.

התנהגותו של דב בכלא היתה שקטה, גאה וקנתה לו את הערצת הממונים עליו בבית הסוהר. יומיים לפני מותו הועבר לידי בגין פתק מכלא עכו, מידי דב:

„אדוני! היה סמוך ובטוח שמה שלא יקרה, לא אשכח את התורה שינקתי ממנה, את תורת „הגאון, הנדיב ואכזר״ ואדע לעמוד על כבודי, כבוד חייל עברי לוחם. יכולתי לפוצץ סיסמאות כגון המימרה הרומאית הידועה: טוב למות למען המולדת. אבל ברגע זה נדמה לי שסיסמאות מעין אלה זולות מדי והספקנים יכולים להוסיף: אין לך ברירה — ובזה הם צודקים, אולי... מובן מאליו שאני רוצה לחיות, מי אינו רוצה? אבל אם אני מצטער שהנני עומד „לגמור׳ אזי בעיקר, בגלל שלא הספקתי לפעול מספיק בשורות אירגוננו... אני כותב שורות אלה 48 שעות לפני מותי ובשעות אלה לא משקרים. הנני נשבע שלו היתה לי ברירה להתחיל מחדש הייתי בוחר באותה הדרך שהלכתי בה בלי להתחשב בתוצאות האפשריות בשבילי...״

התליה בוצעה במסתרים מחשש פן ינסו אנשי אצ״ל לשחרר את חברם.

„כשעתיים לאחר חצות, אור לכ״ו בניסן ה׳תש״ז (16 באפריל 1947) העירו את דב משנתו בתא המוות ולקחוהו לחדר התליה...

הוא הובא לקבורה בצפת באחד מהריה הטרושים.

קרוב ל־400 שנה קודם לכן ישב בעיר המקובלים אחד מגאוני הדור, הפוסק המופלג ר׳ יוסף קארו. בסוף ימיו היה רצוף תשוקה יוקדת אחת — לעלות

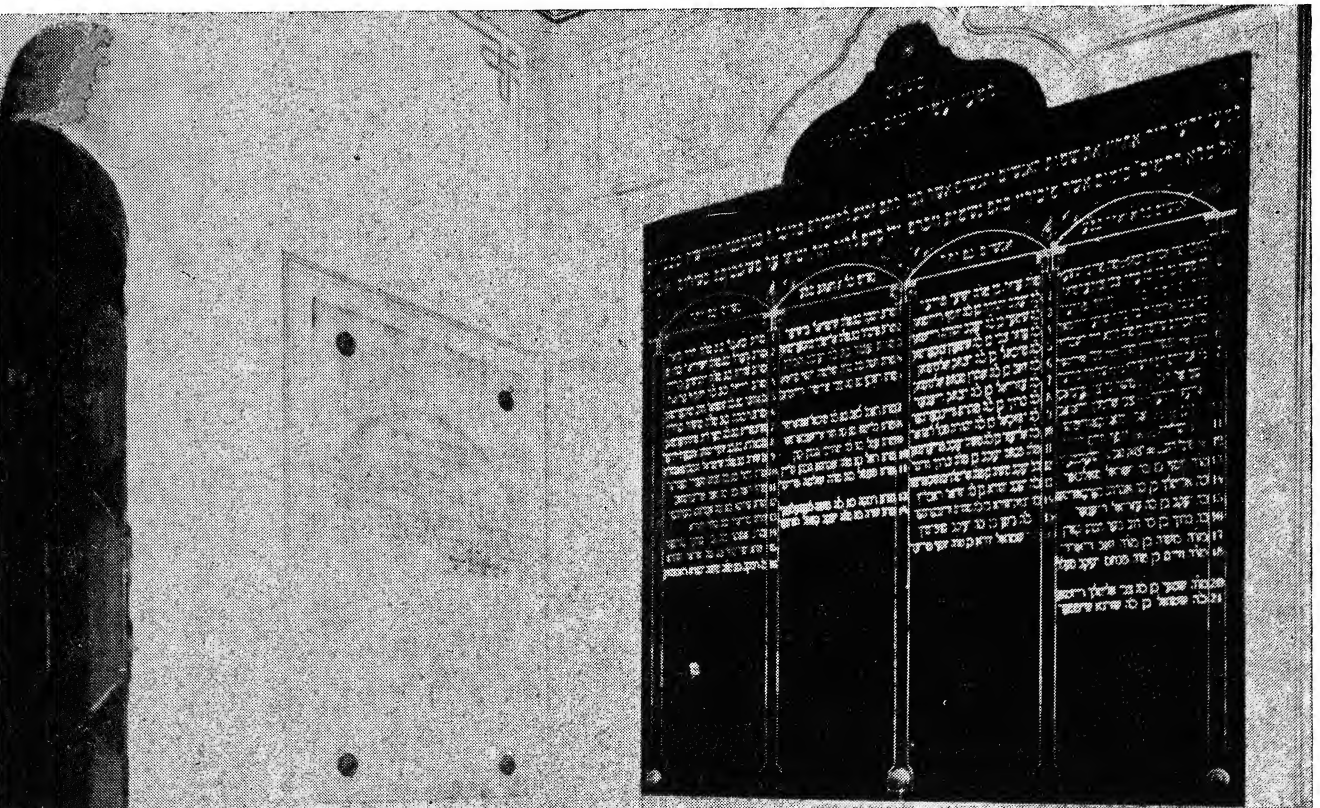
על המוקד כרצון האל. זהו הפזמון החוזר בספרו רווי הרזים „מגיד מישרים". חכמים סבורים, כי תשוקתו זו באה לו מתוך רצון להיות שותף לגורל ידידו הפלאי, שלמה מולכו.

דב לא ביקש לעלות על המוקד. אך הגורל בחר בו והועידוהו להעפיל אל דרך הקדושים..."

(מובאה ממאמרו של פרופ' יוסף נדבה)

יוצאי קישווארדא והסביבה החיים בישראל ובתפוצות מתייחדים בספר זה עם זכרם של הבנים, בניהם ובני בניהם של קדושינו שחרפו נפשם למות מות גבורים על קדושת השם, העם והארץ בכל מערכות ישראל, בפעולות ההגנה והמחתרות, במלחמת הקוממיות ושאר מלחמות ישראל עד מלחמת יום הכיפורים ועד ימינו אלה.

ת. נ. צ. ב. ה.

לוחות זיכרון בכניסה ל„פוליש"

זכרון לדורות עולם
לקדושינו ויקירינו שנספו בשואה

ה׳ ינקום דמם

הר״צ מו״ה אלעזר קסטנבוים
ואשתו הרבנית וב״ב
מו״ה אברהם יצחק קליין
ואשתו מ. מרים וב״ב
״ אפרים צבי מאנדעל חזן דפה
ואשתו ב״ב
״ אברהם אסטרייכער ואשתו ומב״ב
״ אברהם גאלד ואשתו ומב״ב
״ אברהם יוסף דויטש ואשתו ומב״ב
״ אברהם יצחק וויגבערגר,
אשתו רייזל ובתם אלזה
״ אברהם חיים וייס ואשתו
״ אברהם לאמפערט ואשתו ש. שיינ-
דעל וב״ב
״ וכלתו אשת מו״ה יעקב נ״י וב״ב
״ והאשה מ. ריאיכל
״ אהרן לאמפערט ואשתו וב״ב
״ אברהם בלייער ואשתו וב״ב
״ אברהם בערנאט ואשתו וב״ב

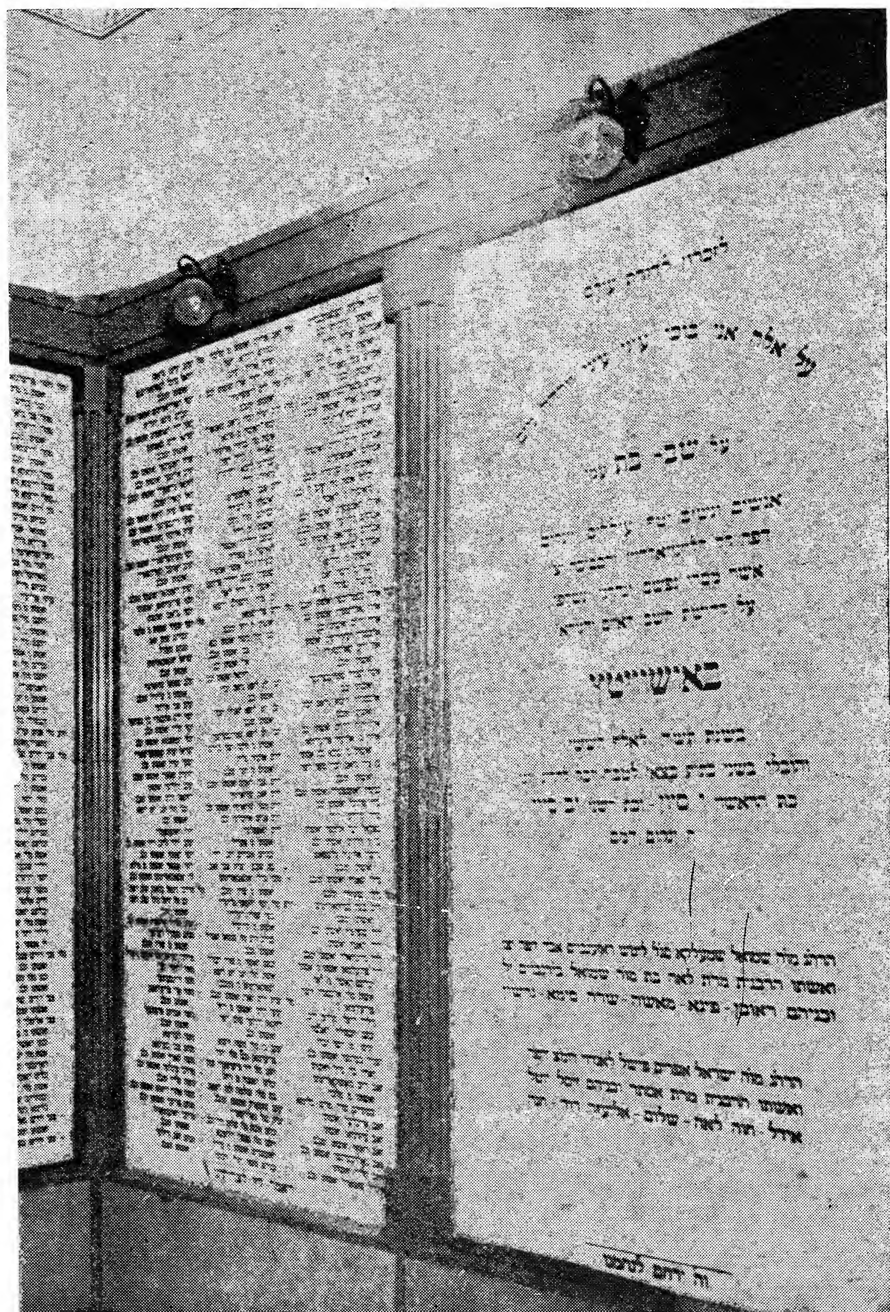
מו״ה אברהם שלמה פריד ואשתו מ. מרים
ובניהם משה זאב-פישל-נפתלי-פיגא
״ אהרן עסטרייכער ואשתו וב״ב
״ אהרן גולדשטיין ואשתו וב״ב
״ אהרן וייס ואשתו וב״ב
״ אלכסנדר רעזמיוועש ואשתו
״ ארי׳ ליב קארנשטיין ואשתו וב״ב
״ אשר לעמיל שטיינבערגער ואשתו וב״ב
״ אלכסנדר וישעי׳ גראס הכהן ואשתו ומב״ב
״ אלי׳ יהודי׳ קרוים ואשתו וב״ב
״ אהרן בן אליעזר פרידמאן
ואשתו מ. נעכא בת אסתר
״ בן ציון גראס הכהן סופר דפה
ואשתו וב״ב
״ בנימין ראזענפעלד ואשתו וב״ב
״ ברוך פריינד ואשתו וב״ב
״ ברוך מרדכי רייך
״ בצלאל יונה איימער ואשתו
״ ברוך קרויס ואשתו וב״ב

מו״ה גרשון עלעפאנט ואשתו ומב״ב
גדלי׳ קאטץ ואשתו וב״ב
״ גדלי׳ שטערן ומב״ב
״ דב בער בערקוביטש ואשתו ומב״ב
״ דוד שפיטץ ואשתו וב״ב
״ דוד קאטץ ואשתו
״ דוד גרינוואלד ואשתו ומב״ב
דוד פרידמן ואשתו מ. אסתר
וכלתם מ. לאה אשת מו״ה
אלכסנדר זישע פרידמאן
וילד׳ הרצל־מרדכי רב
ובתם האשה מ. האנשה
ובעלה מו״ה יוסף הכהן
״ העניך בערגער ואשתו וב״ב
ואחיו כ״ה עוזר ואשתו
״ זאב מאשקאוויטש ואשתו מ. מלכה
ובנותיהם שרה־מרים־בלימה
״ זאב איכלער ואשתו
״ זאב ארמאן ואשתו
״ זאב ראוז ואשתו ומב״ב
״ זאב גולדבערגער ואשתו וב״ב
״ זאב קליין ואשתו
״ זאנדל שטאהל ואשתו וב״ב
״ זאב פריים ואשתו מ. מלכה
ובניהם הינדא־יוטל־יצחק אהרן
ומו״ה יהודה ארי׳ ואשתו
״ הרב חיים ליפשיטץ ואשתו ומב״ב
״ חיים ישעי׳ הכהן גראס מאגרד
ובתו האשה מ. פיגא
אשת מו״ה בנימין אליעזר מאנ־
דעל נ״י רה״ק דפה
ובניהם ליבא־יהושע־מאיר־גדלי׳
״ חיים צבי הלפרט ואשתו מ. רבקה
ובניהם מו״ה נחום ואשתו מ. רחל
ובתם הילדה אסתר
האשה מ. צפורה ובעלה אשר אנ־
שיל שטערן ובתם הילדה פרומט,
האשה מרת רחל לאה,
בן־ציון, משלם זישא
מו״ה חיים פליישמאן ואשתו מ. רחל וב״ב

ובנו מו״ה משה ואשתו וב״ב
ובנו מו״ה צבי ואשתו ומב״ב
ובנו מו״ה ארי׳ ואשתו וב״ב
ובנו יחזקאל ואשתו וב״ב
מו״ה חנניה יו״ט ליפא גראס הכהן
ואשתו וב״ב
״ חנניה יו״ט ליפא לאנדוי הכהן
ואשתו וב״ב
״ חנניה יו״ט ליפא שטיינבערגער
ואשתו מ. מלכה ושני בניהם
״ חיים אליעזר גליק, אשתו מ. חנה
ומב״ב
״ חיים ישעיהו גרוס (זמפלנאגרד)
״ חיים צבי לאקס ואשתו וב״ב
״ חיים זאב שווארטץ
״ חיים משה שווארטץ ואשתו וב״ב
״ חיים פנחס איכלער וב״ב
״ חיים קאפלר ואשתו מ. פעריל
ובניהם אברהם דב־דוד־בתשבע־
ובניהם אברהם דב־דוד־בת שבע־
יצחק־צבי זאב
״ טובי׳ גדלי׳ יאקאבוביטש ואשתו
מ. שרה ומב״ב
הצמוה״ר יוסף (יוזף) גליקליך (בעל
תפילה דקלויז)
אשתו מ. קיינדעל
ובניהם הרב מו״ה שמואל זאנוויל
ואשתו (וב״ב)
ובתם האשה מרת שרה דבורה
אשת מו״ה חנני יו״ט ליפא לעפקו־
ביטש נ״י וב״ב
מו״ה יצחק חיים האניג ואשתו ומב״ב
״ ישעי׳ וויס ואשתו מ. ריזל
״ יחזקאל ווידער שו״ב דפה ואשתו
וב״ב
״ יעקב בן מו״ה משה זישא פרידמאן
ובנו מו״ה יהודה
וחתנו מו״ה דוד פיערשטיין הכהן
וכלתו האשה מ. רחל בת מו״ה
שלמה זלמן ראאב

מו״ה יעקב שטארק ואשתו ומב״ב
״ יצחק סג״ל גאלדשטיין
וכלתו מו״ה שלמה דוד (ולב)
וחתנו מו״ה נפתלי הרצקא רוזענ־
בוים ואשתו מ. מירל
ובניהם מ״ה יהוד׳־רבקה
״ יעקב יוחנן גראס
אשתו, מרת קילא
בנותיהם: רבקה, הינדא
ונכדם: הילד יוסף יהודא
״ יחיאל מיכל לפקוביטש ואשתו ומב״ב
״ יוסף דאווידאוויטש ואשתו ומב״ב
נכדם פיגא יהודית
מו״ה ישעי׳ דוד הלפערט ואשתו וב״ב
״ ישראל חיים סאמעט ואשתו ומב״ב
״ יצחק דאנציגער ואשתו וב״ב
״ יצחק איימער ואשתו וב״ב
״ יחזקאל גרינפעלד ואשתו ומב״ב
״ יואל קאהן ומב״ב
״ ישראל עוזר קראא ואשתו וב״ב
״ יהושע ראוזמאן ואשתו ומב״ב
״ יצחק אליעזר מאשקאביטש ואשתו ומב״ב
״ יוסף מארמורשטיין ואשתו ומב״ב
״ יעקב (יאקב) קארנשטיין ואשתו ומב״ב
״ ישוע ראזמאן ואשתו ומב״ב
״ יוסף פריעדמאן ואשתו
״ יוסף גראס ואשתו
״ יוסף שעהר ואשתו מ. מלכה ובניהם יצחק זאב־מנחם מענדל
״ יצחק יאקובבאביטש ואשתו ומב״ב
״ יעקב שמואל שווארטץ ואשתו מ. שינדל ומב״ב
״ יעקב צבי אדלער
״ יוסף חיים אלכסנדר צבי כ״ץ בערגער
״ יוסף קליין ואשתו וב״ב
״ יוסף הופמאן ואשתו וב״ב

מו״ה ישראל יצחק קאפעפרשטיין
״ ישעי׳ שטערן ואשתו וב״ב
״ יעקב מילר ואשתו
״ יחזקאל וייס ואשתו ומב״ב
ובנו חנני׳ יו״ט ליפא ואשתו וב״ב
״ יהודה רוזענפעלד
״ יעקב יהוד׳ (ליב) רייך ואשתו וב״ב
״ יוסף קאמץ ואשתו וב״ב
״ ירמי׳ אנגאר ואשתו מ. מילא
״ לוי יאקאבאביטש ואשתו וב״ב
״ מרדכי גימפל בלאנק שו״ב דפה
ובנו מו״ה יחיאל מיכל שו״ב דפה ואשתו ומב״ב
״ מנחם מענדל האלפערט ואשתו וב״ב
״ מנחם מענדל האלפערט ואשתו שרה ומב״ב
״ מרדכי בעניאוויטש ואשתו מ. אידל
״ מאיר לאווי וב״ב
״ משה וויינבערגר
״ משה זאב טייכמן ואשתו פסיה וב״ב
״ משה ארי׳ פרידמן ואשתו וב״ב
״ משה אברהם פרענקל ואשתו ומב״ב
״ משה לעוויטא
״ מנחם צבי ברנאט
״ משה קאמץ ואשתו וב״ב
״ מרדכי ציגלער ואשתו וב״ב
״ משה קליין ומב״ב
״ משה דייטש ואשתו וב״ב
״ מנחם פריד ואשתו וב״ב
״ מרדכי ראזענטאל ואשתו ומב״ב
״ מנחם זאב ויזלר ואשתו ומב״ב
״ משה פרידמאן ואשתו מ. טויבא מארקוס ושני בניהם
״ נפתלי צבי בראך ואשתו וב״ב
״ נפתלי הרצקא רוזענבוים ואשתו ומב״ב
״ נפתלי הרצקא שטערן ואשתו וב״ב

מו״ה נפתלי הרצקא גראס ואשתו ובכ״ב
״ נפתלי הרצקא קליין ואשתו וב״ב
״ נתן וויס ואשתו מ. מרים
ובניהם מרדכי זאב־נפתלי־שמואל אברהם־יששכר דב־פרידא מירל־רחל־ירמי׳
״ נחמי׳ שווארטץ ואשתו מ. פיגא
וחמיו מו״ה צבי גרינפעלד (מאי־העל) ואשתו מ. רצקה
ובניהם מירל־אפרים ברוך
״ עוזר פריד ואשתו מ. גיטל שפיטץ
וחתנם מו״ה שמעי׳ גרינפעלד ואשתו מ. חי׳ וששה בניהם
וחתנם מו״ה יוסף ביראן ואשתו מ. אשתר ושלשה בניהם
ובניהם מו״ה מנחם ואשתו
והחתנים מו״ה אשר אנשיל גלאט־שטיין ואשתו מ. חנה ושני בניהם
וכלתם אשת מו״ה יצחק נ״י וב״ב
והבתולה בת שבע
הרב מו״ה פנחס זליג שווארטץ (משגיח) ואשתו ובני חורגיו
ר׳ אברהם יצחק וויינבערגער, אשתו רייזל ובתם, אלזה
מו״ה צבי הירש סג״ל לאווי ואשתו מ. שרה
ובניהם מו״ה מנחם מענדל ואשתו מ. ריזל
ומו״ה יוסף
ובתם האשה מ. אסתר ובעלה מו״ה נפתלי פארבער
ובניהם הילד אברהם אבא
וכלתם האשה מ. הענדעל מו״ה אברהם נ״י וילדיהם שבעה: בלימא ירמי׳־יוסף יהושע - לאה - משה שמעון־חיים אלטר־רבקה
וכלתם האישה מ. בילא, אשת מו״ה יצחק בנימין נ״י, ילדיהם ירמי׳־משה־חיים־אסתר־ברוך שמעון־חיים אלטר־רבקה

ובנו מו״ה משה יצחק שו״ב ואשתו וב״ב
מו״ה צבי הירש שבארטץ
״ צבי אלימלך וויס ואשתו מ. עטיא
ובתו האשה מ. ליבא אשת מו״ה חנני׳ יו״ט ליפא ראזינגר (ובתם יענטא)
וכלתו האשה מ. שרה לאה אשת מו״ה יהושע נ״י
ובנותיהם יענטא־בלימא גיטל־רבקה
״ צבי הירש גאלדשטיין ואשתו ומב״ב
״ צבי הירש בערגער
״ צבי הירש קליין ואשתו וב״ב
״ צבי הירש פראנקפורט
ובנו ה״ב מרדכי אשר
״ צבי הירש דב פעלדמאן ואשתו מ. משענא
ובניהם נפתלי ומו״ה יוסף לב
״ צבי דוב שטערן ואשתו וב״ב
״ ראובן ווידער ואשתו
ובניהם מו״ה חנוך העניך שו״ב ואשתו ומב״ב
וחתנו מו״ה משה חיים קליין ואשתו וב״ב
וחתנו מו״ה מאיר יהודה וויס ואשתו וב״ב
מו״ה ראובן מאלער ואשתו
״ רפאל צבי הרשקוי
ובנו מו״ה יקותיאל יהודה ואשתו מ. פיגא
ובניהם הב׳ אשר זעליג־רבקה
ובתו האשה מ. חי׳ ובעלה מו״ה אברהם רוזנבערג
וארבעה בניהם
״ שמואל יעקב ראטה שו״ב דפה שמואל־דוד
ואשתו מ. רחל
ובניהם הרה״ג אלי׳ צבי ואשתו וב״ב

האשה מ. הענדל ושבעה ילדי׳
האישה מ. פיפא פעסל ובעלה מו״ה יעקב יצחק גאלדבערגער וב״ב
האשיה מ. גיטל
הבתולה רבקה והילד יצחק
מו״ה ישראל אפרים פישל אב״ד דק״ק ווידיטשקע והגליל ואשתו ומב״ב
״ משה שמעון ומב״ב אב״ דק״ק דיארע והגליל
והאשה מ. מרים חנה וחמישה בני׳
״ שמואל שמעלקע סג״ל גאלעט ואשתו מ. יוטא
ובניהם משה
מו״ה שמואל חיים ביעדרמאַן
ובנו מו״ה שמשון יוסף ואשתו מ. רחמה ובנותיהם מרים ברכה־הני׳
״ שמואל בנימין דאנציגער ואשתו ומב״ב
״ שמואל אדלער ואשתו ומב״ב ובנו הב׳ דב בער
״ שמשון אליעזר וויינשטאק ואשתו ב. ברכה
ובניהם מו״ה פנחס ואשתו מ. טובא וילדיהם שבעה יוסף צבי־שלמה למן יעקב ברוך־מאיר משה־שלום מר־דכי־חנה
והאשה מ. חנה ובנה הילד אברהם אבא
״ שמעון שאטטען הכהן ואשתו וב״ב וחתנם מו״ה בצלאל פרעססבורגר וארבעה בניהם
״ שלמה אנגער (נאטער) ואשתו וב״ב
״ שמעון בורגר ואשתו וב״ב
״ שמואל חיים אויסלענדער ואשתו וב״ב
״ שלמה צבי כ״ץ פרידמאַן ואשתו מ. ברייגדעל חי׳
ובנותיהם האשה מ. צירל ובתולה בילא קראסל ובניהם יצחק

וכלתם האשה מ. פרומט פרידלאנ־דער אשת מו״ה אהרן נ״י
ובניהם אברהם־משה יעקב ונכדם הילדה פערל
וחתנם מו״ה יהודה ארי׳ טויב ואשתו מ יענטא
ובניהם יחזקאל אהרן־בילא קראסל
מו״ה שמואל כ״ץ פרידמאן ואשתו מ. חי׳ אסתר
ובתם האשה מ. חי׳ יוטא ובעלה מו״ה זאב וו״ב ובכי׳ ובתולה בילא קראסל
וכלתם האשה מ. יענטא ריזל אשת מו״ה זאב כ״ץ נ״י
״ נפתלי כ״ץ פרידמאן ואשתו מ. ניחא
״ ברוך דוד טויב ואשתו מ. שרה ומב״ב
משפחת טויב מראקאמאז
״ דוד יעקב סג׳ פרידמאַן ואשתו מ. צירל וארבעה בני׳
וחמותו האשה מ. פעסיל אשת מו״ה אברהם כ״ץ פרידמן ז״ל
ובתם האשה מ. שרה והאישה מ: צביה והבתולה גאלדא ובני׳ זאב יהושע
ומו״ה יצחק ואשתו מ. טשעבע גראס
״ שמואל דוד מאיר פרייבערג ואשתו מ. לאה
ובניהם ישראל עוזר־ סערקא־חי׳ אלטע צפורה־מרים צירל
״ שמואל לילענפלד ואשתו וב״ב
״ שמואל מאיר לאנדוי ואשתו ומב״ב
״ שמואל ראזענבוים
״ שמואל קרוס
״ שמואל קליין
״ שמואל פיליפ ובניו מרדכי זאב־ברוך־מלכה, האשה סעריל ובעלה יוסף הופמאן ושני בניו

האשה מ. מאטל ובתם ריזל
" מ. סימא ובעלה מו"ה ברוך אויס-
לאנדר ושלשה בני'
וכלתו האשה מ. שבע ירחמה אשת
מו"ה פסח אהרן נ"י
ובניהם רבקה-סימא-ריזל-אסתר -
לאה-ישראל
מו"ה שלמה ליסוער ואשתו ומב"ב
" אברהם אלחנן מאשקאביטש ואשתו
ובב"ב
" מרדכי יצחק סאמעט הלוי ואשתו
מ. פראדל לאה ובתה ז"ל
" שמואל ישעי' בריעף ואשתו מ.
פעריל וב"ב
" עזריאל ישעי' ואשתו מ. יחד וב"ב
האשה הרבנית מ. רבקה פעסיל
אשת אדמו"ר מהרמ"ח זצ"ל
האשה הרבנית אשת הרה"ג
מוה"ר יואל צבי ראטה נ"י
אבד"ק"ק טיסא-סאלקא יצ"ו
האשה מרת אסתר
אשת מוה"ר יעקב נחמי' הרשקוי
נ"י
ובתם הילדה העניא
האשה מרת מלכה
אשת מו"ה יצחק איציקל
יעקובוביטש וב"ב
האשה מ. רבקה
אשת מו"ה חיים שפיטץ ע"ה
האשה מ. רחל לאה
אשת מו"ה מנחם מאיר
יאקאבאוויטש ע"ה
האשה מ. פייגא
אשת מו"ה טובי' גדלי'
פליישמן ומב"ב
האשה מ. פריידא
אשת מו"ה יצחק האלפערט ומב"ב
האשה מ. מלכה
אשת מו"ה נפתלי עלענבויגן ע"ה
ובנותיהם האשה מ. מרים

אשת מו"ה משה וויס נ"י
(ובניהם צבי דב-שרה-חי'
נפתלי-לאה)
והבתולה הכלה חוה
האשה מ. פראדל
אשת מו"ה צבי רייך ע"ה
ובניהם משה אלי'
ברוך מרדכי-ישראל יוסף
האשה מ. זיסל
אשת מו"ה פנחס אלימלך נ"י
עלבויגען ובניהם דב חיים צבי-
ברוך מרדכי-משה שמואל-פעריל
רבקה
האשה מ. רבקה
אשת ר' אברהם שמואל
מארקאוויטש נ"י (וחמישה בני')
האשה מ. רויזא
אשת מו"ה ישראל שמואל ענגעל
ע"ה
ובניהם הב' שלמה
וכלתם האשה מ. טיובא
אשת מו"ה ארי' נ"י
ובניהם ישראל שמואל, אברהם
אלי-טילא מאטל
שלמה יהודה-יוסף
האשה מ. חוה
אשת מו"ה משה קאסירער ע"ה
וחתנם מו"ה פנחס ארי' ראבין
ואשתו מ. נעכא
ובנם מו"ה עוזר
האשה מ. מרים
אשת מו"ה נחום שלמה שטיינ-
מעטץ ומב"ב
האשה מ. חנה שאן
אשת מו"ה איתמר אפרים סג"ל
פאלאק
ובניהם מו"ה שלמה ואשתו
מו"ה מנחם מנדל ואשתו
מ"ה גדלי' ואשתו
מו"ה יעקב ואשתו

האשה מ. אסתר
ובעלה מו״ה יחיאל מיכל אלטמן
ומב״ב
האשה מ. לאה
והאשה מ. קראפל ומב״ב
וכלתם אשת מו״ה אברהם נ״י
ומב״ב
האשה מ. חי׳ אסתר
אשת מו״ה אויסלאנדער נ״י
ובניהם רחל־ישראל יצחק
האשה מ. יהודית
אשת מו״ה אברהם בלאס נ״י
ובניהם שרגא פישל, ראכל הינדא
האשה מ. גיטל דינה
אשת מו״ה דב בער בערקאוואוויטש
נ״י ומב״ב
האשה מ. רחל
אשת כ״ה יעקב גראס נ״י
ובניהם מרדכי ישעי׳
פנחס משה רייזל
האשה מ. צביה
אשת מו״ה יחיאל הללער ע״ה
האשה מ. בילא רבקה
אשת מו״ה מאיר מאשקאוויטש
ובניהם משה מרדכי, גיטל־אסתר
האשה מ. פיגא
אשת מו״ה שמעון בורגער נ״י
ובנותיהם רבקה אסתר
חנה פריידא פרומט
האשה מ. פעריל
אשת מו״ה יעקב ראטה הכהן
ואחי׳ מו״ה בן ציון שווארטץ
ואשתו מ. חנה ובנם ה״ב מאיר
האשה החשובה מ. לאה
אשת מו״ה ישעי׳ הכהן גראס ז״ל
ובנה מו״ה שמואל צבי הכהן
וזוגתו ז״ל
האשה מנדל פאני (פייגה גראס) וב״ב
האשה מנדל שיינדל, אשתו של ברוך
מנדל, ובנה חיים יקותיאל

האשה מרגיט (וריזר) לוקס ובעלה
האשה רוזי׳ שמאל, בתה לאה ובנה
ישעי׳

מאנדוק

מו״ה יעקב שפיעגעל ואשתו
״ משה מושקוביץ (אנדש־פוסטה)

קאלאטשא

מו״ה זאב גולדשטיין ואשתו מ. רבקה
״ משה דוד גולדשטיין ואשתו מ.
רייזעל
ובנהם יעקב מאלי׳ יהודה

פאטרוהא

מו״ה יחזקאל שרגא סג״ל קליין שו״ב
ואשתו ומב״ב
״ משה חיים מערמעלשטיין ואשתו
מ. שרה
״ שמעון שעהר ואשתו ומב״ב
״ יעקב מארקוביטש ואשתו ומב״ב
אשת דומ״צ מו״ה זאב וולף סאמט
מ. צארטל ע״ה בת מו״ה ישעי׳
הכהן ז״ל
ובנ׳ שמעון ישעי, משה גדלי׳,
חנוך הענך, אברהם יהושע העשיל
ובנות׳ סערל, פעסיל, בילא, גולדא
פיגא

פיענעש ליטקע

מו״ה יהודה יוסף שו״ב ואשתו ומב״ב
האשה מ. לאה אשת מו״ה מרדכי קליין

קאלוב

האשה מרת צארטל
אשת מו״ה יקותיאל יהודה קאופ־
מאן ובנותיהם מ. רבקה ושני בני׳
והאשה מ. טויבא
אשת מו״ה יעקוב ראבין
והבתולה שרה

קישוּוארשאני

מו״ה אברהם קליין ואשתו מ. רחל
ומכ״ב

ניר לאווא

מו״ה חיים פאגל שו״ב
מ. דינה אשתו

ניר טהאש

מו״ה שמשון דוד פיליפ
ואשתו מ. שרה הענטשא
״ יהושע גארטנר
ואשתו מ. בילא
ובתם רבקה יחט

דיארע

מו״ה יוסף דוד טערקעלטויב שו״ב
ואשתו ומכ״ב
״ יעקב(יעקעב) גאלדשטיין וב״ב
״ זאב קאפאלאוביטש
״ יהושע ראטה
״ משה ניימאן
״ יצחק פיליפ
״ יצחק אייזיק בלום
״ אלימלך גבירץ
״ ברוך בענדעט גולדשטיין
״ ישעי׳ קראוס
״ גדלי׳ הארטמאן
אשת ר׳ משה מרמורשטיין ומשפ׳
אשת מו״ה אלי׳ גולדשטיין

פאפ

דוד צבי קאופמאן ואשתו מ. חנה
ובניהם יעקב יונה

פעטנעהאזה

מו״ה חיים מרדכי גאלדשטיין
״ חיים אלעזר סג״ל שו״ב
״ גולדבערגער ואשתו ומכ״ב
יצחק ושרה פוגל
פסי׳ פוגל
גולדה פוגל
יונתן פוגל
וילדיהם אשר שמם לא ידוע
גדליה וטאובה גרוסמאן
חנה גרוסמאן
נתן גרוסמאן
ועוד ילדים ששמם לא ידוע

נ׳יר קאראס

בלאו רוזי ובעלה
בלאו מונדו
בלאו אסתר
ועוד ילדים ששמם לא ידוע

ס. באקא

(עם מילואים)

ר׳ משה מנדל
ר׳ חיים מנדל
יוטא מנדל
דויד מנדל
בנימין אליעזר מנדל
יחזקאל שרגא מנדל
בלה מנדל
טשרנה מנדל
חנה מנדל
מלכה (מנדל) ליכטמאן וילדי׳,
מרדכי שלמה מנדל
יעטי מנדל
מלכה מנדל
רבקה מושקוביץ וארבעה ילדי׳
מרדכי ליבוביץ
פני ליבוביץ
וחמישה ילדיהם

גד פישר, אשתו ושני ילדיהם
הלן בלום
מרדכי הרש, אסתר ובנו
יחזקאל גרינוואלד
אשתו ובתו אסתר
משפ. קליין וחמשת ילדי׳
דבורה שווארץ וחמשת ילדיה

אשת ר׳ ישעי׳ שוורץ, שחזר
מן המחנות ונרצח בכפרו ע״י
איש בן בליעל מתושבי המקום
האשה מ. יישא בת מלכה
אשת מו״ה אברהם שוורץ ע״ה
בניהם ובני בניהם
במספר שמונה ועשרים

ימי האזכרה: י׳ סיון — י״ב סיון
ת. נ. צ. ב. ה.

יד הרב מימון • ירושלים

בית מוסד הרב קוק, ת. ד. 642, טל. 24700, 26522

יום עיון
על
יהדות הונגריה

לרגל חנוכת אולם־הלמודים
במכללה לתורה ויהדות
ע״ש קהילת קליינווארדיין (KISVARDA)

ראש חודש שבט תשכ״ה (4.1.65)

ב"ה

קינה על קדושי קליינוורדיין

ק הלה קדושה קליינוורדיין, בעברית מכונה קטן
ל תוכה נקלע פתאום המשחית הנורא השטן
י הודיה אומללים מאד, יד כולן מטה מטה,
י ראה ופחד בעיניהם, מסתכלים למעלה ולמטה,
נ ועדו לארץ גזרה, למחנות הריכוז והשמד
ו אין מנוס ומפלט, רגל וקרסול נעמד
ו י־וי — כולם צועקים, ותדמע כל עין
ר עות הלב מנבא, ידיד ועוזר אין
ד מם הנקי שנשפך, דם עוללים ויונקים
י קום דיין האמת, ומשפטו בארץ יקים
י צאה נשמתם באמרם ה' אלקים אחד
נ שמתם תחסה בצל כנפי קל המיוחד.

א רץ ושמים לא רעשו, הרים וגבועות לא התגעשו
ל א חוננו שבעי ימים, וצדיקים הולכים בתמים,
י לדים חפים מפשע הומתו בזדון וברשע
ה ובלו על ידי הנאצים קשתי־הצלב אותם אצים
ו בכי ויללה בכל פינה, והאויב מבקש תואנה
כ י עשו שונא ליעקב, מרשעתו כל לב עקוב
צ רת הקדושים לא תישכח, זכרם יישמר גם פה בישראל!

ה. י. ד.

הרב אליהו כ"ץ
הרב הראשי דבאר שבע

ביבליוגרפיה

פנחס זליג שוורץ: „שם הגדולים השלם מגדולי הונגריה", 1913
(הוצאת „ירושלים", ברוקלין תש"ט).

ד"ר י. צבי זהבי: „מהתבוללות לציונות" (הספריה הציונית, ירושלים תשל"ג).

הרב משה צבי לנדא: „ספר שלחן מלכים" (ניו־יורק, תשל"ה).

הרב משה חיים סג"ל ליטש רוזנבאום: „ספר לחם רב"
(קליינוואררדיין תרמ"ו).

הרב שמואל שמעלקע סג"ל ליטש רוזנבאום: ספר אלה דברי שמואל
(ירושלים, תשכ"א).

פנקס הקהילות: הונגריה (ירושלים, תשל"ו).

„המודיע", יומון, (ת. א., תשכ"ג).

garian gendarmerie — the leftist, mainly the Jewish, citizens. They went from house to house, with previously made lists in their hand.

After listening to the broadcast, I rang up my family at Kisvárda, on the spur of the moment. Although I did not use my own name, my father recognized my voice at once. As soon as he heard that I was speaking from Munkács, he only said: "I'm coming right away." Indeed, he managed to arrive safely in a couple of hours.

I shall never forget our meeting. I can still see my bearded father in my imagination, and his broken voice is ringing in my ears: "My dear son, now I realize that you were right, time has justified you."

Afterwards he held both hands above my head and said the prayer of blessing. He could not say it properly, broke down and wept, as we all were weeping in those agonizing moments.

I parted in tears from my father, who returned to Kisvárda at once. I was later told that he had been badly insulted on his way home. I have never seen him again.

Recalling now our last meeting and reconciliation, I cannot help feeling that my father's protecting hands guarded me in my ever so dangerous illegal rescue work until the liberation.

I managed to leave Munkács just before the imprisonment of the Jews in the ghetto. As an irony of fate, I did it by using a call-up to forced labour.

I persuaded a friend of mine, who was called up to the Jászberény recruitment centre, to hand me over his call-up. He wanted to present himself anyhow, so he reported to the military commandment at Munkács, claiming that he had lost his call-up.

That's how it happened. My friend got a new call-up, while I went with his former one not to Jászberény but straight to Budapest. I immediately joined the underground again, having obtained a railwayman's uniform. It was completed by my friends with an "authentic" railway pass, bearing my picture.

In this disguise I carried on my rescue work until the end of the war.

Efra Agmon (Teichmann)

THAT'S HOW I REMEMBER MARCH 19

My memories of that day are closely connected with my Zionist past. I was very young when I joined the Hashomer Hatzair youth movement. My religious family disapproved so strongly of it, that my late father had not spoken to me for three years before March 19, 1944.

In October 1943 I was called up to forced labour. However, I misled the deliverer and did not receive the call-up. I left for Budapest and joined my friends, who had been active in the underground of our movement.

Officially I have not been considered a deserter; my call-up was sent back to the Kassa recruiting centre. With the flat-changing method I was taught by my friends, I managed to avoid the call-up, because before it could have been delivered to my new address, I had already changed it.

Our activity in that relatively quiet period consisted of reorganizing, of reviving the movement's cells in the Capital as well as in the country. In this work we got great help from our friends who escaped from Slovakia.

At the beginning of March 1944, I felt the situation has become too dangerous for me. I could not go on dodging the call-ups and had better disappear from Budapest for a while. Therefore my friends and I decided that I would go to Munkács and help rebuild the local organization.

I arrived at Munkács on March 15, 1944. My religious uncle, whom I had told the purpose of my visit, put me up very reluctantly. I had far greater pleasure in meeting the local youth that had tried to organize some kind of resistance movement even before my arrival.

We started working together and in four days managed to find a suitable place for a youth club. Then we were hit by the events of March 19.

The Hungarian radio informed us that "based on the agreement between the Hungarian and German governments", German troops have occupied Hungary. They appeared at Munkács on the same day. The first thing they did was to arrest — with the efficient help of the Hun-

"Judenrat": in town, for the time being

Parcels, postcards can be sent.

The gates of suffering in the ghetto were opened on April, 8. The Passover holidays were held under the clouds of distress. Hopelessness spread around, nobody thought of liberation, of the opening of the horrible prison gates. The worst premonitions came true. The gates of the ghetto were first opened on May 29 and once more on May 31. Each time a large group was taken to the waggons. In each group 3500 men, women, children and their elders started their way to their unknown destiny.

The thorny, painful road of the deportation trains led to Auschwitz, to the hell from where only very few managed to return.

The town of Kisvárda exists, physically speaking. The visitor, whose heart is filled with nostalgia for his beloved ones, meets only strangers in his hometown.

Kisvárda lives only in dreams. New faces, new people have populated the town. He who did not emigrate and stayed in his village, missed the Jewish community and moved to Kisvárda. The Jewish community lives its own life, the synagogue has been restored and declared a monument. About fifty Jewish families live in Kisvárda and have built a new community, quite different from what we are yearning for in our dreams. We mourn the past, which for us was so unforgettably beautiful. And we are doing our duty by remembering without forgetting.

This memorial book sheds tears for a sorrowful past and for a happier future. The sacrifice of the victims has laid the foundation of the Jewish State, that great divine gift to the Jewish people. Their prayer should bring peace to our people.

The families transported from provincial towns were up at two lumberyards and at the courtyard of the synagogue. Their situation worsened when they had run out of their supplies. As long as their supplies lasted, they cooked for themselves.

The Jews of Kisvárda were transported to the ghetto from April 15 to April 30, 1944. No writer has got a rich enough imagination to describe the endless humiliation, beatings and injuries inflicted upon them by the Hungarian gendarmerie. There are nor words to describe the sufferings of little children taken from their cosy homes into the terribly overcrowded ghetto. Who can forget the horrible screamings at night, when the gendarmes dragged out of the ghetto those wealthy people they suspected of having hidden their fortune or handed it over to their gentile friends for safeguarding? What a terrible sight it was to see them return cruelly beaten, covered with blood, unable to stand on their feet.

The sadist László Endre had visited the ghettos. Seeing the awful plight of the Jews, his lifelong dream has come true. After he had returned from visiting the ghettos in the country, the villain reported with typical cynicism: "I found everything in order. The ghettos in the country look like sanatoria (rest houses). The Jews have finally got fresh air. They have changed their former way of life to a healthier one."

Interior Minister Jaross hurriedly transmitted this blatant lie to Horthy, who seemed to believe the false report, which calmed his not very troubled conscience.

Before visiting the ghettos, Endre had been informed about the details and the prevailing conditions. The above mentioned report was enclosed to his itinerary and kept on the People's Court record.

The report mentioned Kisvárda and the responsible local Hungarian authorities gave Endre the following information: "We have the greatest difficulties in putting up the Jews transported from the countryside. They have been put up at two lumberyards and at the courtyard of the synagogue. They have completely run out of supplies and their health situation is seriously affected by overcrowding."

The "Judenrat" of Kisvárda reported to the "Judenrat" of Budapest, listing the villages whose Jews were transported to Kisvárda. They also mentioned the streets delimiting the ghetto.

Number of Jews: 7000.

Supply: disastrous; bad treatment

Hospital: with doctors, exists

The "Judenrat" (Jewish Council) came into being. Their aim was to facilitate the liquidation of the Jews. We must officially put on the record that the members of the "Judenrat" were no traitors of the Jewry and did not serve the Germans and their Hungarian collaborators. It was a task which had to be accepted. It is a historically proven fact that in every country and every occupied city the German invaders establiished "Judenräte" and made them carry out the tasks that helped achieve their purpose eventually. The "Judenrat" had to register the Jewish population; they had to deliver the goods demanded day by day by the Germans; they were in charge of the internal order of the ghettos in every occupied country.

The selected SS team that liquidated the Jews throughout occupied Europe arrived in Hungary with a system tried out in many a country. How could they fail in Hungary, where they found as sympathetic and enthusiastic supporters as in no other country?

It seemed as if the Hungarian people engaged in war had no other problem but to carry out all the anti-Jewish orders. Small wonder, that even the Nazis, who had already liquidated most of the European Jewry, remembered with disgust the enthusiastic support of the Hungarian authorities in preparing the deportation of Hungarian Jewry. At his trial in Israel, Eichmann declared in court that in the first days of the occupation of Hungary he had received twenty thousand denounciation letters, meant to hasten the process against the Jewish competitors.

The "Judenrat" was established at Kisvárda, too. Its members were: Dr. Sándor Katona, chairman, Dr. Ignác Lukács, Ernő Ellenbogen, Béla Friedmann, Samu Kun, Ignác Prerau, Mihály Steiner, Miklós Fischer and Bertalan Gutmann.

Their task was both difficult and dangerous. On the one hand, they were responsible to the Germans for what happened in the ghetto; on the other hand, they tried to improve the conditions in the ghetto, which was practically impossible under the existing circumstances.

The ghetto of Kisvárda was opened on April 8, 1944, with the transportation of the first group from the countryside. They were followed by the Jews of other villages. The ghetto began on the left side of Horthy Miklós Road, continued with the left side of Bessenyei Road, included both sided of Deák Ferenc Str. and ended on both sides of Petőfi St. The roadways and the respective districts were closed with barriers.

did Sadat in 1973. Both threatened the Jews with a war of extermination. Both threats were disregarded.

All hope was shattered on March 19, 1944. That sunny, springtime Sunday was the closing tune of Horthy's visit to Berchtesgaden, where the Governor tried to dissuade Hitler from occupying Hungary. The shrewd Hitler was still negotiating, while his troops were already marching to Hungary. There the "fifth column", with its representatives built in for years everywhere, from the Governor's mansion to the most important military and civilian positions, saw to it, that the German invasion went off without a hitch, without a shot being fired.

Hungarian Jewry was stunned and paralysed by the events; they did not even guess at the beginning that not only did the Hungarian people lose their indepedence, but also the Hungarian Jews the last hope to escape.

The events followed a swift course. A lot of prominent Jewish personalities had been arrested on the first day — their names were on the blacklists. Homegoing travellers were arrested at the railway stations of Budapest and interned at the Kistarcsa concentration camp. They were the first deported Hungarian Jews, they were first transported from the country to the death camps.

Jews were forbidden to travel; this prohibition separated the National Jewish Bureau of Budapest from the Jews in the country, with their inexperienced local leaders. The latter had no practice to act indepedently in important and decisive questions; they tried hesitantly to find a way in the new situation.

Eichmann paid a visit to the Jewish Community of Budapest; his perfidious politeness somehow calmed the leadership, including the leaders of the provincial communities, who had been provided with special travel permits to go to Budapest.

Meanwhile the Ministry of Interior appointed the most notorious anti-Semites, like László Endre and Baky, to deal with the Jewish affairs; they offered their full cooperation to the Gestapo to liquidate Hungarian Jewry.

At the same time the Hungarian radio started to broadcast the restrictions concerning the Jews. There was hardly any broadcast without new restrictions against the Jews. It would be difficult to list all the restrictive measures, but we must mention the obligation to wear the "yellow star".

HOLOCAUST...

The news from the Ukrainian front was worse than ever before. In the Jewish homes of Kisvárda, mothers were mourning their children, wives their husbands, and children who did not even know their fathers became orphans.

Wartime life ran its inexorable course. The sirens sounded more often, more ominously. The enemy air attacks grew in frequency and intensity. The frontline approached the Carpatian mountains. Everybody in his senses knew the war had already been lost. Hope returned to the heart of Hungarian Jews — they started the race against time.

A man born in Szabolcs county was sitting in the prime minister's chair: Miklós Kállay, who had many Jewish friends there. The Jewry and its leaders trusted his "seesaw policy"; they thought that by clever tactics he would escape from the deadly pressure of his German "friends".

The year was 1944. The German troops fled desperately from the relentlessly pursuing Russian. The Allies were getting ready for the invasion of Europe. The Jews listended day and night to the BBC; every morning they encouraged one another with good news in the sinagogue.

Will Europe's last Jewish community escape? Will there be a miracle to keep Hungarian Jewry, alive until the end of the war?

Only the reality of Israeli life has taught the surviving Hungarian Jews that it is not enough to wait for a miracle passively, helplessly, adopting a fatalistic attitude. Miracles only happen if we also, do something for the sake of the miracle.

The tiny people of Israel would not have won five wars if they had not been prepared for every possible turning point in their history.

Hungarian Jewry had not been prepared for the fateful changes of events. There were few and dangerous ways of escape. But who wasn't ready to take a calculated risk if the alternative was certain death? One cannot blame only the leaders for their blindness. Every man has the right, moreover, the duty, to do his best in order to save his life.

We must believe in the enemy's threat. Hitler had proved it and so

force and rob the Jewish people of the land, to which they have moral and historical rights.

You make a mockery both of the divine promise and of the international treaty whose purpose is to create a home for the persecuted Jewish people. The treaty you signed is a worthless piece of paper; therefore, we have no choice but to enforce your written commitment by guns, bullets and arms.

If the legal power of any country turns into an oppressive and usurping tyranny, it is the legitimate right, moreover, the duty of the people to overthrow the despotic power by armed struggle, if need be. It is the duty of the Jewish youth to fight against an illegal regime, and that's exactly what it is doing.

Let everybody know that no power in the world can break the sacred tie between the Jewish people and their country. He who tries it, will pay with his life and be dammed by God."

Dov had spent 105 days on the death row, fighting for his life. When his fellow fighters were holding British hostages in custody, the authorities hurried to declare that "the execution of the death sentence had been postponed for an unspecified date."

International public opinion also tried to save Dov's life. Famous personalities, international organizations, appealed to the British government for Dov's sake, who became the symbol of freedom fighters and of heroism.

Meanwhile, the IZL had worked out a detailed plan to rescue Dov and his fellow fighters from the Jerusalem prison. However, the very morning the plan was supposed to be carried out, Dov and his fellow fighters had been tranferred to the fortress of Acre.

Another rescue plan was quickly worked out, but at midnight, without letting them say good bye to their families, or even say the "vidui" prayer, the British executed them in the fortress of Acre.

On Iyar 24, 5714 (May 27, 1954), Dov Grüner's memorial was inaugurated in Ramat Gan. The sculpture is the work of Hanna Orloff: Yehuda, the young lion, pierces the British lion's heart.

The mission had almost been accomplished when British reinforcement arrived from Petah Tikva.

The attackers were ordered to retreat, but Dov refused to withdraw before removing the explosives from the depot.

A bullet hit him on the chin. Wounded, he fell into a ditch and could not be extricated from there. He was captured by the British and taken to the Hadassa hospital, under strong police escort. Being seriously wounded, it hurt him terribly. He knew that his fellow fighters would do their best to rescue him. Indeed, they had worked out a plan to set him free, but he objected to it. He was afraid that if it succeeded, the British would stop taking wounded fighters to the Hadassa hospital and would send them instead to Arab hospitals, where they would not get proper treatment.

From the Hadassa, Dov was transported to the Jaffa Government Hospital, from there to the Jerusalem Central Prison, and later taken to the Latrun concentration camp. There he had bean told that his escape was going to be organized. Te tried to dissuade the leaders of the movement. He argued that some of his fellow fighters had been interned much longer than himself. Moreover, they were far more useful for the movement than he, whose wound impaired his fighting capacity. Besides, his hospitalization had already cost the IZL a lot of money.

At the trial he defied his judges: "You don't have any legal right to pass sentence on me. This court is a mockery of justice. It was not chosen by the Jewish people but appointed by an oppressive power. The Mandate of the League of Nations obliges the British Empire to assure the return of the Jewish poeple to their homeland they had been exiled from. Troughout their history the Jews have suffered endlessly- they were persecuted, slaughtered, exterminated. Time has come that the Jews returned to their ancient land and lived there in peace.

That is the only legal and moral basis of the British Mandate — and nothing else.

However, you have abused the Mandate you got from the nations by adopting an illegal and brutal regime meant to break the spirit of the returning Jews and banish them from their homeland.

You know very well that the plundering of the country, the limitation of the right to aliya are a criminal attempt against millions of Jews. By closing the gates of the country, you condemn the sons and elders, the women and children of my people to death. The country has been turned into a huge British military base, in order to use armed

British and, together with his fellow travellers, interned in the Atlit concentration camp.

Eliberated after six months of internment, he first joined the Betar at Rosh Pina and soon became a member of the illegal IZL.

In 1941 he was ordered to join the British Army and served for five years. He did his best to fight for equal rights for Jewish soldiers. He volunteered for paratrooper training, as he wanted to fight the Nazi invaders behind the enemy lines. Being injured during his training, he could not carry out his plan.

He continued his interrupted studies at the British Institute, in order to become an engineer in electronics.

He carried on with his military service when the Jewish Brigade had been organized. He was sent to the front and became an outstanding fighter, with great personal courage.

After Germany's surrender, Dov was among the Jewish soldiers who tried to help the survivors of the concentration camps. He supplied food to the starved inmates, encouraged them, brought hope to the desperate people. He took off his own clothes and shoes, giving them to the needy inmates. "That makes one barefooted Jew less...", he wrote a friend.

After the end of the war, he was invited by his American relatives to the States. Dov refused the invitation.

He wrote an acquaintance about his relatives' insistence: "...my family urges me to go to them to America. For a while I tried to decline their invitation diplomatically — why should I offend them? However, one day anger got the better of me and I wrote them: 'Let me make myself clear — I want to stay in Eretz Israel to make sure you have a place to come to, if you too must fold up and leave America one day...'

After being demobilized from the army, he was called into battle before he could have found a job in civil life. First they had to get arms from a military store at Natanya and then attack the Ramat Gan police station.

The aim of the attack was to get the guns and explosives stored in the police building, load them on cars and take them away. The action started with a raid on the Ramat Gan police station. Under heavy fire, Dov made the way ten times from the police building to the transport cars. His fellow fighters covered him during the action, so that he managed to empty the police arms-depot.

DOV GRÜNER (1912—1947)

Freedom fighter of the IZL (Irgun Zeva'i Leumi), who was executed by the British.

"I am writing these lines 48 hours before my execution, before our oppressors carry out their murderous deed. Man does not lie in these moments.

If I had a chance to start my life anew, I swear I would choose the same way I have been going so far, without ever thinking of the consequences."

He finished this letter written to the commander of the IZL thus: Your faithful soldier, Dov.

Dov Grüner had been wounded and taken prisoner in the attack against the Ramat Gan police station on Nissan 22, 5706 (April 23, 1946). Throughout a whole year the IZL had, fought to save his life but all the efforts were in vain. The British executed him together with his three fellow fighters: Alkoshi, Dresner and Kashani.

Each of them asked to be buried at Rosh Pina, next to Shlomo ben Yosef. The British refused to comply and buried them at Safed.

Dov Grüner was born at Kisvárda. His father had been a chaplain in World War I, where he was taken prisoner and died in Russian captivity. His mother survived her husband for ten years.

The orphan child was brought up in the house of his grandparents. He excelled at the Yeshiva with his quick mind and great diligence. He wanted to become an engineer and started his studies in Brno (Czechoslovakia) but had to stop them after two years of university because the Germans had occupied Czechoslovakia.

Dov went back to Budapest and worked in an electric plant as a sub-engineer.

At that time he joined the Betar movement and was put in charge of instructors' training ("madrichim").

Betar organized an illegal immigration in 1939. Dov worked wholeheartedly for the success of the action.

He himself arrived in the country in 1940. He was caught by the

Mor Danzinger, Kisvárda
Bernát Lichtmann, Nyirmada

They too were there to shed their blood for the freedom of Hungary. They too were victims of the persecution that followed the freedom fight. This memorial book testifies now far have their merits been appreciated by the Hungarian nation.

ZIONISM COMES INTO BEING

The Zionist youth organizations of Kisvárda were founded in 1933, by the establishment of the "Barissia" and "Aviva".

It is on the record that the "Aviva" girls' group was founded by Irén Margulies from Nyiregyháza, who managed to activate 45 girls of Kisvárda to take part in the useful work of the organization.

The local Zionist youth organized rich cultural programmes, on a high level. On one occasion Mr. Mór Fränkel eulogized Arlosoroff, while Mr. Ernő Rosenfeld and Dr. László Scher lectured about Herzl, the great prophet of Zionism.

The same year witnessed an important event: the foundation of the local "Mizrahi". Whereas in many orthodox communities of Hungary it was forbidden to mention Zionism, let alone to perform any kind of organized work, the Jews of Kisvárda, did not ostracize the Zionists. On the contrary, they sold 72 shekels in 1933, as compared to 10 shekels in 1932.

The local committee of the Jewish National Fund did a fine job. Young people distributed collecting boxes, while the adults helped with their donations the work of this well-known institution.

Consequently, Zionism flourished at Kisvárda. This was demonstrated by a highly successful Hanukka evening held in 1934. It was honoured by the presence of József Patai, the famous poet and translator, redactor of the first-rate Zionist magazine "Mult és Jövő" ("Past and Future").

Although he was born at Gyöngyöspata, in Heves county, Patai felt himself very close to Kisvárda where he started to study Judaism at the famous Yeshiva. He organized journeys to the Holy Land almost every year and spoke about his impressions at the cultural evening.

1. Vilmos Ádler
2. Mor Bernát
3. Dezső Feldmann
4. Béla Fischer
5. Herman Feldmann
6. Dr. Gyula Füredi
7. Israel Grosz
8. Zoltán Grüner
9. Rezső Heimlich
10. Kálmán Hercz
11. Antal Iczkovics
12. Ferenc Klein
13. Izidor Klein
14. Lajos Klein
15. Mor Klein
16. Sámuel Kun
17. Dr. Miksa László
18. Samu Lebovits
19. Márton Markovits
20. Aladár Révész
21. Izidor Stern
22. Jakab Schwarz
23. Samu Schwarz
24. József Schwarz
25. Lajos Tháler
26. Sámuel Engel
27. Mor Nemes
28. Herman Spiegel
29. Áron Pollák
30. Béla Schwarz
31. Daniel Krausz
32. Ignác Weisz
33. Dr. Ernő Balkányi
34. Márton Czobel
35. Sándor Klein
36. Samu Wiesner
37. Ignác Weinréb
38. Lipot Schwarz

There were 21 war invalids at Kisvárda:

1. Jenő Roth, tailor
2. Samuel Rosenbaum, carrier
3. Samuel Stern, sweet-pedlar
4. Miksa Fried, merchant
5. Bernát Stern, merchant
6. Emil Krausz, agronomist
7. Dávid Berkovics, agent
8. József Klein, shop-assistant
9. Ábrahám Spitz, tailor
10. Fülöp Ferenc Braun, bookkeeper
11. Rudolf Bernát, shoemaker
12. Márton Jakabovits, mecanic
13. József Herman, tailor
14. Rudolf Grünfeld, innkeeper
15. Miklós Róth, bank clerk
16. Mihály Goldberger, bookkeeper
17. Sámuel Glück, tailor
18. József Kovács, merchant
19. József Hübsch, merchant
20. Kálmán Grosz, tobacconist
21. Antal Lefkovits, innkeeper

KISVARDA IN THE HUNGARIAN WAR OF FREEDOM

In 1848 Jews all over Hungary rallied under the banner of Kossuth in the War of Freedom. Historical records bear witness that the Jews of Kisvárda and its surroundings also took up arms to fight for the freedom of Hungary.

Dr. Béla Bernstein, the scholarly chief rabbi of Nyiregyháza, published the names of freedom fighters in his work "The Jews in the War of Freedom in 1848/49".

Among the names mentioned:

Manó Altmann, Dombrád

HEVRA KADISHA

The Hevra Kadisha established a hospital in 1896, which was later attached to the County Hospital, as a separate ward caring for Jewish patients.

The importance of the multiple activities of the Hevra Kadisha is shown by the fact that not only in Hungary but all over the world the Jews took care to establish their own Hevra Kadisha. The community institutions working parallel with the Hevra Kadisha were much later developed.

Kisvárda was no exception in the process of establishing community institutions. The Hevra Kadisha took care of burying the dead, looked after the cemeteries and graves. It saw to it that the funeral ceremony was carried out according to Jewish law, with the age-old traditional simplicity.

It happened perhaps only once in the history of the Hevra Kadisha of Kisvárda that it was rebuked for deviating from the traditional custom, by taking into account the high position of a county official.

The **Jewish Women's Association of Kisvárda** started its charitable activity in the early '80s. The executive of the Association in 1888 was: Mrs. **Klein,** chairman, Mrs. **Széll,** vice-chairman, Mrs. **Fried,** treasurer, Mr. **Glück,** secretary. An enthusiastic committee helped them to support to poor orphans, widows and the needy.

THE JEWISH GIRLS' ASSOCIATION OF KISVÁRDA

This association was founded for charitable purposes after World War I. It did a fine job at the beginning; however, the early enthusiasm gave way to indifference, which caused its closing for some years.

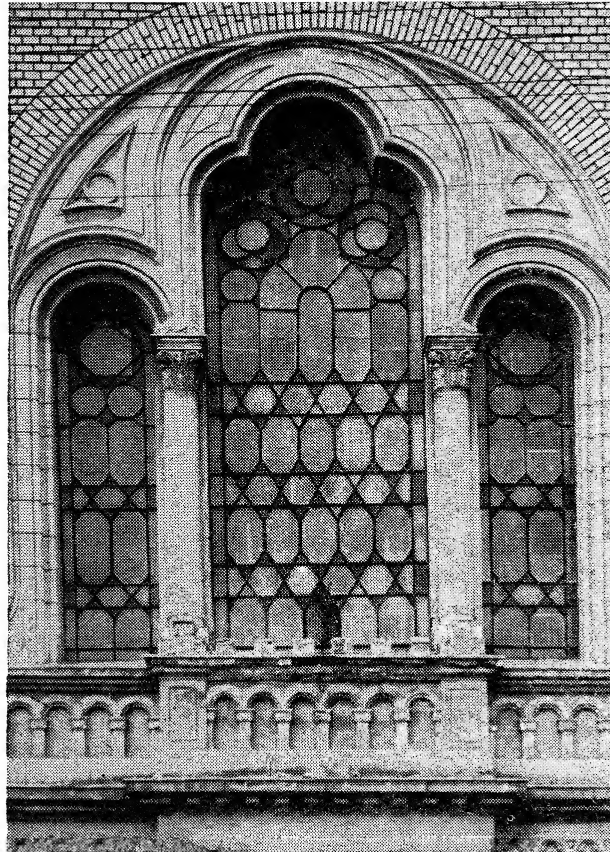
It was re-established in 1934 and continued working in the field of charity.

THE LIST OF JEWS KILLED IN WORLD WAR I

According to the official list No. 11811—1929, published by the Szabolcs county commissioner, these were the war dead of Kisvárda:

out and the best pupils were rewarded with books. This was our school, these were our teachers. Blessed be their memory...

One of the colored windows in the synagogue

Within the framework of the community, there were many other institutions meant to fulfil the commands of the Tora as regards charity and the love of man.

Such were the associations "Ose Hesed", "Gemilut Hasadim", "Bikur Holim", "Malbish Arumim", "Hevrat Sandekaut" and the most important among them the:

The attendance in the 5th and 6th grade was rather low. Only those parents who could not afford to send their children to high school, or did not want to educate them further for religious reasons, did send their offsprings to the local school. Unfortunately, this very class, attended by bigger boys, had a weak teacher, a real "softy". To make us happy, he did no make heavy demands. The children made hell of his life because of his softness.

All the teachers of the school were religious; the boys wore skull-caps. However, it was not different in spirit from other Hungarian schools: the pupils were educated in a nationalist spirit of irredentism. Every national holiday of Hungary was rigorously kept, as in the state schools. There were celebrations on 15th March, commemorations of the 13 martyrs of Arad, as well as on any other official holiday.

The same textbooks had been in use as in the Hungarian schools.

The Jewish character of the school was emphasized by not having classes on Saturday. The children prayed regularly at school; most of them continued to learn at the "heder" at 3 p.m. Of course, there were also parents who were satisfied with their children studying at the Jewish School, so they did not send them to the "heder" in the afternoon.

The greatest experience at school was to meet with children coming from different social classes. Many a child came from wealthy families, who did not know need and misery, met real poverty for the first time at school, getting acquainted with poor children clad in rags.

For the parents the greatest satisfaction was to see their children take part in the school festivities. The teachers devoted a lot of their time and energy to prepare these festivities, whose success was considered their personal achievement.

Great importance was accorded to the closing ceremony and the end of the school-year. There the emphasis was not on the artistic program; the parents wented to see not only their children display artistic talent, but also to verify their intellectual level and the pedagogic abilities of their teachers.

The closing ceremony was honoured by the presence of the Chief Rabbi, all the members of the Board of Education and, of course, the parents. The children were asked questions about the subject matter studied during the year; it was considered a great shame if anybody was unable to answer a question. Then the report-cards were handed

THE COMMUNITY INSTITUTIONS

OUR SCHOOL

A former pupil of the school recalls thus the unforgettable experience of his childhood:

"The school was on Old Post Street. On the building there was a signboard: 'Elementary School of the Isr. Comm.' A grand-floor building, clean and tidy, without any decoration and ornament. It was near to the community institutions, with a passage to Csillag Street; there were the synagogue, the Talmud Tora, the dayan's house, the slaughterhouse and the Rabbi's home. It had a large schoolyard were the children could play and it was not far from Main Street. Old Post Street was quiet, there were no shops, no traffic on it. Even the pavement was lacking.

However, this was not the street of poor Jews. Wealthy, middle-class people lived there in private houses, with beautiful, large gardens.

When I went to school in 1920, the headmaster was Mr. Grünwald, a very strict and accurate man. The children were scared of him; he did not hesitate to punish any pupil who deserved it.

Four classes had their own teachers; the 5th and 6th grades studied together, because they had few pupils. The majority generally left school after finishing the 4th grade; the girls went to the local junior high school, whereas the boys attended various high schools elsewhere.

The 1st grade had about 60 pupils; according to an old habit, they wrote on slates.

Miss Hajnalka taught the 2nd grade. She lived at Kisvárda. I remember her as a kindly smiling, quiet teacher. There were fewer pupils in this grade than in the first.

Mrs. Szigeti was in charge of the 3rd grade. She must have had a hard life — her husband was killed in World War I. She was a vigorous woman, a strict disciplarian.

Mr. Grünwald, the headmaster, took over in the 4th grade. Being an accurate and orderly person, he wanted to inculcate the same values in his pupils. He kept discipline with an iron fist. He started teaching us German in his class.

and the needy. Despite the respect he commanded in town, he remained a modest man. All these qualities gave him full authority in leading his community; no shop in town kept open on Saturdays. He raised his community to so high a level that it became famous in the entire country.

He was member of the Supreme Council of Hungarian Rabbis for decades. Few people spoke Hungarian as beautifully as he did.

"Mipnei hara'a neesaf hatzaadik" — "Before the evil God calls the righteous to Himself". The Lord, in His mercy, took him away before he could have witnessed the destruction of his beloved community, of his adored family, of his sons and in-laws, of famous rabbis and of the Hungarian Jewry.

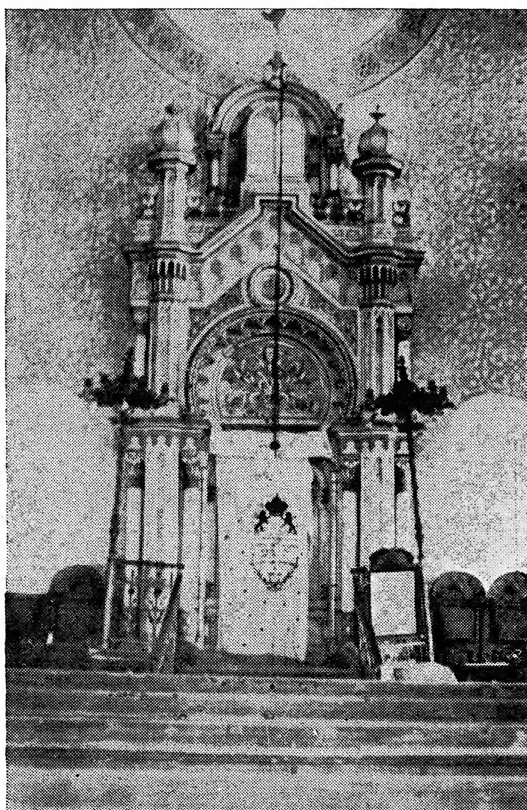
He did his high duty until his very last moment. This was witnessed by his late son, who had followed him in office and died as a martyr himself. Rabbi Rosenbaum Shmuel Smelke wrote in his work entitled "Eile divrei Shmuel": 'Who does not remember the tears he shed while praying Shmone Esre or performing his sacred duty on holidays? The strength of his soul triumphed over the weakness of his body.'

The lighting of the fourth Hanukka candle blew out the flame of his life. A year after his death came the tragedy of Auschwitz, which destroyed Hungarian Jewry together with his community, his beloved family, his followers and admirers.

He left many manuscripts behind, in every field of Judaism: Sheilot utsuvot, halacha veagada, and the work published in his lifetime: "Lechem rav".

Both his life and his example teach posterity: always try to find what unites, not what separates; be like he was: "Ohev shalom verodef shalom" — 'He loved peace and pursued it'.

cordant forces around him by his personal charm, great wisdom and intelligence. That kind of rabbi was Rav Rosenbaum Moshe Chaim z.c.l. His personality was the pillar and the shield of his community. He was the unifying force who kept the opposing views in balance. He calmed the fighting spirits, using the endless patience of his peace-loving personality to smooth the passions. His love for man guided his wise moderation and stability.

The Ark in the great synagogue in Kisvárda

He stood fast amidst conflicting views, being helped by his genius and the fact that his origin was going back to the Maharal of Prague. His heart owerflowed with love for the Tora. He founded a great Yeshiva, with hundreds of students, provided himself for their boarding to assure good conditions for their studies. He kindly supported the poor

THE DAYANS OF KISVARDA

Rabbi Rosenblüth Joel Halevi (Michaelovits)
Rabbi Elkana Juda Leb (d. 5603)
Rabbi Friedländer Mose (d. 5606)
Rabbi Friedmann Jichak
Rabbi Mandel Slomo Leb (d. 5662)
Rabbi Schreiber Naftali (5648—5673)
Rabbi Landa Mose Cvi (5675—5701).

THE GAON RABBI MOSES CHAIM SEGAL LITS ROSENBAUM z.c.l.

We would like to remember one of the great gaons of Hungarian Jewry, the outstanding rabbi, who passed away on the fourth day of Hanukka, 20 years ago, in 5703 (1943).

We have to revive the distinguished rabbi's life, who lead his community for almost half a century and was the driving force behind the organizations of Hungarian orthodoxy.

He was the leader of the famous community of Kisvárda for 45 years, making it one of the greatest and most outstanding communities of Hungary. He had been elected chief rabbi of Kisvárda at the age of 33 and spent ten years at Szilágysomlyó.

If one looks superficially at Hungarian orthodoxy, it seems that it was based on uniformity and had adopted the same ideology, following the way indicated by its great spiritual leaders like Hatam Sofer, Maharam Schik, who with other famous Gaons dedicated their lives to the foundation of orthodoxy.

The community of Kisvárda was a cross-section of the totality of Hungarian orthodoxy. It united the "streiml" wearing religious zealots and members of the Hungarian Parliament who did not observe the Sabbath. It was a "mother"-community in the truest sense of the word, it held together all the movements of Judaism within an orthodox community. Needless to say, that each movement wanted to lead the community acrording to its own conception; this, quite naturally, caused serious controversy between the different groups.

When our sages characterize a leader calling him "Ish asher ruah bo", and explain it by the ability to go forward against any spiritual stream, then Kisvárda is a classic example of this truth. Its community was led by exactly such a spiritual leader: a man who united the dis-

The number of Jewish landowners was rather small, but in the eyes of the gentiles it seemed as if the Jews had got hold of the agriculture of the entire Szabolcs county.

Besides the few big landowners, there were about a hundred Jewish smallholders; quite a lot of them lived at Kisvárda.

Before World War I, the **Reisman** family of Kisvárda owned several thousand acres of forest and a sawmill at Ungvár, while at Kisvárda they had 2.000 acres of land.

The **Glück** family had 550 acres of land at Kisvárda; **Vilmos Reich** had 450 acres at Nyirkarász; the **Reichmann** family had 200 acres at Nyirtass. The **Lebovits** family had 100 acres of land at Kisvárda; **István** and **Pál Diener** farmed 3.000 acres; the estate was at Anarcs, their distillery at Kisvárda.

Jews had established factories to process their agricultural products. They controlled distilleries, vinegar and starch factories and lots of mills. The plants readily employed Jews for clerical work, as they served their employers faithfully and efficiently. The clerks were trained at the school of commerce at Kisvárda.

There were a lot of craftsmen, too, not only in the traditional branches — carpenters, locksmiths, tailors, etc. — but they also dealt in processing the reed growing richly in the region.

We find plenty of self-employed in the Jewish society of the town: lawyers, doctors, bankers and engineers. Jewish administrators often worked on Jewish estates.

The first Jewish bank in town was established in 1869.

THE RABBIS OF KISVÁRDA

Rabbi Avraham Weinberger 5604—5648 (1844—1888)

Rabbi Grünwald Mose ben Amram 5646—5653 (1886—1893).

Rabbi Rosenbaum Lits Segal, Mose Mozes Chaim 5658—5703 (1898-1943).

Rabbi Rosenbaum Lits Segal Shmuel Shmelke 5703—5704 (1943—1944).

The number of Jews shows a much greater change:

1784/85	118	% of the population
1840	500	22.5
1869	1238	28.2
1880	1483	29.6
1900	2614	31.6
1910	3036	30.2
1920	3454	30.2
1930	3658	25.8
1941	3770	25.5
1946	804	5.5
1948	650	
1953	355	
1977	160	

Until the beginning of the 18th century Kisvárda had no quiet life. The massacres and destruction caused by the kuruc-labanc war (Hungarian patriots against Austria), hostility among the inhabitants of the town hindered the peaceful development and prevented the Jews from settling there.

The first Jews settled at Kisvárda by a special permission of the Esterházy family.

Since then the Jews had played a central role in the development of economic life. Jewish merchants promoted the commercial life in town. While in other towns the Jews dealt only in trade or acquired fame as craftsmen, the specific economic qualities of Kisvárda pushed them towards other occupations in which there practically no Jews in many counties, or only a very few. There were a lot of Jews in Kisvárda having tenure of land, smallholders and even big landowners. The owners of granaries and storehouses kept for storage or bought the agricultural products of the farmers: potatoes, cabbages and grain-crops.

At the end of the last century one of the most notorious blood libels occurred — not incidentally — at Tiszaeszlár, a small village in Szabolcs county. In addition to traditional antisemitism, it was also due to the constant shrinking of the economic base of the aristocracy. They had lost the land commanding respect! even so typically gentile Hungarian trade as pigbreeding was taken over by big Jewish landowners.

THE HISTORY OF THE JEWRY OF KISVÁRDA

The town in Kisvárda lies in Szabolcs county, a district centre about 25 km from Nyiregyháza, the county centre. It lies at an important crossroads, bordering on four counties. The main road to Nyiregyháza goes through Kisvárda. Its fertile soil, favourable geographic position and economic resources have contributed to its fast development. It quickly became a centre of agriculture, industry and commerce. Its development was enhanced by the main east-northern railway of Hungary, which crosses the town. Consequently, the building of its railway in 1870—73 gave further impulse to its economic life.

Each of the above mentioned factors attracted the Jews, who had settled there at the beginning of the 18th century.

On 20th September, 1747 Kisvárda sent the list of its Jews to the county, with the remark that it had collected barely a half of the taxes levied on the Jews; the majority fled from the collection.

There lived only a single Jew in Kisvárda itself, Georgius Salamonovics; however, the Jews who lived with their families and servants in the villages were listed.

Litke: Martinus Salamonovits, his wife and son

Anarcs: Gregorius Jakobovits, his wife and son

Gyulaháza: Martinus Herschkovits, his wife, son and daughter

Thusér: David Salomon and his servant

Bezdéd: Elias Herschkovits, his wife and two daughters

Karász: Isaac Abrahamovics, his wife, two sons and four daughters

Thass: Michael Shido, his wife and son; Salomon Shido, his wife and son

Thét: Doni, his wife and son

(From Monumenta Hungaria, vol. VII, p. 797).

At the end of the 19th century the population of Kisvárda had not reached 7.700; in 1941 their number was 14.728, wit no substantial in later years:

later years:	in 1960	14.329
	in 1970	13.667
	in 1974	14.398

We are putting up a memorial to the spiritual treasure, to the abandoned synagogues, to the desecrated tora scrolls, to the torn prayer books, in which trembling hands had written the dates of feast and the sad "Jahrzeit" days.

We are building a memorial to ourselves, the last generation that had still seen the rabbi of Kisvárda on his way to the synagogue, the closed shops on Saturdays, the little children with sidelocks going to the "heder". We are the last living witnesses of a way of life we could not transplant into the Holy Land; however, neither can it be revived by the 50 Jewish families living in Kisvárda. That way of life had been swept away in April 1944, when the gates of the ghettos in the country side opened and their tortured inmates poured out towards the ghetto of Kisvárda, and again in May 1944, when the gates of the ghetto opened not to the way to freedom the Jews were yearning for, but to their deportation ending in death.

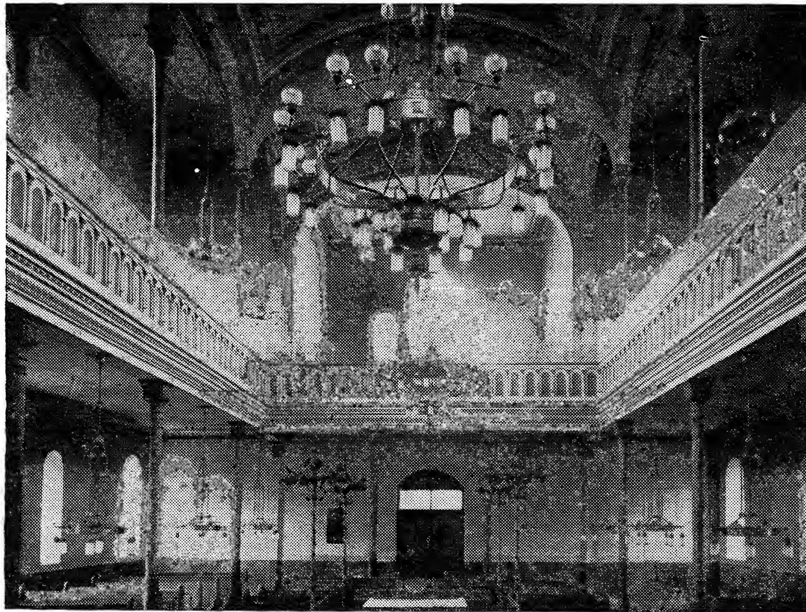
The old synagogue of Kisvárda is standing on its grounds; it was declared a monument and restored by the Hungarian government. "Saxa loquuntur" — the stones speak. Silent stones are sometimes more eloquent than the living.

The repainted walls of the empty synagogue are a grave accusation against the helpers of the Nazi murderers. The tablets decorating the walls proclaim that Jews **build** but never **destroy** temples. The names carved in marble tell about heroism, self-sacrifice of war heroes, about the endless stream of tears shed by orphans and widows. They all are a living memento for those who are still longing to return there, where their beloved ones had been tortured and human dignity trampled down.

The memorial book stands for the pain suffered by a burnt out generation that has lost its faith in humanity. A few pages contain our laments closed in our hearts. It does not curse to heaven, neither does it complain to open old wounds. It is the prayer of the few survivors who have accepted God's will, but can never forget, begging the Almighty to send peace to their bleeding hearts. May the killing of innocent victims stop over the world. Enough tears have been shed to put an end...

The vivid Jewish life of Kisvárda, a little town in Szabolcs county, cannot disappear in the annals of history. A small number of faithful survivors cherish the memory of the Jewish life they had also been part of. They remember with sorrowful nostalgia their abandoned home, the empty synagogue, the never to be reconstructed Jewish school. Kisvárda won't have a "yeshiva" any more, the hearty laughter of the children in the schoolyard of the "heder" will never be heard again.

However, familiar faces reappear, as we saw them and have kept their memory forever in our hearts. In this book Kisvárda is coming alive, as we saw it.

The interior of the great synagogue

One of the pillars of the Jewish people's survival is the divine command: "Tell it your children". Tell them how your life has been. Tell them about your hometown they will probably never see. They do not miss it, only you do, who had left there the best years of your youth, together with your trust in mankind and human behaviour. Tell them how you have found your place in a changed world, inheriting a higher moral outlook from your parents, which enabled you to build your own home and live in a new country.

The German army occupied Hungary on 19th March, 1944. The Jews of Hungary were paralysed with fear by this terrible news. They did not realize that the end had come! if they had, it would had been too late.

The "gallant" Hungarian people received the invaders with open arms. They rejeiced even more over the measures taken against the Jews. The elimination of the economic competitor, the urge te rob the Jews, let alone the antisemitism cultivated throughout centuries, unified the Hungarians. They did not realize that they were boarding a sinking ship; more important was to settle the accounts with the Jews, with those loyal citizens who hat fought together with them and had died for Hungary in World War I, with their neighbours who went with them through thick and thin, with their former classmates they had studied together for so many years, with their true and reliable friends.

The German occupation legalized the latent anti-Semitism, made law of the hatred of Jews and declared their persecution a patriotic action.

Small wonder that Eichmann, with a handful of his S.S. henchmen, had managed to liquidate the Hungarian Jewry at a fantastic speed. He proudly remarked, that in no other European country, where he had carried out the liquidation of Jews, did the Gestapo get so many denounciations and so effective help from the local authorities as in Hungary. That's why the well-proved system of deportation tried out in many countries, worked even more smoothly in Hungary than anywhere else. The overzealous civil administration, the murderous gendarmerie had finished in a couple of weeks not only the imprisonment of the Jews in ghettos, but also their deportation. From April to July 1944 there remained no Jews in the provincial towns and villages of Hungary.

★

We are writing a memorial book. We do not intend to evaluate what had happened. We do not want to accuse, we have no right to pass judgement. Time has not come yet to write the authentic and objective history of the great tragedy of Hungarian Jewry. We only record the events, so that trustworthy witnesses should not vanish with the disappearance of this generation.

Every word in this book is evidence meant to erect a monument to the Jews of a small town, which contributed with its intense Jewish life and developed culture to the greatness of the eternal Jewish people.

THIS WE REMEMBER . . .

The angel of destruction was ravaging Europe. It left burnt out synagogues, demolished houses, starvation and ruthless cruelty behind. It released the brutal instincts in man. It started the war machine of Nazi murderers, ready to crush armed soldiers on the battlefields and to kill unarmed victims everywhere.

In his madness for power, Hitler wanted to conquer the whole world. No price was too high to achieve his purpose. The German boot trampled down the continent. Destroyed cities, defeated armies, annihilated military targets did not satisfy the victors.

In his infamous book "Mein Kampf", Hitler had promised to exterminate the Jews. This plan had been considered sheer madness; nobody believed in its realization. However, after coming to power, Hitler set up his concentration camps first in Germany, later on in other countries occupied by his victorious troops.

The civilized world looked on in silence and shameful indifference. No country had raised its voice to protest against the imprisonment or execution of countless innocent victims. They did not want to interfere with Germany's internal affairs; they thus became accomplices of the murderers. There is no state in the world that could decline responsibility for the extermination of six million Jews.

The tragic fate of Hungarian Jewry was sealed on 19th March, 1944. In the shadow of annihilation European Jewry, the Jews of Hungary still hoped to survive, being confident of the fall of the Third Reich. Although shaken by the news they heard about the tragedy of the Jews in neighbouring countries, suffering great losses in the economic field by the adoption of a series of anti-Jewish laws, the lack of suitable leadership had left the Hungarian Jewry unprepared for the coming terrible shocks. Neither the forced labour service started in 1940, nor the hell they went through in the Ukraine made the Hungarian Jewry work out a serious rescue operation. Instead of acting, they had adopted a fatalistic attitude, trusting the often declared but never proved gallantry of the Hungarian people. They were expecting a miracle, a miraculous escape, which, of course, had never materialized.

behozzák a németek által feldúlt templomot és temetőt. Lassan elszállingóznak, többen alijáznak és 1960-ban csak egy család marad.

ZÁHONY

Szabolcs megye, tiszai járás

Az első zsidók a XVIII. század második felében települtek le. A hitközség 1885-től a mándoki rabbinátushoz tartozik.

A két világháború között határállomás volt Csehszlovákia és Magyarország között. A határrendőrök sokat kellemetlenkedtek a helyi zsidóknak.

1944-ben a német megszállás után Záhony zsidóságát is Kisvárdán gettózták. Május végén deportálták őket Auschwitzba.

Háború után a zsidó élet teljesen megszünt Záhonyban és a hitközség nem alakult ujjá.

1944-ben a kisvárdai gettóba vitték kocsikon őket. Nem engedték meg nekik azt sem, hogy a minimális élelmet és a szükséges holmijukat magukkal vigyék. A kisvárdai gettóból Auschwitzba szállították őket.

Néhány férfit keresztény barátaik mentettek meg azáltal, hogy mint munkások ott maradhattak náluk.

VAJA

Nyirbaktai járás, 2783 lakos. Rákóczi idejében véres harcok folytak vára mellett.

Zsidó lakosság:	1784	33 lélek		1930	220 lélek
	1888	123 „		1945	25 „
	1960	1 „			

1770-ben már laktak zsidók Vaján. Erről tanuskodnak a 18. századból való sírkövek.

A zsidó lakosság nagyrésze kereskedelemmel foglalkozott (főleg gabona és burgonya). Környékén sok birtok volt zsidó kézen. Zsidó szesz- és ecetgyárosok laktak Vaján, sőt egy olajgyáros is. Kisbirtokos és kisiparos is volt szép számban.

Az önálló orth. hitközség temploma a 19. században épült. Intézményei: Chevra Kadisa, Gemilát Cheszed, Pénztár, Talmud Tóra, chéder és mikve. Rövid ideig rabbija is volt a hitközségnek, azután már csak metszője és melámedja.

1938-ban sokat szenvedtek a zsidók a „szabadcsapatoktól". Nőket becstelenítettek meg, raboltak, fosztogattak, embereket megkínoztak, sőt egyet meg is öltek. A zsidó törvények miatt 40 ember vált kenyértelenné. 1942-ben sokan bevonultak munkaszolgálatra. Ezeket kivitték Ukrajnába.

1944. március 19-én a német megszállás napján a zsidóknak be kellett zárkozniuk lakásaikba a falusi csőcselék fenyegető magatartása miatt. Peszách után a templomban tömörítették őket. Nehéz sorsukon segített a kálvinista lelkész, ki éjszaka belopozott a gettóba, élelmet vitt és vigasztalta őket. Két Széfer Tórát kivitt a gettóból és elrejtette azokat. Másnap a kisvárdai gettóba szállították testvéreinket, ahol a jobb móduakat kegyetlenül megkínozzák, hogy így kicsikarják belőlük, hol rejtették el vagyonukat. Néhány nap mulva Auschwitzba deportálták őket, ahonnan mindössze 2 férfi és 10 nő tért vissza. Rend-

TISZABEZDÉD

Tiszai járás, 1788 lakos

Zsidó lakosság:	1747/48	4 lélek
	1784/85	24 „
	1880	18 „
	1930	73 „

Foglalkozásuk: legtöbbjük kereskedő és így közvetlen érintkezésük van a falubeliekkel s nagy rájuk a befolyásuk.

Hitközségi élet: hivatalosan a mándoki rabbinátushoz tartozik, azonban valóságos kapcsolatot a kisvárdai hitközséggel tartanak. Temploma 1900-ban épült. Temetője, chéderje volt. Metszőt tartott aki a gyerekeket tanította.

1938-ban már megkezdődtek az atrocitások, meggyalázzák a templomot és kárt tesznek a zsidók vagyonában. Egy családot, mely nem tudta igazolni magyar állampolgárságát, Kamenec Podolszkba deportálnak és ott lelik halálukat. 1944 Peszáchja után a kisvárdai gettóba szállítják őket és onnan Auschwitzba deportálják.

Háború után 10 fiatal tér vissza a faluba. A romos templomot nem renoválják. Rövidesen ők is elhagyják a falut.

TISZAMÁRTON

Tiszai járás, 1167 lakós

Zsidó lakosság:	1784/85	6 lélek
	1880	66 „
	1930	56 „

A kis gyülekezet a mándoki rabbinátushoz tartozott.

1944-ben Kisvárdáról deportálták a tiszamártoni testvéreinket. Csaknem mind odaveszett az auschwitzi tűzben. A néhány életbenmaradt rövid idő multán otthagyta a falut.

TUZSÉR

Zsidó lakosság:	1747	2
	1930	78 (10 a Kálonga tanyáról)

A tuzséri zsidók kiskereskedők, lókereskedők és kisbirtokosok voltak. A mándoki hitközséghez tartoztak.

kereskedők, házalók, iparosok és kisgazdák. A hitközség 1876-ban orthodoxnak deklarálta magát.

1941-ben munkaszolgálatra vitték a fiatalokat, 1942-ben kisajátították vagyonukat. 1944-ben, Peszách körül, a kisvárdai gettóba hurcolták őket. Utközben a csendőrök rájuk rontottak és elrabolták megmaradt holmijaikat, pénzüket, ékszerüket.

Csaknem az egész gyülekezet odaveszett a haláltáborban.

SZABOLCSBAKA

Lakósainak száma 1941-ben 1570 fő

Zsidó lakosság:	1784/85	15 lélek
	1850	54 „
	1880	92 „
	1930	83 „

A 18. század második felében települtek le az első zsidók Szabolcsbákán. Ezek kereskedők voltak, akiket földesurak hivtak oda, hogy termékeiket általuk értékesítsék. Néhányan földet is béreltek vagy vásároltak. Egy közülük szesz és ecetgyárat létesített. A hitközség Kisvárdához tartozott. Templomukat a 19. század második felében építették. Intézményei: Chevra Kadisa, chéder és mikve.

Az első világháború után sokat szenvedtek a szabolcsbákai zsidók a katolikus és protestáns papok által szitott antiszemitizmus miatt. A zsidótörvények kényszerítették a földbirtokosokat földjeik eladására. A kereskedők anyagi helyzetét is megrendítették e törvények. A férfiak munkaszolgálatot teljesítettek. A templomot és a zsidó házakat gyakran dobálták kővel és ablakaikat betörték.

1944-ben az „SS" külön alakulatot helyezett el Szabolcsbákán és ezeknek jelenléte ösztönözte a helyi nyilasokat különböző atrocitások elkövetésére, köztük zsidó házak és üzletek kirablására. 1944. áprilisának végén a templomban tömörítették a zsidókat és onnan átszállították őket a kisvárdai gettóba. Május 30-án deportálták őket a gettó többi lakójával együtt Auschwitzba.

A háború után nyolcan tértek vissza. A lakosság ellenségesen fogadta őket. Az elrabolt holmikat nem akarták visszaadni, sőt egy zsidót meg is öltek. A többiek véglegesen elhagyták a falut.

Ó-FEHÉRTÓ

Község a nyirbaktai járásban. Lakosainak száma 1941-ben 2927.

Zsidó lakosság:	1784—85	15 lélek
	1880	82 „
	1930	120 „

A zsidók a 18. század második felében telepedtek le a Csáky és Pálffy grófok birtokain. Általában kereskedelemmel és földmüveléssel foglalkoztak. A viszony a falu lakosságával jó volt. Itt született Sichermann Imánuel (1811), aki sokat tett a földmüvelés fejlesztése és a mezőgazdasági gépek intenziv használata érdekében.

Az első zsidó törvény itt is megfosztotta a zsidókat megélhetési forrásuktól. 1941-ben tizenöten vonulnak be munkaszolgálatra. 1944-ben mindjárt Peszách után a kisvárdai gettóba szállították a zsidókat és onnan Sávuot előtt deportálták.

Mintegy nyolcvanan pusztultak el munkaszolgálatban és a deportálásban. Háború után, mintegy tíz zsidó tért vissza a faluba, de rövidesen ők is elköltöznek onnan.

OR

Falu a nyirbaktai járásban. A zsidókat először az 1770-es népszámlálás említi. Főleg kereskedelemmel foglalkoztak. Viszonyuk a keresztény lakossággal végig jó volt. Lélekszámuk 1880-ban 158, míg 1930-ban csak 70 volt. Az orthodox közösség Nyirmadához tartozott. Intézményei: templom, temető, Chevra Kadisa, Talmud Tora, Mikve.

1941-ben sokan vonultak be munkaszolgálatra. 1944-ben a kisvárdai gettóba vitték az őri zsidókat. Háború után 3 nő és 7 férfi tért vissza. Templomot romokban, a temetőt feldulva találták.

Ma egy zsidó sem lakik Őrben.

PÁTROHA

Kisvárdai járás, 3180 lakos

Zsidó lakosság:	1784/85	21 lélek
	1880	181 „
	1930	137 „

A pátrohai gyülekezet 1855 óta a kisvárdai rabbisághoz tartozott. Az első zsidók a 18. század első felében telepedtek le. Foglalkozásuk:

Hitközsége a 19. század elején alakult és 1868-ban orthodoxnak deklarálta magát.

A hitközséghez tartoztak: Berkesz (9 személy), Szikszaj (7 személy) és a környékbeli tanyákról kb. 10 személy.

A 19. század elején épült első temploma. 1910-ben új templomot építettek. Intézményei: Rabbinátus, Chevra Kadisa, jónevü jesiva és chéder. Rabbijai közül kitűnt: R. Joszéf Hálévi Rottenberg (1875—82). Ekkor hivták meg Nyirmadára és annak lett rabbija.

A kereskedőkön kivül sok iparos és fuvaros is élt itt. Kocsmáros, kisgazda sőt 3 nagybirtokosa is volt a falunak. Sok nagybirtok ispánja volt zsidó, és sok hivatalnok is élt itt.

Az első világháborúban öten haltak hősi halált.

1918-ban a frontról hazatérő magyar katonák azzal a jelszóval: „Mig mi harcoltunk, a zsidók itthon gazdagodtak!" — megtámadták a zsidó üzleteket és kifosztották azokat. Nem kimélték a zsidó házakat sem.

1919-ben dühöngött a „fehér terror". A rabbit és a hitközség vezetőségét internálták és csak egy hét multán engedték őket szabadon.

A két világháború közötti időben a zsidó lakosság egyre jobban elkülönödött a keresztényektől. A sok szenvedés befolyása alatt szélsőségesen vallásosak lettek és az antiszemitizmus okozta szenvedésben az Ég rendelését látták, mely elősegíti a megváltást.

Az 1938-as zsidó törvény rendelkezései erősen megnehezítették a zsidóság életét. Az italmérési és trafik engedélyeket nem ujították meg, korlátozták a kereskedők üzleti lehetőségeit.

1942-ben a faluban vetített „Jud Süss" c. film ismét felkorbácsolta az indulatokat. A zsidó házak ablakait beverték és követelték a zsidók azonnali kitelepítését a faluból. 1944-ben, a németek bevonulása után, azonnali kijárási tilalmat rendeltek el és ennek örve alatt kirabolták a zsidó üzleteket. 1944 április végén gettózták őket három vegyesházas kivételével. A kisvárdai gettóból Auschwitzba vezetett útjuk... Hiveivel együtt pusztult el rabbijuk, R. Elimelech Segal Löwi zcl. (1908—1944).

Háború után 5 nő és 2 férfi tért vissza a lágerből és 14 férfi a munkaszolgálatból. Házaikban már keresztények laktak, templomukat és a mikvet lerombolva találták. Természetesen a lakosság ellenségesen fogadta őket s ezért jobbnak látták elhagyni a falut.

nepi előimádkozásával és szent szolgálatával vívta ki a közösség elismerését.

Öt család látta el a hitközség vallási szükségletét. Csak szerény megélhetést biztosított nekik a közösség, mely maga sem volt a dúsgazdagok gyülekezete.

Öt földbirtokos család gazdálkodott a körzetben mindaddig, míg a „zsidó törvények" nem kényszerítették őket azok elhagyására. Ezek voltak a hitközség jómódujai. Többi zsidó kereskedő, iparos, vagy kocsmáros volt s az ő kezükben volt lényegében a falu üzleti élete.

Ezeken kivül sok földhözragadt szegény is élt a faluban, akiknek jóformán a mindennapi kenyerük sem volt meg. Még a falu hagyományos antiszemitizmusától sem szenvedtek annyit, mint a legelemibb létszükségletek hiányától. Ám még ezeknél sem hiányzott a péntek esti kalács és a szombathoz méltó étkezés.

Peszách 8. napján jött a rendelet a zsidók gettózásáról. A templomban tömörítették őket a szokásos kegyetlenkedések között. A legminimálisabb holmikat vihették csak magukkal és egy kevés élelmet. Három napi szenvedés után a kisvárdai gettóba szállították őket, miután tíz napig egy városon kivüli faraktárban voltak elszállásolva. 170 lélek, öregek, asszonyok, gyerekek és azok a férfiak, akik nem vonultak be munkaszolgálatra.

Sávuot ünnepén indították útnak a náci hóhérok az első csoportot a kisvárdai gettóból, majd két nap multán a második csoportot is. A végcél Auschwitz. A pusztulás.

Grünwald Jichák

NYIRTASS

Kisvárdai járás, 2836 lakos

Zsidó lakossága:	1747	4 lélek	1930	248 lélek
	1784	18 „	1946	31 „
	1850	150 „	1949	16 „

Az Eszterházyak védnöksége alatt, már a 18. században telepedtek le zsidók Nyirtasson. Mint házalók látogatták a környékbeli falukat és tanyákat. Az idők folyamán kereskedők lettek és árujukat nemcsak a faluban, hanem külföldön is eladták.

szappangyárak és kémiai üzem és malom volt a zsidók birtokában. Zsidó orvos és mérnök is élt a faluban. Rabbija, két tanítója, három melamedja és sámesza volt a közösségnek.

1892-ben a nagy tűzvészben leégett a templom, az iskola és elpusztult a hitközség archivuma is. Csak néhány év mulva épült ujjá a templom. Hires rabbija R. Jichák Cvi Halévi Jungreisz 1899. és fia Jákov Joszéf, a jesiva alapítója.

Az első világháborúnak 14 hősi halottja volt.

1944. április 19-én a templomban és az iskolában tömörítették a nyirmadai zsidókat, majd 23-án Birkenauba deportálták őket. A fiatalok és egészségesek Dachauba kerültek. Háború után mintegy 40-en tértek vissza. Templomuk, iskolájuk épen maradtak. Metszőt és sámeszt szerződtettek és ujra kezdődött a hitélet. Azonban lassan-lassan elszállingoztak a visszatértek és 1957-ben már egy zsidó sem maradt a faluban.

A NYIRTASSI HITKÖZSÉG

A zsidó lakosság nagy része szigoruan vallásos volt, de a kevésbé vallásosak sem voltak tudatlan „ám háárec"-ok. Mind jártas volt a zsidó életben és sok „Tálmid Chacham" is volt közöttük.

Hires rabbija, R. Elimelech Löwy z.c.l. a hires „Tasser" fia közismert csodarabbi volt, akit messze földről kerestek fel zsidók és keresztények egyaránt.

Ot gyermeke a szülői házban szívta magába a Tan szeretetét és mindegyik jónevü rabbija volt a magyar orthodoxiának.

Eltávozása után fia R. Leizer lett az utódja. Nagytehetségü és különösképen szines egyeniseg. Nemcsak a Talmud tengerében jártas, nemcsak a Halácha ragyogó interpretátora, hanem világi műveltsége is átlagon felüli. Kedveli a zenet, szívhez-szoloan szárnyaló hangja magával ragadja az imadkozókat a nagyunnepek ajtatossagaban.

Különösen nepes az udvara a bunbano napok előtt. Rengeteg hive keresi fel házát, hogy közelében lehessen mielőtt a Félelmetes Napok áhitatában bűnbocsánatért esedezne.

A fennhéjázó gőgöt nem ismerte. Alázatosan szerény ember volt és arca rásugározta emberszeretetét mindazokra, akik közelébe kerültek. Szerette az embereket, de még jobban a kicsiny gyermekeket.

A közösség megbecsülése vette körül R. Mose Juda Friedet, a kis hitközség melámedját és a közösség metszőjét, aki ugyancsak nagyün-

A kisvárdai gettóból Auschwitzba kerültünk, ahol a „C" láger lakói lettünk. Itt kezdődött el igazi szenvedésünk. A minimális étel-mennyiséget kaptuk. A leves förtelmes volt. Fűszálak és széndarabok uszkáltak benne, ám legyőztük undorunkat és megettük. 25 dg. kenyeret kaptunk egy kanál répalekvárral.

Kéthetenként elvittek bennünket a fürdőbe. Az Appel-platzon át meztelenül hajtottak bennünket a fürdő felé. A ruhánkat, jobban mondva rongyainkat, fertőtlenítették, majd a fertőtlenítés után szétdobálták, úgyhogy a ruhahalomban turkálva kellett azokat keresnünk. Volt, aki így két ruhát is szerzett, de voltak olyanok, akik teljesen ruha nélkül maradtak. Munkánk: téglahordás volt.

Szeptemberben elkerültünk Bergen Belsenbe. Itt már javult az életünk, mivel sátrakban helyeztek el, katonai kosztot kaptunk, nem kellett reggel „appell"-t állnunk s ha igen, kivihettük pokrócainkat, hogy a nagy hidegben meg ne fagyjunk.

Onnan novemberben Duderstadtba vittek. Vassal teli mázsás ládákat kellett emlegetnünk. Egyik héten nappal, a másik héten éjjel dolgoztunk. A kosztunk egyre rosszabb lett. Vizes krumplit kaptunk leggyakrabban. Április 15-én Theresienstadtba vittek, ahol május 8-án az amerikaiak felszabadítottak.

NYIRMADA

Lakosainak száma 3790

Zsidó lakosság	1784/85	84	lélek
	1851	90	„
	1900	200	„
	1930	531	„
	1941	350	„
	1945	40	„
	1957	—	„

A hitközség 1860-ban alakult. Hozzátartoztak: Nyirbakta, Jákó, Őr-Vaja, Lóránthháza, Rohod, Pusztadobos. Az 1897-ben alapított Kölcsön és Takarékossági Kassza nagy jelentőségü lett a helyi gazdasági életben. A hitközség intézményei: Chevra Kadisa, Nőegylet, Gemilát Cheszed, óvoda, chéder, jesiva, Talmud Tóra. Elemi iskolája olyan magas nivóju volt, hogy sok nem zsidó is oda járatta gyermekét. A zsidók többsége fa, bőr, toll- és élelmiszerkereskedő volt. Ecet, szesz, likőr,

Közösségi életét testvéri összetartás jellemzi. Senki a hitközségben szükséget nem szenvedett, mindenkinek rendes megélhetést nyujtott szakmája vagy foglalkozása.

Iparosok és kereskedők mellett a zsidó lakosok nagy része gazdálkodott. Volt közöttük egy 3000 holdas földbirtokos is.

Báál Hánész persely volt minden házban és minden nemes és zsidó célra adakoztak testvéreink.

A 30-as években cionista Pluga is volt a faluban hol is az alijájukra készülő chalucok a mezőgazdaságot tanulták.

A vallási élet vezetője a közösség „sochét"-ja volt, aki a chédert is vezette. Klein bácsi a metsző közismert személyisége volt a falunak. Jártas a zsidó tudományokban. Több könyvet is adott ki. Sok tanítványa közismert jesivákban folytatta tanulmányait.

A község egyik nevezetessége Icig biró volt, aki a mult század végétől vezette a községet és olyan tekintélye volt, hogy a falu minden lakosa elfogadta döntését. A fehér terror idején kényszerítették lemondásra.

Az 1940-es évekig nagyobb megrázkódtatások nem érték a zsidó közösséget. A fiatalok munkaszolgálatra vonultak be és az anyák reszkető szívvel vártak hirt gyermekeikről és feleségek férjeikről.

1944. áprilisában gettózták a nyirkárászi zsidóságot és a kisvárdai gettóba kerültek, ahonnan útjuk a végzetes pusztulásba, Auschwitzba vezetett.

Mint Szabolcs megye többi városába, Nyirkárászba is csak egy csekély maradéka tért vissza a kis közösségnek. Csaknem mind nagyobb városokba költöztek, vagy kivándoroltak. Néhányan Izráelben élnek és dolgos polgárai hazánknak.

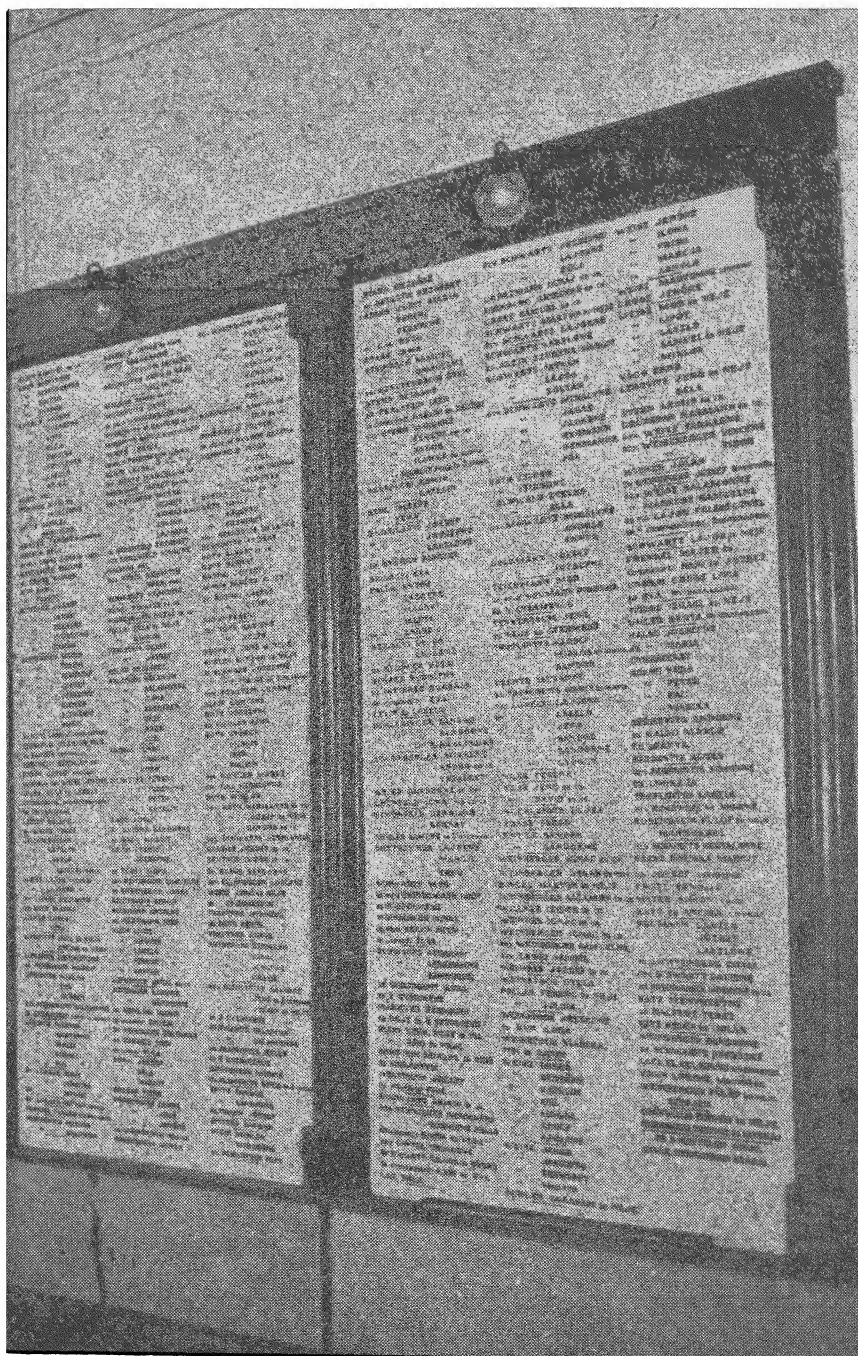
A NYIRKARÁSZI ZSIDÓSÁG SZENVEDÉSE

Elmondja **Farkas Rózsa** Nyirkarászról.

Nyirkárászon 30 zsidó család lakott. Iparral és földműveléssel foglalkoztak.

Édesapámnak szikvízgyára volt. Gondtalanul éltünk mindaddig, míg meg nem kezdődtek a zsidóüldözések.

Nyirkarászon a csendőrök hajtották végre az összetelepítést. Már másnap átvittek bennünket a kisvárdai gettóba, ahol szörnyű hét hetet töltöttünk. A csendőrök vallatták a jómóduakat és megkínozták őket. Kezüket forró vízbe tették, majd talpukat gumibottal ütlegelték. Ha nem vallottak még ezen kínzások után sem, kikötötték őket.

emléktáblái

Kisvárdai mártirol

NYIRJÁKÓ

Nyirbaktai járás, 1100 lakós

1747	3	lélek
1784/85	9	„
1850	60	„
1930	74	„

A közösség a nyirmadai rabbisághoz tartozott. Templomot épített, chédert, mikvet tartott fenn. Chevra Kadisája közös volt Baktalórántházával.

A legtöbb zsidó kereskedő, iparos és kisgazda. A keresztény lakóssággal való viszonyuk, a „fehér terror" dühöngéséig, nagyon jó, de már az első világháborúból hazatérő katonák kifosztják a zsidó házakat és üzleteket, 1919-ben a fehér terroristák lefogtak zsidókat, akiket azzal vádoltak, hogy együtt müködtek a kommunistákkal. Többeket internáltak, megkínoztak, sőt néhányat megöltek. Később ismét visszatért a jó viszony a falu lakosságával.

1938-ban az első zsidó törvény megalázó megkülönböztetése ismét felkeltette a lakosság gyűlöletét. A zsidók megélhetése egyre nehezebbé vált a földek kártérítés nélküli kisajátításával, a kocsma és trafik-jogok megvonásával és a kereskedelem korlátozásával.

1940-ben 60 éves korig majd a rendelkezést enyhítve 48 éves korig munkaszolgálatra hivták be a férfiakat. Nem vitték ki Ukrajnába, hanem helyi munkásszázadokba osztották be őket.

1944-ben a német megszállás után kijárási tilalmat rendeltek el, valamint a rádiók és értékek beszolgáltatását. Figyelmeztették a keresztény lakosságot nehogy segítsenek a zsidóknak megszökni.

Május közepén először a templomba tömörítették őket, aztán átvitték a kisvárdai gettóba, végül Savuotkor mindenkit deportáltak. Auschwitzban a vagonból már öt öreg tetemét dobták ki a németek. Egy asszony és két férfi tért vissza a haláltábor poklából.

A hitközségi élet 1947-ben szünik meg teljesen.

NYIRKÁRÁSZ

Nagyközség a Szabolcs megyében, kisvárdai járásban. A zsidó lakosok száma kb. 200.

Az orthodox hitközség szép templomot épített és élénk hitközségi életet éltek tagjai. A gyermekeket vallásos szellemben nevelték.

A hitéletet rabbi irányitotta, aki mellett metsző, tanító és melámed müködtek. Intézményei: Templom, Chevra Kadisa, elemi iskola, chéder, Sász Chevra, könyvtár, mikve, kóser mészárszék és mácesz sütőde. Az iskola és a hitközségi funkcionárusok épülete a hitk. tulajdona.

1938-ban a magyar kormány szabadcsapatokat szervezett, melyek ugyan a cseh megszállás felszámolására alakultak, azonban előzetesen a zsidókat terrorizálták. Ennek következtében sok zsidó elhagyta a falut.

1941-ben a zsidó férfiak munkaszolgálatra vonultak be és sokat közülük Ukrajnába vittek.

1944-ben Peszách után kocsikon a kisvárdai gettóba szállították mándoki testvéreinket. Csak kevés holmit vihettek magukkal. Az otthagyott vagyontárgyakat a falu lakossága rabolta el. Őket is Savuot előtt deportálták. Hiveivel együtt került a vagonba R. Ávrahám Mayer, a falu főrabbija is és velük együtt pusztult el a halál-táborban.

Háború után 18 férfi tért vissza munkaszolgálatból és 20 nő Auschwitzból. Legtöbben elhagyták a falut.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORU KITÜNTETETT TISZTJEI

Kundler Dezső Kisvárda-i zászlós. Nagyezüst, kisezüst és bronz Károly-kereszt.

Dr. Róth József hadnagy, Kisvárda. Nagyezüst, kisezüst, bronz Károly csapatkereszt.

Kálmánci hadnagy. Nagyezüst, kisezüst és bronz Károly csapatkereszt.

Mándoki hadviseltek

Ausländer Mór had. megh.
Herskovits Mihály megh.
Róth Izidor elesett
Dr. Berkovits Izidor
Szél István t. had.
Rosenbaum Miklós
Földes Sándor
Fischer Ferenc
Felber Herman
Schwarz Herman
Schwarz Izidor
Klein Vilmos
Weisz Herman
Weisz Andor
Schwarz Ármin megh.
Rochlitz Miklós t. főh. elesett
Blumberger Jenő
Spiegel Jenő
Róth Samu
Weisz Jenő
Friedmann Mór
Breiner Adolf
Hartmann Béla
Berger Zoltán
Farkas Ignác
Glückmann Ignác
Reismann József
Blumberger László
Schlesinger Vilmos
Grosz Izidor
Ziegler Ferenc

KISVARSÁNY

Tiszai járás, 1219 lakós

Zsidó lakósság	1784/85	6 lélek
	1880	118 „
	1930	54 „

Az első zsidók a 18. század második felében települtek itt le. A falu termékeny földje néhány mágnás tulajdona, akik ipari üzemeket állítottak fel a termékeik feldolgozására.

A zsidóknak ebben nem volt részük, ezért nem is gyarapodott számuk. Sőt, a fiatalok lassan elhagyták a falut..

A hitközség 1855 óta Mándokhoz tartozott.

194-ben először Mándokra, majd onnan Kisvárdára szállították őket és onnan Auschwitzba, ahol mindannyian elpusztultak.

LASKOD

Petneházi járás, 1101 lakós

A kis közösség a nyirmadai rabbinátushoz tartozott. Csak imaháza és temetője volt. A zsidók kereskedők, iparosok voltak, kivált közülük egy 300 holdas földbirtokos.

1944 Peszáchja után a kisvárdai gettóba szállították őket. Háború után néhányan hazatértek, de 1963-ban már nem volt egy zsidó sem Laskodon.

MÁNDOK

Tiszai járás, 5188 lakós

Zsidó lakósság	1784/85	41
	1888	358
	1930	401

Az 1770-es népszámlálás már emlit néhány zsidót Mándokon. 1867-ben önálló orth. hitközség. A tiszai járás összes kisebb hitközsége mind hozzá tartozott. Aztán rövid időre megszünt önálló hitközség lenni és Kisvárdához csatlakozott, de azután visszatért önállóságához.

Háború után néhányan visszatértek és ottmaradtak egy ideig. Aztán lassan elszállingóztak a faluból. 1947-ben mindössze 2 család maradt.

GYÜRE

Tiszai járás, 1107 lakós

Az 1774-es népszámlálás már emlit zsidókat, akik külön engedéllyel telepedtek le Gyürén. Ezek kereskedők voltak, kevés iparos, néhány gazdálkodó.

Zsidó lakósság	1784/5	21	lélek
	1840	28	„
	1880	150	„
	1930	122	„
	1945	20	„

1880-ig önálló hitközség volt, Nagyvarsony is hozzá tartozott. Ezután csatlakozott a kisvárdai hitközséghez.

1925-ben Ráv Róth Smuelt választotta a hitközség rabbijává és akkor ismét önálló hitközség lett. Hozzá tartozott: Kopocsapati, Kisvarsány és Révaranyos. Intézményei: Chevra Kadisa, temető, mikve, vágóhid. Temploma nem volt. Magánházakban imádkoztak. Viszont volt metszője, sámesza és néha melámedja is.

A közösség sokat szenvedett a román megszállás alatt. Sokakat megkinoztak és kiraboltak.

A „Rongyos Gárda" nevű szabadcsapat is sok szenvedést zúdított a zsidókra. Valóságos pogromot rendezett közöttük, mit a hatóság ölbetett kezekkel nézett. Az első zsidó törvény miatt sokan vesztették el állásukat. A megélhetés egyre nehezebbé vált.

1941-től kezdve a fiatalokat munkaszolgálatra viszik. 1944-ben a náciüldözés kezdetével néhány zsidót elfogtak, Nyiregyházára vitték őket és ott megkinozták. Peszách után kocsikon Kisvárdára a gettóba hurcolták a gyürei zsidókat, aztán az első transzporttal Auschwitzba kerültek. Háború után a visszatérők elhagyták a falut. 1963-ban már nem volt egy zsidó sem Gyürén.

A hitközség önállóságát feladva, Kisvárdához csatlakozott 1895-ben. Temetője is közös Kisvárdával.

A cionizmus nem volt népszerű, de azért a legtöbb házban ott volt a KKL és R. Méir Báál Hánész persely.

Az első világháborúban két gyulaházi zsidó esett el. A zsidó-ellenes atrocitások 1940-ben a zsidók ablakainak beverésével kezdődtek. A „Hangya" fogyasztási szövetkezet a zsidó kereskedő tönkretevésére alakult.

1941-ben 15 fiatal vonult be munkaszolgálatra. Az otthon maradottakat 1944-ben, Peszách után, a kisvárdai gettóba vitték. Az első transzportot Sávuot 2. napján szállították Auschwitzba és rögtön elgázosították őket.

Háború után 5 fiatal nő és 10 fiatal férfi, akik Munkács mellett voltak munkaszolgálatban, tértek vissza. A templomot romokban találták. Nem kezdtek új életet a faluban, hanem elköltöztek onnan.

FÉNYESLITTKE

Kisvárdai járás, 2398 lakós

Zsidó lakosság	1784/85	22	lélek
	1880	116	„
	1930	58	„
	1946	2	„

Az 1770-es népszámláláskor már laktak itt zsidók. Az első letelepülők Kárpátaljáról érkeztek. Temetője tanuskodik a régi településről. A zsidók többsége kereskedő, de voltak iparosok és kisgazdák is. Malom és szeszgyár zsidó kézben volt. A közösség a kisvárdai rabbisághoz tartozott, de volt imaháza, chéderje. Metszőt, sámeszt és esetenként melámedot is tartott. A gyermekek, mivel zsidó iskola nem volt, a közeli Kisvárdán tanultak.

1919-ben a „fehér terror" idején több zsidót Kisvárdára vittek és ott fogva tartották őket.

1938-ban az első zsidó-törvény megfosztotta a gazdálkodókat földjüktől. 1944-ben, mindjárt peszách után, a kisvárdai gettóba hurcolták Fényeslittke zsidóit. Sok szenvedés, kínzás és éhezés után útjuk Auschwitzba vezetett. Elszállításuk után a csőcselék megrohanta az imaházat, szétszaggatta a tórákat és megszentségtelenítette az épületet.

vagy Havánál Herzlián, mindig szóbakerül a távoli Nyirség, hisz' hogyan is felejthetnénk el a mi drága halottainkat.

Nekem, személy szerint, igazán nem sok maradt Dombrádból. Csupán egy fénykép és egy családi legenda. A fénykép egy megtört öregasszonyt ábrázol, az Édesanyámat, a szülei sírjánál. A legenda pedig arról szól, hogy apám 1919-ben, amikor Dombrád átmenetileg román megszállás alatt volt, éjnek idején egy mosóteknőben kelt át a Tiszán, hogy feleségül vegye anyámat. Az őrszemek tüzeltek rá, de szerencsére rosszul céloztak a sötétben. Ha a románok akkor valamivel jobban céloznak, ezek a sorok sohasem láthattak volna napvilágot...

Dán Dalmát

GEMZSE

Tiszai járás, 856 lakós

Zsidó lakosság	1840	8	lélek
	1930	79	„

Az 1770. esztendőben megtartott összeirás már tud a gemzsei zsidókról. A kis közösség mindvégig nehezen élt e jelentéktelen faluban. Gemzsei testvéreink a mándoki orth. hitközséghez tartoztak.

1941-ben a férfiakat munkaszolgálatra vitték, három évvel később szekérre rakták az otthonmaradt öregeket, asszonyokat és gyerekeket és beszállították őket a gettóba. Onnan a halálba vezetett az út.

GYULAHAZA

Kisvárdai járás, 1973 lakós

Zsidó lakosság	1747	4	lélek
	1840	91	„
	1860	168	„
	1930	79	„

Az 1747 népszámlálás négy tagú zsidó családot emlit. Utánuk jöttek a többiek Kárpátaljáról és Galiciából.

Legtöbbjük gabona- és krumplikereskedelemmel foglalkozott. Kevés volt az iparos és gazdálkodó. A lakossággal jó viszony alakult ki.

mát-gáni lakásán felidézzük a dombrádi világot. „Mégis elhurcolták őket, mint idegeneket!...”

Hát igen, ma már pontosan tudjuk, hogy mit kellett volna csinálni: eladni a földet, a házat, amig még lehetett, mindent pénzzé tenni, kivándorolni Palesztinába és ott folytatni a gazdálkodást! De úgy látszik, ez a terv akkoriban túl kockázatosnak tűnt...

Szinte látom magam előtt a meghitt hangulatu kis zsidó-templomot, a kedves, hófehér szakállu rabbi bácsit. Valakitől azt hallottam, hogy a rabbi, Zolival és Árminnal együtt még megérte Auschwitzban a felszabadulást. Pészach után haltak meg mindhárman, az amerikai hadsereg kórházában, de utolsó erejükkel még betartották a pészachi vallási előirásokat.

Egy darabig a „Chájder”-be is jártam, de hamar beláttam, hogy a lipótvárosi zsidó elemiben szerzett hittudományi ismereteim nem elegendőek ahhoz, hogy a helybeli ifjú gáonokkal lépést tudjak tartani... Érdekes, hogy Dombrádról csak a zsidókra emlékszem vissza: Ica nénire, Kornfeld nagymamára, Friedrich Jóskára, a gójokra viszont egyáltalán nem emlékszem, holott Pesten szép számmal voltak nem zsidó játszótársaim is. Itt falun valahogy sokkal erősebb volt a válaszfal a zsidók és a magyarok között, mint a fővárosban. Bár tartozom annyival az igazságnak, hogy a jegyző mindig meghivta egy kis tereferével egybekötött alsós-partira Édesapámat, a pesti birót, ha Dombrádon tartózkodott. Azonban nekem egyetlen keresztény barátra se sikerült itt szert tennem. Sőt a parasztgyerekek nem egyszer utánam kiabáltak az utcán: „Zsidó, zsidó, sztálinfajta zsidó!” Akkoriban kinos szorongást okozott nekem ez a csufolódás, s csak vagy tíz évvel később tudtam nevetni rajta, 1953-ban, amikor éppen Sztálin elvtárs jóvoltából kerültem börtönbe, főbenjáró cionista büneimért...

Egyszer Ármin bácsinak is volt egy jó kis esete a vasutállomáson. Egy legény a füle hallatára, jó hangosan megjegyezte: „Nem akarok többé zsidót látni!” A keménykötésü Ármin bácsi nem maradt adós a válasszal: „Akkor vakuljál meg, édes fiam!”

Nagymama Ungvárról, nagypapa pedig, ha nem tévedek, Munkácsról került Dombrádra. Családunk vendégszereplése ebben a poros szabolcs-megyei faluban röpke két nemzedék alatt véget is ért. Senki se tért vissza Auschwitzból... De a Krón nagyszülők mérhetetlen fájdalmát ott az Égben egy dolog talán mégis enyhiti kicsit: négy unokájuk, hét dédunokájuk és kilenc ükunokájuk él Izráelben, a zsidók országában és amikor összejön az egész nagy család Judánál, Máábárot kibucban,

KISFIÚ A KISVONATON...

A címben említett kisfiú én voltam valamikor, 35—40 évvel ezelőtt, a kisvonat pedig a helyiérdekü vicinális kávédaráló, amely összekötötte boldogult édesanyám szülőfaluját, Dombrádot a nagyvilággal, azaz Nyiregyházával. A jóval közelebbi Kisvárda irányába nem volt vasut. Budapestről egy teljes napig tartott az utazás. Reggel felszálltunk a vonatra, délután volt, mire Nyiregyházára értünk és onnan még jó 2—3 órányi zötyögés a kisvonaton.

Emlékszem, 1943 nyarán, kilencéves koromban, a nálam alig valamivel idősebb Jutka unokanővéremmel felnőtt diszkiséret nélkül utaztunk le Pestről Dombrádra. Egész oda voltunk a büszkeségtől, hogy mi már milyen önállóak vagyunk. Abban az esztendőben a szokottnál is hosszabb időt töltöttem a szabolcsi rokonoknál, vagy három hónapig maradtam ott, mivel a bombázások miatt jóval később kezdődött meg a tanítás. Szerettem Dombrádon lenni. A kötetlenebb falusi élet jólesett a város kőrengetege után. Élveztem a tiszaparti csavargásokat és minden nap ujból elálmélkodtam rajta, hogy alkonyatkor, amikor a csorda megjött a legelőről, a tehenek milyen szépen hazataláltak, kiki a saját házába. Lám, nem is olyan marhák!

Anyámék tizenketten voltak testvérek. A Krón nagyszülőket én már nem ismertem, de annyit mindenesetre tudok róluk, hogy vallásos orthodox zsidók voltak és jómódban éltek. A gyerekeik szétszéledtek a nagyvilágba: Samu, a legidősebb fiú kivándorolt Amerikába; Szerén Székelyhidra ment férjhez; Rezsin és Ilonka, az Édesanyám, Budapestre; Kornél pedig Kalocsára. Andor jónevü orvosként Pesten praktizált. Dombrádon csak Tibor és Zoli nagybátyáim maradtak, akik gazdálkodtak, valamint Blanka néném, aki a népes Kornfeld család egyik fiához, Árminhoz ment férjhez. Én mindig náluk laktam. Jól emlékszem a kicsiny, de barátságos házra, a kertre, a családtagnak számító Morzsa kutyára. Vajon vele szegénnyel mi lett, amikor a dombrádi zsidókat deportálták?... Gyuri unokabátyám még meglátogatta őket a nyiregyházi gettóban, persze hamis papírokkal, de hát semmit sem tudott segíteni. „Valamennyien izes magyarsággal beszélő, magyarosan öltözködő zsidók voltak!" — emlékezik vissza Oszkár unokabátyám, amikor rá-

Jóllehet a „fehér terrornak" Dombrádon nem voltak zsidó áldozatai, de szellemét sokáig érezték hittestvéreink. Hosszú ideig propagálták, hogy keresztények ne vásároljanak zsidó üzletben és ne kössenek velük üzletet, — a helyi antiszemiták.

1935-ben a parasztok egy „Ásó és sarló" nevü pártba tömörültek és első ténykedésük a zsidó üzletek kirablása volt. Egy világháborús zsidó tiszt önvédelmi alakulatot szervezett, mely erőszakra erőszakkal válaszolt. A kemény visszaütés megszüntette az atrocitásokat.

1938-ban az első zsidó törvény megfosztotta a dombrádi zsidókat megélhetésüktől. A kis és nagybirtokokat minden kártérités nélkül kisajátította az állam. A zsidó tisztviselőket menesztették állásukból. A legtöbb kereskedő és iparos iparengedélyét nem ujították meg. És bár a hitközség nagyrészét megfosztották megélhetésétől, ugyanakkor megkövetelték, hogy adójukat még iparengedélyük megvonása után is további egy évig fizessék.

1942-ben a férfiakat munkatárborba vitték és bevonulásuk után mindjárt ukrajnai menetszázadba osztották be őket. Néhányan közülük orosz fogságba estek, de legtöbbjüket a fagy és az éhség pusztította el. Sok munkaszolgálatost útközben lőttek agyon a keretlegények.

1944. áprilisában a templom udvarába tömörítették dombrádi testvéreinket. Először megengedték nekik, hogy magukkal vihessék amire szükségük van, majd éjjel meglepték őket a csendőrök, csaknem minden holmijukat elrabolták. Másnap kocsikon beszállították őket a kisvárdai gettóba. Sorsukat csupán az enyhítette, hogy megengedték nekik hogy pesti rokonaiktól élelmiszer-csomagokat kaphassanak.

Röviddel a gettóba szállításuk után eldeportálták őket Auschwitzba, ahol az időseket, a gyermekeket és a gyermekes anyákat rögtön elgázosították.

A háború után egy zsidó sem maradt Dombrádon. A hitközség épületeit eladták és az életben maradtak alijáztak.

DOMBRÁD

Falu Szabolcs m. kisvárdai járásában, Nyiregyházától 12 km. távolságra. Lakosainak száma 1941-ben 6688.

Zsidó lakósság	1784/85	10 lélek
	1851	15 „
	1930	234 „

Már az 1770-es népszámlálás említi a Dombrádon élő zsidókat. Ezeket vonzották a földesurak által nyujtott kedvezmények.

A dombrádi zsidók nagyrésze kiskereskedő volt, akik leginkább a helység jóhírnévnek őrvendő mezőgazdasági termékeit árusították, főleg burgonyát és dohányt. Néhány kisiparos is volt, mint cipész, szabó, kovács, mészáros, asztalos. Voltak közöttük hivatalnokok is. A községben három zsidó orvos élt, köztük az egyik községi orvos. Néhány zsidó hivatalnok is volt a községben meg a patikus. Zsidók voltak a szeszgyár, a malom, a fűrésztelep és a gyógynövényfeldolgozó üzem tulajdonosai. 18 gazdálkodó élt Dombrádon, közülük három nagybirtokos.

A hitközség valószinüleg a 18. század második felében alakult és 1868-ban az orthodox irányzathoz csatlakozott.

A dombrádi anyahitközséghez a következő fiókhitközségek tartoztak: Tiszakanyár, Borgászka (5 zsidó), Karahalom (9 zsidó), Rékahomola (4 zsidó). Intézményei: Chevra Kadisa, Nőegylet, Gemilát Cheszed pénztár, Tiferet Bachurim és Chevra Sász. A kis hitközség rabbin kivül tanítót, kántor-metszőt, melámedot és sameszt tartott.

A hitközség jesivát, chédert és elemi iskolát tartott fenn.

Temploma a 18. század végén épült. Később renoválták és megnagyobbították. Két rabbija közül megemlítjük Leichtág Efráimot (1920—1944) a „Minchát Efráim" szerzőjét.

A néhány cionista érzelmű hittestvér nem fejtett ki említésre méltó tevékenységet, egyrészt a szélsőséges vallásosok, másrészt a hatóságok ellenkezése miatt. A cionizmussal szimpatizáló ifjuság egy része elhagyta a falut és olyan városokba költözött, ahol bekapcsolódhatott a cionista mozgalmak munkájába.

Az 1848/49-es szabadságharcban több zsidó résztvett. Az első világháborúban 12 hősi halottat siratott a hitközség.

Az első világháború után Dombrád rövid időre román megszállás alá került. A megszálló román katonák sok zsidó házat és üzletet fosztottak ki.

1944-ben a kisvárdai gettóba szállították őket és május 30-án deportálták.

A háború után csak nyolcan tértek vissza, akik aztán elhagyták a községet.

BAKTALÓRÁNTHÁZA

Nyirbaktai járás, 2700 lakós

Zsidó lakósság	1747	11	lélek
	1784/5	18	„
	1880	48	„
	1932	211	„

A temetőben található sírkövek arról tanuskodnak, hogy már a 18. század elején laktak a faluban zsidók.

Foglalkozásuk: kereskedők, néhány iparos, gazdálkodók és malomtulajdonos. A hitközség a nyirmadai rabbinátushoz tartozott. Intézményei: templom, temető, Chevra Kadisa, Gemilát Cheszed. A közösség metszőt, melámed-ot és sámeszt tartott. Ottani testvéreink mély vallásosságukkal tüntek ki.

Sok fiatal elhagyta a várost és olyan helyekre költözött, ahol nagyhirü rabbik voltak a szellemi vezetők.

A két háború közt a görög kath. pap uszította a lakosságot a zsidók ellen.

1941-ben 25 fiatalt hivtak be munkaszolgálatra.

1944-ben, mindjárt Peszách után, a kisvárdai gettóba tömörítették a zsidókat.

Háború után 5 férfi tért vissza a munkaszolgálatból és 12 nő a deportálásból.

Nagyjákóról is átköltöznek a zsidók Baktalórántházára. A templomot hazatérésük után rendben találták. Néhány évig még folytatták a vallási életet, ha korlátozott mértékben is, de egy idő mulva már nincs lehetőségük és ezért lebontják a templomot.

KISVÁRDA KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGA

AJAK

Kisvárdai járás, lakósainak száma 3044

Zsidó lakosság:	1784/85	27 lélek
	1880	74 „
	1930	63 „
	1942	50 „

A 18. század végén telepedtek le itt a zsidók. Az 1770-es népszámlálás már emliti őket.

Foglalkozásuk: kereskedők, iparosok, földbérlők.

A hitközség 1902-ben alakult és a kisvárdai rabbinátushoz tartozott.

Intézményei: templom, temető, Chéder 10—12 gyerekkel.

Mikor a csehek ellen megalakultak a magyar szabadcsapatok, Ajakra is bevonult egy alakulat. A zsidó lakosság nagyon sokat szenvedett tőlük.

A fiatalok munkaszolgálatot teljesítettek.

1944-ben, az ötven lelket számláló közösséget a kisvárdai gettóba szállították. Csak öten maradtak életben.

ANARCS

Kisvárdai járás, 2153 lakos

Zsidó lakósság	1747	3 lélek
	1784/5	5 „
	1880	105 „
	1930	91 „

Az 1747. évi adóösszeirás egy zsidóról tud. Ez Gregorius Jakobovics. Foglalkozásuk: kereskedelem (főleg burgonya) és ipar. A 19. sz. első felében alakult a hitközség, mely a kisvárdai rabbinátushoz tartozott. Intézményei: templom, temető, chéder, mikve.

Visszaálmodtuk azokat a szép napokat, melyeknek nosztalgikus báját egy életen át hordoztuk magunkban és csak a baráti együttlét tudja enyhiteni azt a fájdalmat, amit az az érzés jelent, hogy soha többé azok a szép napok vissza nem jönnek.

Baráti találkozó Izráelben. Jobbról balra: Marmorstein Buncsó, Katz Fisu, Weisz Majsi, Teichmann Fisu, Gallet Rumi, Haráv Pinchász Rosenbaum, Lerner Hersu, Mandel Jichák, Rosenwasser Joszi

Vessen az élet, a sors bárhová, Kisvárda varázsa, összetartó ereje a miénk marad. Azoké, akiket már nem követ egy új kisvárdai nemzedék. S ez nagyon fájó...

Dr. RÉTI (ROTH) ÖDÖN

Egyik betege mondta róla: „olyan nyugalom és türelem árad belőle, ami elhallgattatja a beteg bármily erős félelmét és elmondatja vele minden panaszát".

Dr. Réti Ödön 1902-ben született Kisvárdán. Nyolcan voltak testvérek. Nem duskáltak bőséges anyagi javakban. A szegény diákok rögös utját járva haladt célja felé. Egyetemi elfoglaltsága mellett rosszul tanuló diákokat korrepetált így keresve meg tanulmányaihoz és létfenntartásához szükséges összeget.

Mikor megkapta orvosi diplomáját szíve visszavitte szülővárosába Kisvárdára. Ott telepedett le és ott nyitotta meg orvosi rendelőjét. Nem is hagyta el szülővárosát mindaddig, míg a náci gyilkosok bele nem gázoltak életébe.

Öreg édesanyját és hat testvérét gyilkolták le a német hóhérok. Nem tudott élni tovább Kisvárdán, és 1945-ben Budapestre költözött.

Budapesten először, mint körzeti orvos működik, majd egy nagy Intézet belgyógyász főorvosává nevezik ki. 1956-tól a SZOT főorvosa.

1977-ben 50 éves orvossá avatása emlékére a Budapesti Orvostudományi Egyetem, arany diplomájával tiszteli meg.

A magyar állam munkásságának megbecsüléseként 1962-ben az „Érdemes orvos" kitüntetést adományozza neki.

Saját magáról így nyilatkozik: „A nyilvánosságtól fiatal korom óta idegenkedtem. De mivel is dicsekedhetnék. Nem tettem semmit. Minden cselekedetemben orvosi eskümet valósítottam meg. Gyógyítottam mindenkor és mindenkit.

Pénzvágyó, vagyon szerzésre törekvő ember sohasem voltam.

Pácienseimben mindig a szenvedő embert láttam, akinek gyógyítására felesküdtem. Nincs különbség a gazdag és szegény betegek szenvedése között. Mindkettő gyógyítását előírja az orvosi eskű.

Legnagyobb jutalmam az volt dolgos életemben, hogy régi kisvárdai pácienseim, akik nem felejtették el, hogy valamikor nemcsak ingyen gyógyítottam, hanem ingyen gyógyszerrel is elláttam őket, meghivtak New Yorkba és tiszteletemre egy nagyon szép összejövetelt rendeztek. Nevemre 75 fát ültettek a KKL erdejében.

Ezen a new-yorki összejövetelen, melyen 120 kisvárdai testvérem vett részt, lepergett előttünk életünk minden szép és fájó szakasza.

A szerzőnő 1925 június 11-én született Kisvárdán, 1941-ig ott végezte elemi és középiskolai tanulmányait.

Felejthetetlen gyermekkori élményekre emlékszik, amelyek a döntésre váró pillanatokban elhatározását irányították. Kisvárda a magyar orthodox zsidóság egyik népes, élénk közössége volt, Rav Rosenbaum Mose, több, fontos, haláchikus mű szerzője nevelte, vezette, tanította az ifjuságot.

A keresztény ifjuság körében mindig akadtak olyanok, akik — olykor csak szórakozásból — megráncigálták a kipécézett zsidó férfiak szakállát. Ez nem ritkán verekedést robbantott ki.

Egy ilyen alkalommal Heller Márta, — akinek szülei módosabb gentry zsidókhoz tartoztak — az iskolából hazamenet szemtanuja volt egy ilyen jelenetnek. Ez alkalommal azonban a matrózruhás, fehér zoknis, fekete lakkcipős kislány olyan képet látott, amely eltért a megszokottól. A dulakodók közé váratlanul behatolt egy zömök fiú, aki úgy vágta állon az egyik legényt, hogy az nyomban elájult. A többi erre megrőkönyödve nézett az új résztvevőre, aki Kisvárdán egyáltalán nem volt „új".

A zsidót fiút Grüner Bélának hivták.

Mint egy oroszlán, úgy verekedett — mesélte odahaza szüleinek Márta.

Aztán jött a deportáció. Márta szüleit meggyilkolták. Németországból egyedül tért vissza. Beiratkozott a Pázmány Péter Tudomány-egyetemre.

Izráel megszületése után alijázott. Az ősújhazával ismerkedve Jeruzsálemből Ramat Gánba utazott. Ott akkor éppen nagy ünnepséget rendeztek. Szoborleleplezésre gyült oda a nép.

A kék-fehér lepel lehullott. Két egymással viaskodó oroszlánt ábrázolt a szobor.

Kiket jelképeznek az oroszlánok — kérdezte Heller Márta.

Az egyik Angliát, a másik pedig Dov Grünert. Bizonyára hallotta ezt a nevet,

Igen, én láttam őt, amikor még élő oroszlán volt...

Gervai Sándor z.l.

Ha Tisza Istvánt nem sodorja el a balvégzet a kormánykerék mellől, akkor Vadász Lipót első zsidó miniszterként fejezi be életét.

A Tisza kormány bukása után visszavonult a politikai élettől és ujból megnyitotta Kisvárdán ügyvédi irodáját és fokozottabban kapcsolodott be a felekezeti életbe. Elvállalta az Izr. Magyar Irodalmi Társaság elnöki tisztjét is.

Halála után jelentek meg „Beszédei" és számos jogi tanulmánya, amit élete folyamán irt.

VÁRKONYI MIHÁLY

Kisvárdán született 1891-ben. A Sziniakadémia elvégzése után a Kolozsvári Nemzeti Szinházban müködött, majd felkerült Budapestre. 1923-ban ment ki Amerikába, ahol népszerű és kedvelt filmszinészként számos nagyhirű filmben volt főszereplő.

FELBERMAN HENRY

Született Mándokon 1850, meghalt 1927. Frankfurtban. Pozsonyban, majd a prágai egyetemen tanult philológiát, majd doktorátust tett.

1873-ban Párisban „Bábel tornya" néven nyelvészeti intézetet alapított.

Hosszabb utazás után 1873-ban Londonban telepedett le s 1879-ben társalapítója lett az „United Service Gazette"-nek, 1880-ban pedig tulajdonosa az „Examine" és a „Life" c. folyóiratoknak.

Önállóan megjelent művei „Die Ethik Spinozas", — Geschichte der Mauren, „Über Maimonides" stb.

FELBERMAN LOUIS

Született 1861-ben Mándokon. Testvére Henry Felbermannak. Ő is a „Life" munkatársa, majd később társtulajdonosa. Számos magas angol és magyar érdemrendek tulajdonosa.

Jókai Mór számos művét fordította angolra.

HELLER MÁRTA PSZICHOLÓGUS

Az európai pszichológiai folyóiratok könyvrovatában az elmult hónapokban méltató és elismerő birálatok jelentek meg Márta Guiora Heller „Beitrag zur Psychodiagnostik der Epilepsie im Kindesalter..." cimű művéről.

Neves emberek, nemzetközi szervek fordultak az angol kormányhoz Dov érdekében. A szabadságszeretet és hősiesség példaképévé vált a világ szemében.

Közben az Écel pontos tervet dolgozott ki Dov és társainak kimentésére a jeruzsálemi börtönből. Ám azon a reggelen, mikorra kitűzték a terv végrehajtását, Dovot és társait az akkói börtönerődítménybe szállították.

Gyorsan más tervet dolgoztak ki az akkói börtönből való megszöktetésükre, de az angolok az éj közepén, anélkül, hogy családjuktól elbúcsúzhattak volna, vagy akár a „vidduj" imát elmondhatták volna kivégezték Gruner Dov-ot és három társát.

5714 Ijjár 24-én (1954 máj. 27.) avatták fel Dov Gruner emlékművét Rámát Gánban. A szobor Hanna Orloff alkotása. Juda, a fiatal oroszlán belevájja karmait a brit oroszlán szívébe.

KISVÁRDAI NEVES EMBEREK

VADÁSZ LIPÓT

Neves államférfi született Kisvárdán 1861. júl. 2-án, meghalt 1924 augusztus 29-én.

A budapesti egyetemen tanult s miután jogi doktorátust és ügyvédi oklevelet szerzett, szülővárosában nyitott ügyvédi irodát. Rövid idő alatt a megye legkeresettebb ügyvédje, és mind a városi, mind a megyei közéletnek egyik vezető tényezője lett.

1910—1918 közt országgyűlési képviselő volt és mint Tisza István személyi bizalmasa nagy befolyásra tett szert. Egyike volt a legképzettebb politikusoknak és a legkitünőbb szónokoknak. Mikor szűkebb pátriájából Kisvárdáról felkerült a magyar parlamentbe, még alig néhányan ismerték. De már első beszéde feléje fordította a közfigyelmet. A klasszikus szépségü beszéd annyira meghatotta és elbűvölte Tisza Istvánt, hogy legbensőbb barátjává fogadta. Veretes beszédei mind előbbre és előbbre vitték karrierje útján és a Munkapárt egyik legtekintélyesebb tagja lett.

Az 1915-iki házszabályszigorító törvényt ő tervezte és ezt róla „Lex Vadász"-nak nevezik mindmáig.

1913-ban igazságügyi államtitkár lett Lukács, majd Tisza István kabinetjében. Ebben az állásában is jelentős tevékenységet fejtett ki a sajtótörvény, a moratóriumról szóló törvények és egyéb rendeletek előkészítésében.

Önök nagyon jól tudják, hogy az alija jogok korlátozása gyilkos merénylet a zsidó milliók ellen. Népem fiait, öregeket, asszonyokat és gyerekeket itélnek halálra az Ország kapuinak bezárásával. Hazánkat egy hatalmas angol katonai bázissá változtatták, fegyver erejével rabolják el a zsidó néptől azt a földet, melyre morális és történelmi joga van.

Önök megcsúfolják a Jóteremtő igéretét, mellyel őseinknek adta ezt a földet, mint ahogy lábbal tiporják a nemzetközi szerződést, amelynek célja: otthont teremteni az üldözött zsidó népnek. Az Önök által aláírt szerződés nem más, mint papírrongy, éppen ezért nem marad más hátra, mint érvényt szerezni az Önök által aláírt kötelezvénynek: szuronnyal, golyóval és a fegyverek erejével.

Tudja meg a világ, hogy nincs olyan hatalom, mely el tudná szakítani azt a szent kapcsolatot, amely a zsidó nép és országa között van. És aki ezzel megpróbálkozik az vérével fizet és Isten átka lesz rajta."

Hanna Orloff szobra Dov Grüner emlékére

105 napot töltött Dov a halálra itéltek cellájában és vívta küzdelmét életéért. Mikor harcoló társai angol tuszokat tartottak őrizetükben, az angolok sietve kijelentették, hogy a halálos itélet végrehajtását bizonytalan időre elhalasztották.

A világ közvéleménye is megmozdult Dov megmentése érdekében.

tésszerű támadás sikerrel járt. Percek alatt urrá lettek a várszerüen kiképzett rendőrlaktanyán. Dov tízszer tette meg az utat erős fegyvertüzben a rendőrségi épülettől a fegyvert elszállító autókig. Társai zárótüzzel fedezték és sikerült neki teljesen kiüríteni e rendőrség fegyverraktárát.

Már majdnem végeztek a rájuk bizott feladatokkal, mikor az angolok erősítést kaptak Petach Tikva felől.

A támadók parancsot kaptak a visszavonulásra, de Dov nem volt hajlandó visszavonulni mindaddig, míg a raktárban levő robbanóanyagot ki nem hozta. Ekkor sebesült meg.

Egy golyó az állát zúzta szét. Beleesett egy árokba, ahonnan társai nem tudták kimenteni.

A súlyosan sebesült Dovot az angolok elfogták és erős rendőri fedezettel a „Hadassa" kórházba szállították. Sebesülése súlyos volt és sokat szenvedett. De tudta, hogy társai mindent elkövetnek kimentésére.

Ki is dolgoztak egy tervet megszöktetésére, ő azonban ellenezte. Attól tartott, hogy a terv sikeres véghezvitele után az angolok többé nem visznek a „Hadassa" kórházba sebesült harcosokat, hanem arab kórházakba helyezik el őket s ott nem kapnak majd rendes kezelést.

A „Hadassa"-ból átszállították Jaffára az ottani állami kórházba, majd a jeruzsálemi központi börtönbe, onnan pedig tovább vitték a latruni internáló táborba.

Innen viszonylag könnyebb a szöktetés, de Dov kérte a mozgalom vezetőit, ne tegyék. Vannak társai, akik sokkal régebben sinylődnek a táborban, mint ő és azok sokkal több hasznára lehetnek a felszabadító háborúnak mint ő, aki sebesülése miatt már nem teljes értékü harcos.

A birósági tárgyaláson a többek között ezeket vágta biráinak szemébe: „Önöknek semmi törvényes joguk nincs itélkezni fölöttem. Ez a törvényszék lábbal tiporja a jogot. Ezt a törvényszéket nem a zsidó nép választotta, hanem egy elnyomó uralom nevezte ki. A mandátum melyet a Népszövetségtől kapott, arra kötelezi az angol birodalmat, hogy biztosítsa az országából kiűzött zsidó nép hazájába való ujra visszatérését. Sokat szenvedett már ez a nép történelme folyamán. Eljött az idő, hogy a zsidó nép visszatérjen ősi földjére és ott nyugalomban élhessen.

Ez és csak ez az egyetlen jogi és erkölcsi alapja az angol mandátumnak.

Önök azonban visszaélnek a népektől kapott mandátummal és törvénytelen brutális uralmi rendszerrel akarják megtörni a hazájába visszatérő zsidókat és bezárják az ország kapuit Izráel hazatérő fiai elől.

1939-ben a Betár egy illegális aliját szervezett Pesten. Dov szívvel-lélekkel dolgozott az alija sikeres elindítása érdekében.

A hajó 1940-ben érkezett az országba. Az angolok elfogták a hajót és utasait, az illegális máápilokat az atliti internáló táborba szállították.

Hat hónapi internálás után kiszabadult és csatlakozott a gálili Betár-szervezethez, majd — magától értetődő természetességgel — az illegális Écel mozgalomhoz.

1941-ben felsőbb utasításra bevonult az angol hadseregbe és ott öt évig szolgált. Egyike volt azoknak, akik erőteljes harcot vívtak a zsidó katonák jogainak elismeréséért.

Jelentkezik ejtőernyős kiképzésre, hogy az ellenséges vonalak mögé leszállva harcolhasson a náci megszállók ellen. De kiképzése során megsebesült és így ezt a tervét nem tudta valóra váltani.

A „British Institute"-ban folytatta félbeszakadt tanulmányait. Elektromérnök szeretne lenni.

A „Zsidó Brigád" megalakulásával Dov folytatta katonai szolgálatát. Kikerült a frontra s ott mint elsőrendü harcos tűnt ki nagy bátorságával.

A német kapituláció után ott találjuk őt a koncentrációs táborok megmenekültjeinek segítésére siető zsidó katonák között. Élelmet visz a halálra éheztetetteknek, biztatja, bátorítja őket jó szóval, elülteti a reményt az összetört szívekben. Leveti saját ruháját és cipőit s odaadja a tábor nincstelenjeinek... „legyen egy mezitláb járó zsidóval kevesebb" — irja egyik barátjának.

A háború befejezése után amerikai rokonai hivják, jöjjön hozzájuk Amerikába. Dov visszautasítja a meghivást.

Egyik ismerősének így ír rokonai unszolásáról: „...hozzátartozóim unszolnak, nem hagynak nyugton, hogy utazzam hozzájuk Amerikába. Egy ideig igyekeztem diplomatikusan elhárítani meghivásukat, miért bántsam meg őket. Egy napon azonban megdühödtem és ezt írtam nekik: „tudjátok meg, hogy itt akarok maradni Erec Jiszráelben, hogy helyet biztosítsak a számotokra, ha egy napon ti is kénytelenek lesztek fogni a vándorbotot és el kell hagynotok Amerikát".

A hadseregből való leszerelése után, még mielőtt elhelyezkedhetett volna a polgári életben, harcba szólította a mozgalom. Fegyvert kell szerezni egy natanjai katonai raktárból és e fegyverekkel támadást kell indítani a ramat- gán-i rendőr-laktanya ellen.

A támadás célja: megszerezni a rendőrség épületében található fegyvereket és robbanóanyagot, az autókra rakni és elszállítani. A meglepe-

KISVÁRDAI NEVES EMBEREK

DOV GRUNER (1912—1947)
Nemzeti hősünk — kisvárdai

Szabadságharcos volt az „Écel" földalatti mozgalomban. Az angolok elfogták és kivégezték.

„Ezeket a sorokat 48 órával kivégzésem előtt irom, elnyomóink gyilkos tettének végrehajtása előtt. Ezekben a percekben az ember nem hazudik.

Esküszöm, ha lehetőségem lenne életemet elölről kezdeni, mégegyszer ugyanazt az utat választanám, melyen eddig jártam, anélkül, hogy valaha is gondolnék a következményekre".

Ezt a levelet, melyet Menáchem Beginhez, az Écel parancsnokához írt, így fejezte be: hű katonája, **Dov.**

Dov Gruner 5706 Niszán 22-én (1946 ápr. 23.) a rámát-gáni rendőrség elleni támadásban megsebesült és fogságba esett.

Az Écel egy álló esztendeig küzdött életének megmentéséért, de minden erőfeszítés hasztalan volt. Három társával — Alkosi, Dresner és Kasani-val együtt az angolok felakasztották az akkói várbörtön kivégzési cellájában.

Mind a négyen azt kérték, temessék el őket Slomo-ben Joszéf mellé. Az angolok nem teljesítették ezt a kivánságukat és Cfáton temették el őket.

Dov Gruner Kisvárdán született. Édesapja az első világháborúban tábori lelkész volt, orosz fogságba esett és ott is halt meg.

Édesanyja tíz évvel élte túl férjét.

Az árva Dov nagyszülei házában nevelkedett. A jesivában kitűnt gyors felfngásával és nagy szorgalmával. Mérnöknek készült. Tanulmányait Brünnben kezdte el, azonban csak két évet tudott az egyetemen tanulni, mivel a németek megszállták Csehszlovákiát.

Dov visszatért Budapestre és ott egy villamossági üzemben, mint segédmérnök dolgozott.

Ezekben az időkben csatlakozott a Betár mozgalomhoz és ő lett a mádrich, azaz a fiatalok kiképző felelőse.

cédulát öt névvel, egy pénzzel teli aktatáskát és se szó csak salom — útnak indított.

A pályaudvaron csak úgy nyüzsögtek a nyilasok és tábori csendőrök. Addig lődörögtem a bejárat körül míg gyanussá váltam és bevittek a parancsnok irodájába kihallgatásra. Én ragaszkodtam ahhoz, hogy csak a főparancsnokkal beszélhetek, mert a németek megbizásából vagyok ott. Bevezettek a főparancsnokhoz, akit mindenki Nidosi főtestvérnek szólitott. Megvizsgálta igazolványomat és én átadtam neki az öt nevet tartalmazó cédulát: a németeknek elszámolnivalójuk van ezzel az öt zsidóval. Biztosítom a főtestvért, hogy többé nem kell velük foglalkoznia!

A nyilas gondolkodás nélkül kiadta a parancsot, hogy kerítsék elő az öt zsidót. Legalább fél órát tartott míg megtalálták őket a bezárt vagonokban. Sűrű és zaftos káromkodások közt lökdösték őket elém. Én ugyanabban a tónusban folytattam a velük való bánásmódot és már vittem is őket a Vadász utcába. Átadtam őket Hunwaldnak a táska pénzzel együtt. Se azelőtt se utána nem láttam őket többé.

Később bekapcsolódtam a „Halálfejesek" nevű banda munkájába, ahol szintén módom volt jó pár embert megmenteni. Mint magyar katonatiszt estem orosz fogságba 1945 január 14-én Pesten. Onnan megszöktem és kalandos uton kerültem vissza Kisvárdára Fischer Zolival, Prerau Jancsival és Moskovits Sanyival. Kisvárdán már orosz uralom volt. Mikor megkezdődött a helyi rendőrség megszervezése — Fischer Zoli és Prerau Jancsi aktiv részt vettek annak munkájában. Én mint összekötő müködtem a magyarok és az oroszok között. Igy alkalmam volt néhány prominens antiszemitát börtönbe juttatni.

1946-ban elhagytam Kisvárdát és a „Habonim" cionista szervezethez csatlakoztam. Előbb Monoron, majd Nagyberényben voltam hachsarán. Innen a „Bricha" mentőakcióba küldtek és több ezer zsidó testvért sikerült átszöktetnem a határon, akik Erec Jiszráel felé vették útjukat. 1948 végén kiutasították Magyarországról az erec-jiszráeli kiküldötteket (slichim) és akkor én lettem egyik vezetője a pesti Palesztina Hivatalnak. Itt az volt a megbizatásom, hogy utleveleket szerezzek és intézzem a hivatalos kivándorlást. Sikerült három vonatot elindítani Pestről Jugoszlávián keresztül és egy repülőgépet.

1949 elején kénytelen voltam otthagyni Magyarországot és Mirjámmal, feleségemmel együtt április 11-én szerencsésen megérkeztünk Izráel országába.

Joszéf (Joszke) Reisman

RÉSZTVETTEM A MENTÉSBEN...

Néhány kisvárdai barátommal együtt 1944 április 21-én vonultunk be munkaszolgálatra Kassára. Onnan, egy hónappal azután, Ujpestre vezényeltek minket.

Egy szép napon megjelent a századkörletben Efra és Cipi és összeirták a kisvárdaiakat. Efra megigérte, hogy rövidesen hallat magáról.

Igy is volt. Pár nappal később ujra megjelent körünkben, ez alkalommal mint Benkő Imre vasutas-tiszt, és ellátott minket, kisvárdaiakat, keresztény személyazonossági igazolványokkal meg pénzzel. Azonnal hozzákezdtünk megismerkedni új énünkkel és gyakorolni új nevünket. Én Róka György lettem Efra „keresztségében", Lerner Hersuból Lakatos László lett, Pongrác János névre hallgatott Prerau János, míg Fischer Zoli gyógyszerész Fekete Zoltán lett egy darabig.

Az Efrától kapott igazolvány és emberséges századparancsnokunk biztatása ösztönöztek arra, hogy megszökjek a szolgálatból és szabadon — segítsek zsidó testvéreimnek mindenben... A velem együtt levő kisvárdaiakkal együtt megszöktünk, bementünk Pestre és a Vadász-utcai „védett ház"-ban (Üvegház) találtunk menedéket. Itt akkor már müködtek a különböző cionista szervezetek és meglehetős sikerrel dolgoztak a mentési fronton. Minket is beszerveztek a munkába.

Én, magam részéről, beköltöztem Szalai Géza volt század-parancsnokomhoz, aki Pesten a Belvárosban lakott. Ő elvitt a megszálló német hadsereg főhadiszállására, a Svábhegyre. Bemutatott mint unokaöccsét, aki mindenre hajlandó a „szent cél" érdekében. Még aznap beosztást kaptam mint német-magyar összekötő futár. Elláttak fényképes igazolvánnyal, motorbiciglivel és utasították a raktárnokot, hogy utaljon ki részemre élelmiszert kérésem szerint, mert szüleimnél lakom, akik nem bővelkednek földi javakban.

Naponta vittem különböző iratokat egyik helyről a másikra és ugyanakkor élelmiszert a Vadász-utcai bujdosó kisvárdaiaknak.

Egy nap az Üvegházból kijövet megállított Hunwald Szimcha azzal, hogy az „Ötös Bizottság kérdezi vállalnám-e öt fontos emberünk megmentését, akiket éppen bevagoniroztak a Józsefvárosi pályaudvaron. Gondolkodás nélkül igennel válaszoltam. Hunwald kezembe nyomott egy

Mintegy százan még kb. 6 hétig tartózkodtunk itt, hogy egy kicsit lábra álljunk. Hogy ez sikerült, elsősorban annak köszönhető, hogy egy orosz zsidó katonaorvos minden nap külön élelmet küldött részünkre.

Mikor elég erősnek éreztük magunkat, elindultunk hazafelé. Ez nem ment olyan könnyen. Vonatról-vonatra szálltunk, bolyongtunk, amerre a vonat vitt. Még Münchenbe is eljutottunk. Végül Pozsonyon keresztül Budapestre érkeztünk, majd onnan haza, Erec Jiszráelbe.

Fried Sára

lágerbe. Lányommal a W.C.-ben találkoztam és ott adtam át neki a főtt krumplit.

A VÉG KÖZELEDIK

Télen sokat szenvedtünk. Harisnyánk nem volt és papírral bugyoláltuk be lábunkat. Márciusban Alt-Somnitzba vittek bennünket sáncásásra. Itt borzalmas volt az éhség. Alig kaptunk valami ennivalót. 38 kg-ra fogytam le. A padláson aludtunk dermesztő hidegben egy kevés szalmán. Az SS-ek hajszoltak ki a munkára. Éreztük, hogy már nem sokáig birjuk. Ha nem jön a felszabadulás, mindannyian ott pusztulunk.

Egy áprilisi reggelen nagy bombázást és ágyúzást hallottunk. Őreink útnak indítottak bennünket. Egy erdő felé mentünk. Az erdő szélén az SS. katonák eltüntek. Ez volt a felszabadulásunk perce. 1945 áprilisában.

HAZAFELÉ

Elszéledtünk. Német házakba tértünk be, ahol a begyulladt németek megvendégeltek bennünket, majd bementünk az ott levő luxemburgi táborba, ahol emberi viszonyok közé kerültünk.

Itt találtak ránk az orosz csapatok.

Az Auschwitzból és munkaszolgálatból visszatérő fiatalok egy csoportja. A Bnéj Akiva vallásos ifj. mozgalom tagjai

SZELEKTÁLÁSOK

Először nem is sejtettem, hogy ez a halált jelenti. Csak attól féltem, hogy elszakítanak leányomtól.

A 23-as blockban Mengele kétszer is szelektált s akit gyengének talált vagy tetűje volt, azt elvitték és soha többé nem látták őket.

A második alkalommal engem is kiszelektált, mert nagyon le voltam romolva. Kató lányom a Blockaeltaestehez fordult, s könyörgött neki, ne engedjen engem elválasztani tőle. Ő odajött hozzám, rámnézett s mondta, fussak be gyorsan a barakkba. Berohantam és elbujtam, míg fejünk felett elszállt a vész. A szelektálás elől igyekeztünk, mindig abba a barakkba futni, mely már a szelektálás után volt. Igy kerültünk a 18., a 32, majd a 16. blockba. Innen vitték el egy szelektálás alkalmával sógornőmet Krausz Sándorné Fried Ilonkát, Kató lányával együtt.

Engem egy szeptemberi szelektálás alkalmával Katóval együtt beosztottak egy munkáslágerbe.

OMZSA AUSCHWITZBAN

Sorstársaim kitanítottak arra, hogyan segíthetünk egymáson. Állandóan érkeztek káposzta, krumpli és répaszállítmányok a láger konyhájára. Szívembe hasított lányom gyors leromlásának szörnyű látványa. Hajnalonként oda lopakodtam a kocsikhoz és elcsentem a rajtuk levő káposztából. Zsákmányommal rohantam vissza barakkomhoz. A kockázat irtó nagy volt. Akit elkaptak, azt nemcsak véresre verték, hanem büntetésből megvonták tőle az élelmet. Ennek következménye pedig biztos halál volt a legközelebbi szelektálásnál.

Szerencsére a láger konyhájára került Füredi Kató régi kabai jóismerősöm és segítségével jutottunk a létfenntartó élelemhez. Ő mentette meg életünket.

Októberben már szobákban laktunk a munkalágerekben. Én a gyár veteményes kertjében dolgoztam. A szoknyámon két nagy zseb volt, melyeket, vállalva a nagy kockázatot, megtöltöttem zöldségfélékkel. Természetesen az így megszerzett élelmet megosztottam társaimmal, ezért neveztek engem Omzsá-nak.

Később kazánházban dolgoztam. Akkor még sikerült hozzá férkőznöm az elvermelt krumplihoz és azzal javítottuk fel élelmezésünket. A kazánházban egy vödörben megfőztem a krumplit és úgy vittem be a

A DEPORTÁLÁS

Savuot első napján vagoniroztak be bennünket a csendőrök kegyetlen ütlegelés közepette. A gettóba még hozhattunk be bizonyos holmikat, de innen csak meghatározott mennyiségü élelmet és két rend fehérnemüt vihettünk. A csendőrök úgy hajszoltak bennünket, hogy sokan még kis batyujukat is kénytelenek voltak eldobni.

Utban Auschwitz felé Kassán megállt a szerelvény s ott ujabb alkalom nyilt kirablásunkra. Azután ránk zárták a vagon ajtaját. Élelmünk volt, csak vizünk nem. Rettenetesen szenvedtünk a szomjuságtól, különösen a gyerekek. Szükségletünk elvégzésére csak egy vödör állt rendelkezésünkre Amikor Auschwitzba érkeztünk sok halottat szedtek le a vagonokból.

MEGINDUL A HALÁLGÉP

Az állomásról párosan indultunk. Én Kató lányommal mentem, Tamás fiam pedig Fried Béninével. Eredetileg Tamással akartam menni, ő volt a legkisebb, neki volt rám a legnagyobb szüksége, de Mengele elrántott tőle és oda lökött Kató lányomhoz. Nekem az életemet mentette meg, de Tamás fiam a baloldalra került és így sorsa beteljesedett. Férjemet Pista fiammal a jobboldalra állították.

Este 10 óra tájban érkeztünk célunkhoz, ahol órákig álltunk zuhogó esőben. A tábor felől szörnyű visításokat hallottunk és láttuk az állandóan felfelé gomolygó füstöt.

Borzadva kérdeztük az őröktől: mi ez? Ők azt válaszolták, hogy a levágott hajakat égetik el.

Órák mulva Birkenauba tereltek, ahol fertőtlenítettek és aztán beöltöztünk hitvány rongyainkba, amit ruha gyanánt kaptunk. Hátukra vastag vörös csík volt festve.

Leányommal és még néhány nyirmadaival a C. láger 23. blockjába kerültünk. Itt kb. ezer nő volt, legjobb tudomásom szerint mind magyarok. Vagy három hetet töltöttünk itt. 6—6 ember feküdt egy priccsen. Lábasban adtak valami hideg löttyöt. Evőeszköz hijján egymás után ittunk belőle. Napi 20 gr. volt kenyér fejadagunk. Szeptemberig nem dolgoztunk és csontvázzá fogytunk. Hajnali 3—8-ig és este 4—7 álltunk Zaehlappelon.

FRIED SÁRA TANUSÁGA:

1938-BAN KEZDŐDÖTT

1938-ig viszonylag nyugalomban éltünk. Megszoktuk, hogy másodrendű állampolgárok vagyunk.

1938-ban az első zsidótörvény után fellángolt a gyűlölet Nyirmadán is, ahol férjemmel és gyermekeinkkel éltünk.

Egy keresztény tanító-pár Kárpáti és Kovács Ibolya indított akciót férjem ellen. Nem ők kezdtek akciót személyesen, hanem felbujtották a házunkban műhellyel rendelkező Kis borbélyt, hogy férjemet jelentse fel.

A vádnak egy célja volt: hogy annak alapján megvonják férjem ecetgyártási jogát és hogy zsarolhassanak bennünket. Néhány ezer pengővel sikerült az ügyet elsimítanunk.

A siker csak időleges volt, mert az 1940. évben először a férjem ecetgyártási jogát vonták meg. Ugyancsak ebben az évben hivták be munkaszolgálatra Kassára, ahonnan a Délvidékre került. Helyzetünk ezáltal is súlyosbodott.

A GETTÓ

Nyirmadán 120 zsidó család élt, öt-hatszáz lélek, akik Chol Hámoéd peszáchkor kerültek a gettóba. Mindössze két napot töltöttünk itt, azután átszállítottak bennünket a kisvárdai gettóba. Az országutat ellepték a helybeli parasztok, akik kárörvendő röhögéssel kisérték a gyászos menetet.

A kisvárdai gettóban a nyirmadaiakat egy külön utcában helyezték el, szörnyen összezsufolva, tizenketten egy kis szobában. Itt hat hétig maradtunk. Szenvedésünket fokozta a csendőrök kegyetlen bánásmódja. Elvitték a gazdag zsidókat és borzalmas kínzások közepette igyekeztek megtudni tőlük, hol rejtették el vagyonukat.

Sógoromat Fried Bénit is elvitték s csak két nap mulva tért vissza borzalmasan megkínozva. Elmesélte, hogy a mellére térdelve órákig verték talpát gumibottal a csendőrök. Nem is állt többé lábra, úgy tették fel a vagonba. Auschwitzban pedig a halált jelentő baloldalra került.

Akik eljöttek hozzám tanácsot kérni, azoknak azt mondtam: rejtőzzenek el a deportálás idején, mindenütt, ahol csak meg lehet bujni és nehogy felszálljanak a vagonokba, mert a deportálás: halál.

Nemes mérnök azt kérdezte, mit csináljak feleségemmel és kis csecsemőmmel? Mit csináljak szüleimmel? Hogy menthetem meg én az életemet nélkülük?

Talán kegyetlennek hangzik, de sajnos, nincs mit csinálni velük. Azzal, hogy te meghalsz, még nem mentetted meg őket. Meg kell a szivet keményíteni.

Ezekben a napokban még nem tudtuk, hogy van mentési lehetőség Románia felé is. Az sem volt ismeretes, hogy onnan van mód és lehetőség az alijázásra. Aki tudott szlovákul, annak volt reménye elbujni Szlovákiában. A magyar bujkálók egyetlen kilátása a megmaradásra — Budapest volt.

★

Ideje volt visszatérnem Budapestre. A „szabadság", amit nemlétező csapatomtól kaptam lejárt. Szombaton délután otthagytam anyámat és apámat a szoba sarkában. Tudtam, örökre elbúcsúztam tőlük. Még ettünk anyám kenyeréből, állva a szobában. Otthagytam őket huszadmagukkal kis batyujukkal. Mellettük feküdt Csillag szabó, baloldalukon Hirsch Mose a melámed, aki egy percre sem szünt meg Tehilimet mondani, mellette Berger Sanyi, aki egész életét a futball pályán töltötte.

Apám elkisért a keritésig. Ott levettem a sárga karszallagot, átbujtam a keritésen. Még megcsókoltam kezét és aztán gyorsan elbúcsúztam tőle örökre.

Frenkel Smuél

szoktak kártyázni. A másik Kovács Frigyes, textilkereskedő, aki néha együtt étkezik a tiszttel.

Az élelmet be lehetne hozni a szomszédos zárda udvarán keresztül, mely határos a gettó kertjével. Azok különben is segítettek már egyeseken.

Megpróbálok beszélni e két emberrel. A Zsidó Tanács tagjai nem jöhetnek számításba, azok mit sem tehetnek a törvény ellen.

Ebben váltunk el. Nem tudom, hgoy tudtak--e valamit csinálni, meg tudtak-e állapodni a tiszttel. Egyről azonban van tudomásom. Schechter Eszter, akinek két testvére él Izráelben, beszélgetésünk után két nappal 15.000 pengővel kezében, bement Kisvárdára és többé nem tért vissza. Valaki utána ment, hogy segítsen neki, azonban tudomására jutott, hogy Esztert lefogták. Megvesztegetett egy börtönőrt, hogy segítsen megszöktetni Esztert, mikor kimegy a többi fogollyal munkára. Ez a kisérlet nem sikerült, mert épp akkor szállították őt Pestre. Itt is sikerült összeköttetést teremteni vele a fegyházban, azonban nem tudjuk, hogy sikerült-e őt onnan megmenteni.

Sohsem lehet elfelejteni Esztert, ezt az egyszerű lányt, aki hősiesen magára vállalta a küldetést s egyik hőse volt a magyarországi cionista földalatti mozgalomnak. Eszter a kisvárdai zsidóság megmentésének áldozata. Nem ismerte a várost, sem annak zsidóságát, mégis magára vállalta az életveszélyes küldetést. Hogy miért éppen Esztert választották? Szőke haja miatt. Kezében egy darab papírral érkezett, melyre rá volt rajzolva a gettó. Ez volt minden, ami elirányíthatta.

Ma már tudjuk, hogy a vele küldött pénz sem segített volna sokat. Egy hét mulva már bevagonirozták hétezer testvérünket, és elhurcolták őket a megsemmisülésbe. 80 ember egy vagonban, egy vödör vízzel. Szemben a magatehetetlen, összetört, meggyötört zsidókkal egy géppuskás század sorakozott fel. Vajon mitől féltek?

Kisvárda lakosságának 25%-át hurcolták el.

★

Este két barátommal bementem egy barakkba. Kértem, adjanak nekem egy-egy képet, hogy hamis személyazonossági iratokat csinálhassunk számukra. „Meneküljetek ebből a pokolból —, figyelmeztettem őket. — Pesten élhettek, mint keresztények". A három: Rosenwasser Joszéf, Schön Eszter, és Eisenberger Jákov voltak. Sajnos, a papírok nem érkeztek meg hozzájuk. A sors azonban kedvezett Joszéfnak és Eszternek, mindketten Svájcba érkeztek a Kastner csoporttal.

előnyökért kiszolgáltatni szenvedő testvéreiket a rendőrségnek. Nehogy eláruld valakinek is — kérlelt apám —, hogy nem szolgálsz valójában munkaszolgálatos alakulatban.

Voltak olyanok, akik nem birták elviselni a megszégyenítést és a szenvedést. Dr. Lukács orvos és családja, valamint Bihari ügyvéd és családja öngyilkosok lettek.

A kikeresztelkedett Dinnert megmentette tősgyökeres, árjának számító, keresztény felesége. Kundler bankigazgatót is kivitték a gettóból, ugyancsak keresztény felesége miatt. Ám mikor kiderült, hogy feleségének iratai hamisak, őket is Uzshorodra internálták.

Mint háborús rokkantaknak nem kellett gettóba menniük Klein üvegesnek és Grosz trafikosnak.

A gettó rendőrparancsnoka nagyon ügyelt a tisztaságra, ezért levágatta a szakállakat és a testi szőrzetet leborotváltatta. Minden nap végigvizsgálta a házakat és, akik nem gondozták rendesen lakhelyeiket, azokat kényszermunkára küldte. A zsidó iskolát kórháznak rendezték be.

A kórház orvosai a gettóban lakó zsidó orvosok, élükön dr. Szőke, aki ezelőtt a járási kórház igazgató főorvosa volt. Járványok kezdik felütni fejüket.

Miközben apám e megrázó dolgokat meséli, ajkán mosoly jelenik meg. Rámutat egy fiatal párra, akik a gyepen ülve mindenről megfeledkezve ölelték egymást. Látod fiam, ez a zsidó nép vitalitása. Még a legborzalmasabb helyzetben is tud remélni, bizni a szebb jövőben.

Hogy lehet segíteni a gettó nyomoruságán, hogy meg ne haljanak az éhségtől? Valahogy élelmet kell szerezni kintről.

Beszéltem a Zsidó Tanács egyik tagjával, Grosz Jenővel, ezelőtt mozitulajdonos volt, öntudatos zsidó. Latolgatjuk a lehetőségeket. Törvényes uton nem tudunk semmit sem elérni. Még a Zsidó Tanács tagjainak sem szabad kimenniük a gettóból. Ők csak segítenek a rendőrségnek a belső rend fenntartásában és parancsai szerint járnak el. Illegálisan pedig nem lehet a kellő mennyiséget behozni. Csak egy lehetőség van. Meg kell vesztegetni a rendőrtisztet hogy hunyjon szemet az élelem behozatala felett. Az összeg amit kér, nem döntő. Meg kell adni neki. Csak meg kell találni azt az embert, aki hajlandó és elég merész oda menni a tiszthez és megtenni neki az ajánlatot.

Ki jöhet számításba? Gondolkozzunk! Csak ketten. Az egyik Burger állatorvos, aki jóviszonyban van a tiszttel. Azt beszélik, hogy együtt

tudtak magukkal hozni olyan ennivalót, ami eláll, akik csak kósert esznek, azoknak már alig van mit enniük. A közös konyhára járnak, ahol csak egy tartalmatlan üres levest kapnak.

„Elvettek tőlünk mindent. Egy fillér sincs a gettóba hurcolt emberek zsebében, még a Zsidó Tanács tagjai sem hozhattak magukkal pénzt. De ha lenne is, mit érnénk vele? Nincs mit és nincs hol venni bármit is. Tilos kimenni a gettó területéről és keresztények sem jöhetnek be. Akik a gettó területén laktak — kiköltöztették, még mielőtt minket behoztak volna ide. A csendőrök mindenkit átkutattak, nem rejtegetnek-e ékszereket, vagy egyéb értékeket? A rendőr belső testi vizsgálatot végzett a nőkön, még olyanoknál is, akiken látta, hogy állapotosak. Előzetesen meztelenre vetkőztettek férfiakat és nőket egyaránt.

Csak ágynemüt és néhány darab fehérnemüt hozhattunk magunkkal, minden egyebet lakásunkban hagytunk, melyet lezártak és lepecsételtek a hatóságok. A gettóban levő lakásokból kivittek minden bútort" — mesélte apám.

Idegen rendőrök végezték a gettózást. Idegen rendőrséget hoztak a városba és egy csoportot belőlük egy ismeretlen rendőrtiszt vezetésével a gettóban szállásoltak el.

A környező falvak zsidóit szekereken hozták be a gettóba és 700-at a templomban helyeztek el, meg a Bét Hámidrásban és a Talmud Torában. Ezeknek nincs már semmijük. Valósággal éheznek, mivel még Peszách előtt hozták be őket a gettóba. A földön fekszenek, mert a padokat összetörték és ezzel fütenek. Nincs hol fürdetniük a csecsemőiket.

A rendőrök minden nap kihurcolnak embereket a gettóból, megkínozzák őket a legkegyetlenebb módon, hogy mondják el kinél rejtették el vagyonukat, hová tették ékszereiket.

Friedmann Dávid, egy jómódú bőrkereskedő, a hosszú kínzások után bevallotta, hogy egy iskolaigazgatónak adott át néhány ezer pengőt. Teichmann üvegkereskedő elárulta, hogy a város pénzügyi osztályvezetőjének adott át értékeket. Ezeket a keresztény embereket Uzshorodra vitték internáló táborba.

Sajnos akadt olyan zsidó is, aki, hogy megmeneküljön a csendőrök kegyetlenkedésétől, magára vállalta, hogy kihallgatja a zsidók beszélgetését az elrejtett értékekkel kapcsolatban és aztán beárulja őket a rendőröknek, sőt azokat is beárulta, akiknek sikerült maguknál elrejteniük valami csekélységet.

Anyám óva intett attól, hogy nyiltan beszéljek, mert sajnos akadnak közöttünk olyanok is, — hála I. nem sok —, akik hajlandók apró

Gyorsan elsuhantam mellettük szüleim háza felé. A házak közötti kerítéseket lebontották és az egész terület közös udvara lett a begettózott 7.000 zsidónak. Emberek állnak csoportokba verődve és beszélgetnek. Fiatal fiúk és lányok csevegnek a tavaszi illatot árasztó fák között, asszonyok ebédet készítenek abból a csekély készletből, amit bevihettek a gettóba. Mindenütt zsufoltság. Fájó érzéssel ténferegnek a tegnap még tevékeny és produktiv férfiak. A nap bántó fénnyel ragyog, a tavasz, mintha a sziveket akarná fájdítani. Senki sem érzi, hogy ez a tavaszi szellő előszele az elkövetkezendő, mindent szétduló viharnak.

★

A Kundler-ház.

Talán húsz, vagy annál is több embert zsufoltak ide össze. A lelkemben szörnyű a feszültség. Félek a találkozástól. Egy pillanat mulva már látom is apámat.

Smuél! — szakadt ki torkából a kiáltás. — Drága fiam! Hogy kerültél te ide?

Ujra munkaszolgálatos vagy? Gyermekes öröm ragyog fel szemében. Ugy érzi megérkezett a szabadító. Igen, ilyen lehet a remény, ami felcsillan a vízben fuldokló szemében.

Együtt megyünk anyám elé, kit közben siettek értesíteni érkezésemről. Szaladva jött elém a konyhából, de szó nem hagyta el ajkát a meghatottságtól. Az anya, aki évtizedeken keresztül minden jóval halmozta el gyermekeit, családját, — itt áll kifosztva mindenéből és szeretetén kivül mit sem tud nyujtani most érkezett szerető fiának. Szeméből áradó könnypatak nemcsak fia nem-várt látogatása felett érzett örömét fejezi ki, hanem a csak most megérzett megaláztatást is.

Mit beszélnek az emberek Pesten? Hogy látják a helyzetet? Mit akarnak velünk csinálni? — kérdezi édesapám?

Beszéljem el, hogy már készülőben van egy alija-terv, amely azonban a gettóba börtönzöttek számára nem hozza el az olyan nagyon várt szabadulást?!

A gettóból már nincs kiút.

Apám elmeséli, hogy megengedték nekik két hétre való élelem behozatalát a gettóba, de már nincs egy csepp zsirjuk sem, mert peszách előtt már megették az egész készletet. Pészách utáni napon már tilos volt elhagyni a lakásukat. Talán egy hétre elegendő lisztjük van még. Egyelőre még adnak 150 gram kenyeret naponta. Ezt a földbirtokosoktól elvett lisztből sütik. Akik nem ragaszkodnak a kóser ételhez, azok

dára és felkeresem szüleimet a gettóban. Egész éjjel utaztam. Senki sem figyelt rám. Reggel megérkeztem Kisvárdára.

A városnak két állomása van. Egy kisebb a város végén és a központi pályaudvar, mely mindig tele van emberekkel, rendőrökkel, utasokkal. A kis pályaudvaron szálltam le, senki semmit nem kérdezett tőlem.

A pályaudvarról a városba vezető út üres, kihalt. Ebben az utcában sok zsidó lakik. Házaik most üresen tátongtak. Néma csend honolt, ahol azelőtt pezsgett az élet. Mindenütt bezárt kapuk, lelakatolt üzletek. Elmentem a Fried-malom mellett. Élettelenül üres minden. Különösen fájón néma a hitközség elnökének, Káin fa- és épületanyag kereskedőnek háza.

Hát fel lehet ezt fogni? Hogy minden, ami élt, mozgott, tevékenykedett, most már csak volt, megszünt létezni?

Hol vannak a gyermekek, göndör tincseikkel. Hol a kereskedők szíves mosolya? Hol vannak a régi ismerős arcok, a hazatérőt vidáman köszöntők? Ez lenne a Sternék, az Amselék háza?

Gondolataimból egy magyar őrmester hangja riaszt fel: „Hová, hová?" Szabadságra jöttem. „Honnan" — kérdi haragos szigorusággal. Budapestről — és már huzom is elő az irataimat. „Nincs rá szükség" — feleli. Ugy látszik a „Budapest" szó bizalmat ébresztett benne.

És most előre. Hol vannak szüleim? Hogy jutok el hozzájuk?

A másik oldalon egy postás megy el. Megkérdem, hol a gettó és lehet-e ott látogatni?

Hogyne, csak előbb engedélyt kell kérnie a rendőrségtől. A munkaszolgálatosoknak megengedik, hogy félórára meglátogassák szüleiket. A gettó itt van nem messze.

Nem volt szándékomban a rendőrségre menni. Folytattam utamat az utca vége felé. Ott állt egy fehér karszalagos fiú, akit még a mozgalomból ismerek. Oda lépek hozzá és megkérdem: „Jani, hol van a gettó és hol laknak szüleim?

A gettó itt kezdődik. De nem állj mellettem, mert nekem tilos bárkivel is beszélnem. Szüleid a Kundlerék házában laknak. A gettó kerítése alatt be tudsz jutni és a kerteken át könnyen oda érsz hozzájuk.

Én segédrendőr vagyok és arra kell vigyáznom, hogy senki se jöjjön át erre az oldalra. Közben körülnéz, vajon nem látja-e valaki, hogy én belopódzom a gettóba. Senki sincs a közelben. Átbujok a kerités alatt és már bent is vagyok a kaszonyi rabbi udvarában.

Az udvarban sokan ülnek a rabbi Bét Hámidrása mellett. Néhányan imákat mormolnak, asszonyok beszélgetnek, gyerekek hancuroznak.

nek el bárhol, csak ne ragaszkodjanak a házhoz, a berendezéshez, semmihez. Csak életüket mentsék.

Vajon használtak előrelátó szavaim? Azok, akik szerény keresetükből építették fel életüket, nem könnyen válnak meg véres verejtékkel szerzett szűkös javaiktól.

Minden úgy jött, mint derült égből a villám. Március 19-én reggel még elindultam hazulról, ahogy szoktam, megvettem a „Népszavát" és elolvastam Szakasits Árpád főszerkesztő cikkét a közelgő nemzeti ünnep jelentőségéről s röpke pár óra alatt a németek már megszállták a királyi várat, a rádiót, a postát, az összes középületeket, ellenállás nélkül. A rendőrség főkapitánysága előtt csupa német autó állt.

S legtöbbünk nem is tudta mi is történt.

A vasuton hazatérni akaró zsidókat a pályaudvaron lefogták és Csepelre, Kistárcsára, vagy a Rabbiképzőbe szállították. Emberek százai tüntek el nyomtalanul. Apámra gondoltam. Vajon elbujhatnak abban a kisvárosban, ahol mindenki ismeri őket. Vajon segítenek ott a hamis papírok? Fel lehet még hozni őket Budapestre?

Nem szabad szinházba moziba járni. Tilos nyilvános fürdőkbe menni. Tilos rádiót hallgatni. Elveszik az üzleteket. A rádió csaknem minden órában zsidókra vonatkozó megalázó rendeleteket közöl.

„Nem olyan borzasztó" — mondják a „sárga csillag" viselésre kötelezett zsidók. Ezt is ki lehet birni! Csak azt nem gondolták, hogy ez a vég kezdete. Az oroszok pedig már a Kárpátoknál vannak. Rövidesen itt lesznek Pesten, csak addig kell kitartani.

★

...Ezekben a napokban a magyar tömegek még nem tudták milyen sors vár a zsidókra és nem tudtak a gettók kiürítésével kapcsolatos szörnyű kegyetlenségekről sem. Hallották a rádióban a zsidó-ellenes rendelkezéseket és a nyilatkozatokat, de azoknak szörnyű megvalósításáról mit sem tudtak az első időkben. Ezt kivettem a munkások szavaiból, akikkel együtt dolgoztam egy gyárban. Ez pedig már májusban volt. A hatóságok nem merték közölni a teljes valóságot. Igy a lakósság többsége nem tudta mi folyik a gettókban, nem tudtak a fosztogatásokról, az éhezésről, a csendőrök szadista kínzásairól, arról, hogy mindez előkészület a sokszázezer zsidó kiirtására.

Az ujságokban és a rádióban folyó uszítás azt a célt szolgálta, hogy a keresztény magyar lakósság egykedvüen, sőt titkos örömmel fogadja zsidó szomszédai deportálását. Elhatároztam, hogy hazautazom Kisvár-

KET NAP A KISVARDAI GETTÓBAN

Tavaly történt néhány nappal Purim után. Apám két napra felutazott Budapestre bevásárolni árut üzletébe. Az áru minősége nem volt túlfinom e háborús időkben. Bőviben sem volt kapható, azonban a parasztoknak és a munkásoknak volt pénzük s így érdemes volt husvét előtt jól bevásárolni.

A márciusi napok sokat igértek. Magyarország egén ugyan viharfelhők tornyosultak, azonban a szovjet hadsereg gyors tempóban közeledett határához.

A politikai életben is határozott javulás mutatkozott. A demokratikus pártok teljes szólásszabadságot élveztek. Gyilkos kritikát gyakoroltak a fasiszta pártok felett. A szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt közös frontba tömörülnek. A cionista szövetségben is élénk tevékenység folyik. Nagy számban lépik át a magyar határt a Csehszlovákiából, Lengyelországból és Jugoszláviából menekülők.

A zsidók valósággal megrészegülnek a szövetségesek háborús sikereitől. Az ifjúság tömegesen csatlakozik a szociáldemokrata párthoz. A szinházak tele vannak. A zsidók a „Magyar Nemzet" semmit sem kendőző hírmagyarázataiból merítenek reményt a németek közeli vereségéhez.

Ezekben a napokban egy kis csoport gyült össze a József körút 49. számu házban és feszült figyelemmel hallgatták egy akkor érkezett varsói gettóharcos elbeszélését. Ezekben a napokban kapta meg e csoport „A határok között" c. könyvet az alábbi figyelmeztető megjegyzéssel: „Készüljetek fel, kemény napok jönnek, készüljetek fel földalatti munkára, mentésre és önvédelemre".

Mit tehetett ez a kis csoport az elkövetkező tragédia megelőzésére? De kis is gondolt ekkor a pusztulásra? Csak egyet lehetett tenni, minél szélesebb körben terjeszteni a lengyel zsidóság pusztulását, tragédiáját és figyelmeztetni az elvakultakat arra, hogy ami ott történt az Magyarországon is bekövetkezhet.

A búcsúzásnál arra figyelmeztettem édesapámat, hogy nem lehet tudni mit hoz a holnap. Kértem ne legyen tekintettel ezegyszer az anyagiakra, ne törődjön az üzlettel, csak azzal hogyan menekülhetnek meg a közelgő halálos vésztől. Kértem, jöjjenek fel Budapestre, vagy rejtőzze-

katonaládájával kezében. Kérdezem, merre tart. Azt mondja, behivót kapott a nyiregyházi Damjanich laktanyába, hol én is szolgáltam. Egyszerre csak odajön egy tábori csendőr és kéri az igazolványokat. A bevonuló odaadja igazolványát, megmutatja jegyét. Tőlem már nem is kérte a csendőr. Bizonyára azt gondolta, mindketten ugyanoda vonulunk be. Vettem egy jegyet és felszálltam a vonatra. Alig ülök néhány percet, megjelenik Kovács őrmester a tábori csendőrségtől, akinek lányát, hugom tanította. Egymás szemébe néztünk. Ő fellált és kiment a kocsiból. Mikor Demecserhez értünk, ő leszállt a vonatról, mely ott húsz percig állt. Megijedtem. De nem jelentett fel. Tovább utaztunk az éjjel és azt hittem, hogy most már zavartalanul eljutok Pestig. Tévedtem. Reggel hirtelen megjelent a fülkénk előtt egy lány, kinek az apja Kisvárdán temetkezési vállalkozó volt és nagy nyilas. Láttam hogy odamegy egy rendőrhöz és valamit mond neki. Rám nézett én pedig vissza. Gondoltam ez a vég. Hirtelen nagy lárma, kiabálás, vidám ének hallatszik a szomszéd fülkéből. Koncentrációs táborból visszatért cigányok énekeltek. Akkor levettem kabátomat a fogasról, kimentem a fülkéből és elhatároztam, hogy kiugrom a vonatból. Megérkeztünk Kőbányára. Elhatároztam, hogy itt valahogy „meglépek". Kiugrottam. Ahogy ugrom látom, hogy megjelenik Thun Gyula kárpitos, a kisvárdai legnagyobb nyilas az ablakban. Ismert engem, meg is szólitott: Joszéf, sikerült? Sikerüljön neked továbbra is. Ez volt az első nyilas, akit a háború után felakasztottak. Hozzám barátságos volt mindig. Én voltam az ő „házi zsidó"-ja. Ő is szerzett nekem szövetet, mikor nehéz volt hozzájutni.

Budapesten rendőrök álltak a pályaudvarok bejáratánál. Én vettem előzőleg egy nyilas ujságot s azzal takartam el arcomat. Ugy látszik ez is sikerült. Igy érkeztem Budapestre. Itt a kisvárdai Teichmann Efra segített nekem. Elmondta azt is, hogy indul egy transzport Spanyolországon keresztül Erecbe. Szerzett nekem Siovits Ignác névre egy engedélyt a csoportba és így menekültem meg véglegesen.

Rosenwasser Joszéf

bemennie a gettóba. Ő költözött be testvére házába. Gondoltam, rajta keresztül fogok kapcsolatot teremteni a külvilággal.

Egy teljes napot maradtunk a kamrában. Ismét éhesek voltunk, de még inkább szomjasok. Éjjel kimentem és el akartam jutni Tirpák Bélához, de nem tudtam, hogy a gettó körül őrséget állítottak. Átmentem az utcán, de az őrök rögtön észrevették. Azt hitték, valaki lopni jön a gettóba. Tüzeltek rám, de nem sebesültem meg. Mindjárt visszatértem. A lövés zajára kijött Tóth nevü szomszédunk, egy füszeres. Kérdezte tőlem: Megsebesültél? Nem válaszoltam neki, hanem sietve mentem a Vár utcáig. Utánam jött egész a keresztig. Kerülő uton akartam haza jutni, de Tóth nem tágított tőlem. Megálltam és vártam rá: Miért jössz utánam? — kérdeztem. „Miért menekülsz?" — válaszolta. Ráripalkodtam: Adok egy percet. Ha nem tünsz el, megöllek! Nekem nincs mit veszitenem. Erre megfordult és elment. Én pedig a Róth házon keresztül visszatértem házunkba.

Nem múlt el tíz perc s már egy egész csendőrhad kezdett kutatni utánam. Bejöttek a ház udvarára, a tetőre. Hallottam, amikor egyik mondta a másiknak: „A kamrába nem mehetett be, mert a pecsét ép az ajtón".

Igy menekültem meg.

Másnap mozgást hallottunk a szomszédban. Kinéztem és látom, hogy Krausz és felesége jön be a kamrába. Rettenetesen megijedt, mikor engem meglátott. Mondtam neki: Menjen el a munkaszolgálatosokhoz és mondja meg Kupferstein Ferinek, hogy pénzre és élelemre van szükségem és valaki jöjjön ide, mert akarok vele beszélni. El is jött Kupferstein és kértem szerezzenek Eszternek valami irást. Őt nem ismerik, mert nem idevalósi, hanem ungvári. Mivel elég árja kinézése van, ő el tud menni innen könnyen. Csakugyan hoztak is egy vöröskeresztes ápolónő-igazolványt. Mondtam azt is, hogy nem maradhatok a kamrában, nehogy Krauszéknak valami baja történjék emiatt. Azt ajánlotta, hogy menjünk a Jakobovics ház pincéjébe, ahol most a munkaszolgálatosok egyik őrmestere lakik s ebben a házban biztosan senki sem fog keresni bennünket. Az őrmesternek adtam pénzt és aranyat, míg élelemről Tirpák barátom gondoskodott.

Egyik nap jött Kupferstein és azt mondta: Sürgősen el kell tünnöd innen. Eszter elment és megigérte, hogy szerez papírokat és átadja Tirpáknak, hogy az eljuttassa hozzád. Egy hét mulva nálam voltak a papírok és kaptam velük együtt 100 pengőt is. Este elindultam a Kisvárda melletti kis vasutállomás irányába. Fogalmam sem volt, mikor megy vonat Budapestre. Órám nem volt. Hirtelen látok egy embert a bevonulók

dezte tőlem: Joszéf, mi lesz most? Ez volt az első alkalom, hogy elsirtam magam.

„Elmennek egy olyan helyre — mondtam neki — ahonnan nincs többé visszatérés".

Eldobtam hátizsákomat az uton. A csendőrök már kezdték összeszedni az embereket az elszállításra. Eszter a gimnáziummal szemben levő házban lakott. Ott volt egy kicsiny kis épület, abban lakott Rosenbaum a fuvaros. A gettóból már nem lehetett kimenni. Azt tanácsoltam Eszternek, hogy másszunk fel a kis ház szalmazsuppos tetejére és ott rejtőzzünk el. A tetőt tartó rudat, melyen felmásztunk, eltörtem, s a tetőn magán sem látszott semmi más csak egy mélyedés. Egy üveg bort és egy kis kenyeret és még valami ennivalót vittem magammal egy kis zsákban.

Mindezt a deportálás pillanatában. Egész idő alatt hallottuk a lármát, a kiabálást, amig végre minden zaj elült és csend lett. Nem tudtuk nappal van-e vagy éjszaka. Egy vagy két nap után, úgy éreztem le kell mennünk a tetőről, de szükség is volt rá, mert nem volt vizünk és nagyon kinzott bennünket a szomjuság. Találtam egy borotvapengét, azzal vágtam egy lyukat a tetőben. Láttam, hogy éjszaka van. A lyukat kiszélesítettem, annyira, hogy ki tudtam bujni rajta. Egyszerre kiabálást hallok és látom csendőrök fel akarnak mászni a háztetőre, de nem volt létrájuk. Beledőftek szuronyokkal a tetőbe, meg akartak bizonyosodni arról, hogy nem rejtőzik ott senki. Elmentek. Nem láttam egyetlen élőlényt sem.

A kapun mentünk ki, ez azonban elég nagy zajjal járt. Mindjárt ott termett az őrség. Feltartóztattak és kérdezték, mi keresnivalónk van a gettóban? Mondtam nekik: Nem látjátok, hogy velem van egy lány? Szórakozni akartunk egy kicsit.

— Honnan valók vagytok? — „én Dögéről jöttem". Mi van a kezedben? „Ennivaló. Itt találtam". Kinyitotta a zsákot és a jobb dolgokat mindjárt kezdte átrakni a sajátjába. Velem kell jönnötök a parancsnokságra. Elindultunk. Utközben kérdezte a kisérőnk: Hová akartok eljutni? „Dögére". Látod azt az utat ott a gimnázium mellett? Azon menjetek. Látszólag a legnagyobb nyugalommal mondtam: Köszönöm, jól ismerem az utat. Elengedtek.

Egy fordulatot tettünk és elindultunk házunk irányába. Otthon bementem a fáskamrába azon a deszkán keresztül, amit kiemeltem helyéről, mikor elhagytuk házunkat. Tudtam, ha keresnének is a fáskamrában nem kutatnak, mert látják a pecsétet a házon. A kamra Krausz szomszédunké is volt, akinek testvére kivételezett és ezért nem kellett

Az egyedüli, aki nagyon komolynak látta a helyzetet, R. Rosenbaum Smelke főrabbi volt. Ezt akkor láttam, mikor felkerestem, hogy születési bizonyítvány blankettákat kérjek tőle, hamis születési bizonyítványok kiállítására. Sajnálattal közölte velem, hogy nem áll módjában ilyen blankettákat adni, mert nincs neki, s ha volna is nem adna, mert bele van irva, hogy az illető zsidó. Hamis pecsétünk már volt. Friedmann készítette. Csak blankettáink nem voltak. Nyomtatni nem tudtunk, mert a Klein Gyula nyomda le volt pecsételve. Akkor még nem gondoltunk arra, hogy a pecsétet le is lehet törni.

Volt még egy mód a gettóból való szabadulásra: a munkaszolgálatra behivattakat kiengedték a gettóból. Friedman Csabi kapott behivót, és ki is engedték. Voltak olyanok, akik hamis behivót küldettek maguknak es ezzel hagyták el a gettót.

Az is baj volt, hogy nem hallottunk más városok deportálásáról. Hermetikusan el voltunk zárva a világtól. Pl. Klein sókereskedő udvara a Fő-utcára nyilt. Ide magas téglafalat építettek, nehogy érintkezésbe léphessenek a gettó lakosai a külvilággal.

Először a Csillag utca és a Posta utca közötti részt deportálták. Váratlanul kapták a parancsot, hogy induljanak. Gyalog menetben vitték őket a Kis-állomás felé és ott beterelték őket Schwarz fakereskedő udvarába. A vasuti sínek, egész az ő raktáráig vezetett. A nagy udvarban már bent álltak a vagonok. Minden vagon előtt egy tábori csendőr állt gépfegyverrel. Kb. 40 csendőr vigyázott a 3500 emberre. Én, karomon a belső rendőrség szallagával álltam ott, hogy nézzem mi is történik. Csak kenyeret adtak nekik. Sem vizet, sem vödröt a szükségletüknek. Mindezt látva kezdtem el tervezni a szökésemet. A mozgalomtól nem kaptam semmi külső segítséget. Elhatároztam, hogy saját erőmből valósitom meg a szökést. Hivtam testvéremet. Szóltam anyámnak, aki félt, mivel a táborra kollektív felelősség hárult s minden szökésért mindenkit felelőssé tettek. Minden háznak felelőse volt és kezében a lakók névsora. A szökés kitervezésében segített a segédrendőrök együttmüködése. Ha katonai csendőrök tüntek fel a láthatáron, botjukkal — ez volt beosztásuk jele — kopogtak a keritésen. Ilyenkor nem volt szabad elhagyni a gettót. Mi éjszakára terveztük szökésünket. Schön Eszter, bátyám és én. Elkészítettünk hátizsákot, de nem tudtuk a szökést megvalósítani, mert a gettót erősen őrizték. Másnap nagy volt a sürgés-forgás a gettóban. Katonai csendőrök jöttek-mentek. Hajnali 5 órakor kiadták a parancsot, hogy a zsidók hagyják el a házakat. Vettem a hátizsákomat és mentem Schön Eszterhez. Utközben találkoztam Kupferstein Ferivel, aki azt kér-

tetésben és ez sokat használt nekem. A segítség, amit Tirpák Bélától kaptam, felért a nála levő áru értékével.

Három hétig tartott, míg mindenkit beszállítottak a gettóba. Persze az első napokban nagy volt a tejetlenség, míg meg nem alakult a Zsidó Tanács. Az ő feladatuk lett a belső rend megszervezése és a hatósággal való kapcsolat fenntartása.

Igyekeztünk a belső rendőrségbe behozni a mozgalom embereit. Én magam nem léptem be, szabad akartam maradni, de testvérem benne volt. Ők vigyáztak, hogy senki ne menjen ki a gettóból és senki ne is jöjjön be. Az első napokban még nem volt a gettó hermetikusan elzárva. Tirpák Béla bejött és kérdezte, mivel segíthetne rajtam. Pénzt és élelmet kértem tőle, amit ő hozott is. Akkor már sajnos, sokan voltak, akiknek minden élelmük elfogyott és azoknak bizony sorba kellett állniuk egy kis élelemért.

A lakásprobléma is súlyos volt. Egymás mellett feküdtünk a földön férfiak, nők, gyerekek, mint a heringek. Semmit sem csináltunk egész nap. Egy konyha volt és a nők ott foglalatoskodtak. Sokan hitték, hogy elvisznek bennünket dolgozni. Lehetetlen, hogy mikor a németeknek oly nagy szükségük van munkaerőre, sokezer munkás kézről lemondjanak. S ez az elgondolás logikus is volt... a mi logikánk szerint, sokan nem is idegenkedtek a gondolattól, hogy valahova elviszik őket dolgozni...

Az optimista remények hamar szertefoszlottak. Frenkel Smuel látogatóba jött szüleihez a gettóba és tőle hallottam először a lengyelországi borzalmakról.

Akkor határoztam el, hogy az ő és chavérjaink segítségével megszököm és igyekszünk másokat is megmenteni. Igy pl. Kundler felesége keresztény volt s nem kellett beköltöznie a gettóba. Mivel fiait a törvények szerint keresztényeknek tekintették, rábeszéltük az apát, hogy küldje ki őket.

A dáján fia, Eizik is megszökött a gettóból, később Kanadába vándorolt.

Volt egy zsidó besugó is a gettóban. Megengedték neki a rendőrök, hogy kintlevő keresztény barátnőjét meglátogassa. Mikor visszajött, agyba-főbe verték. Nem tudom kit árult be, de egy bizonyos Friedmann bőröst elvitték a rendőrök és addig kínozták, míg meg nem mondta nekik, hogy hol rejtette el áruját.

A Kisvárdán levő munkaszolgálatosok nem tudtak segítséget nyujtani a gettóba zártaknak. Egyrészt maguk is be voltak zárva, másrészt az idő a deportálásig oly rövid volt, hogy nem lehetett sem segítő, sem mentő munkát megszervezni.

Most aztán hivatalosan is ezeket az utcákat jelölték ki gettónak. Ide tömörítették először a vidékről gettózottakat, azután a kisvárdaiakat is.

A gettóban belső zsidó rendőrséget állítottak fel Reismann vezetésével.

A peszáchot még otthon töltöttük, ám mindjárt Peszách után megkezdődött az összeköltöztetés. Mi az elsők között voltunk, akiket bevittek a Régi Posta utcába, Lefkovits Náci házába. A lakásunkba éjjel két órakor tábori csendőrök jöttek és ránk parancsoltak, hogy hagyjuk el lakásunkat. Azt is megparancsolták, hogy minden ékszert és órát adjunk át nekik. Még ki sem adták a parancsokat, máris kezdték leszedni karunkról az órákat és az ujjainkról lehuzni a gyürűket. Megengedték, hogy a család 50 kg. súlyú holmit vigyen magával. Velünk volt a Grosz család is („Tojter"). Kb. negyvenen voltunk a lakásban. Élelmet, felső és alsóruhákat vittünk magunkkal. Eltávozásunk után a házat lepecsételték és egy cédulát ragasztottak az ajtóra. Kocsi várakozott ránk az utcán, azon szállítottak be bennünket a gettóba. Szívettépő látvány volt látni édesanyámat felszállni egy parasztszekérre, összetört élete ott csillogott könnyeiben, mikor elhagyta meleg otthonunkat. Lezárták fáskamránkat is, én azonban még azelőtt meglazítottam az oldalán egy deszkát és ez mentette meg életemet.

Az új helyzet mely kialakult, nagy probléma elé állította a gettó lakóit. 3—4 napi élelem volt mindenki birtokában. Egy-egy kenyeret vettünk magunkhoz, de nem gondoltunk arra, hogy több olajat, zsirt, lisztet kellett volna magunkkal vinni.

Elrendelték, hogy a pénzt át kell adni a hatóságoknak. A gettóba sem volt szabad pénzt bevinni. Mi az ékszereinket még azelőtt elástuk. Meg is találtam azokat, mikor kiszöktem a gettóból. A pénzt is magunkkal vittük a gettóba a tilalom ellenére. Szerencsére nem motoztak meg bennünket, mikor beszállítottak a gettóba.

Az üzletben is volt sok áru. Ezt leltárba kellett venni és átadni a hatóságoknak. Nekem volt egy barátom, Tirpák Béla, foglalkozására nézve, szabó. Ő volt a „strohmann"-om. Ő, mint szabó, annyi árut vehetett feldolgozásra, amennyit csak akart, állami ellenőrzés nélkül. Ő volt az aki először mesélt nekem az oroszok nagy doni áttöréséről és előtte már kezdett kibontakozni a tény, hogy a németek elvesztik a háborút. Az ő révén tudtam venni árut és annak egy részét magánál tartotta. A lakásberendezés nagy részét átvittük a helyi tábori rendőrség egyik parancsnokához, Kovács őrmesterhez, aki a mi utcánkban lakott. Sőt, nővéreim holmijait is átvette. Sok kereszténynyel álltam üzleti összeköt-

várdán a futballpálya mellett volt egy domb, azt kellett planiroznunk és elhordtuk onnan a homokot. Közben a többi századok Kassáról Ukrajnába kerültek, rólunk meg teljesen megfeledkeztek.

A Roth szálloda nagytermében laktunk. A parancsnok egy budapesti hadnagy volt. Embertelen szadista. -Velünk szolgáltak keresztény u.n. szombatosok is, akik lelkiismereti meggyőződésből nem fogtak fegyvert és ezért vitték őket munkaszolgálatra. Ezek szombaton semmi áron nem voltak hajlandók dolgozni. Ilyenkor megfenyítették őket a legsúlyosabb fenyitékkel, kikötötték őket. Kérésünkre kijöttek dolgozni szombaton is s mi igyekeztünk úgy rendezni a munkát, hogy nekik ne kelljen dolgozniuk. Ám ha észrevették a csalafintaságot, rögtön kikötötték őket. Ilyenkor egy társuk állt mellettük és olvasott nekik a Bibliából, hogy tartsa bennük a lelket. Mikor egy eléjult, levették a fáról, ahová kikötötték, fellocsolták vízzel, míg öntudatra tért, aztán ujra kikötötték.

A zsidóknál csak egy kikötésre emlékszem. Nem volt szabad elhagynunk a szállásunkat. Egy bajtársunkat elfogták az utcán és kikötötték.

Én ugyan szülővárosomban voltam, de mégsem tudtam hazajutni szüleimhez, mivel fegyveres kiséret nélkül tilos volt az utcán járni. Ugy segítettem magamon, hogy megvesztegettem a tiszteseket és azok megtettek „kocsis"-nak. Igaz, egyszer sem ültem szekeren, de már szabad volt kijárnom.

1942-ben leszereltek bennünket és én folytattam szakmámat Kisvárdán.

Városunkban két erős cionista mozgalom volt. Az egyik a vallásos Mizrachista csoport, a másik a Hásomér Hácáir. Ezeknek néhány tagja most itt él az országban.

A német bevonulást 1944-ben mindjárt megéreztük. A kereskedelmi élet azonnal leállt. Nem sokkal a bevonulás után korlátozták a zsidók mozgásszabadságát.

Testvérem, Bencion, aki néhány nappal a németek bevonulása előtt tért vissza Kisvárdára, megpróbált visszautazni Budapestre, de csak Debrecenig jutott el, ott leszedték a vonatról és még aznap visszatért Kisvárdára.

Április ötödikén fel kellett varrni a sárga csillagot, de néhány napig még lakásunkban maradhattunk.

A városnak egy központja volt, a Csillag utca. Itt összpontosult a zsidó élet: a templom, a rabbi lakása, a mikve, a vágoda és a „Klaus".

Volt még néhány központi zsidó utca. A Posta utca, mely egészen a gimnáziumig vitt. A másik oldalon a Petőfi utca, egész a Lánygimnáziumig. Ez már a németek bevonulása előtti időben is a „gettó" volt.

Könnyek között vettem búcsút édesapámtól, aki nyomban visszatért Kisvárdára. Utólag értesültem, hogy már az uton súlyosan bántalmazták. Nem láttam soha többé.

Visszagondolva most találkozásunk és megbékélésünk pillanataira, úgy érzem édesapám oltalmazó keze kisért abban az ezer veszéllyel járó munkámban, amit még ezek után a földalatti mentési munka során végeztem a felszabadulásig.

Sikerült Munkácsot még a gettózás előtt elhagynom a — sors különös játéka folytán éppen egy muszos behivó segítségével. Sikerült rávennem egy barátomat, aki behivót kapott munkaszolgálatra a jászberényi bevonulási központhoz hogy adja át behivóját, ő pedig, aki ugyis eleget akart tenni a behivásnak, jelentkezzék a munkácsi katonai parancsnokságon, hogy elveszett a behivója.

Igy is történt. Ő bevonult, és pedig behivójával — nem Jászberénybe — hanem egyenesen Pestre utaztam. Azonnal bekapcsolódtam ujra a földalatti munkába. Közben sikerült vasutas egyenruhát szereznem. Ehhez a chávérok szerkesztettek egy „hiteles" arcképes vasuti igazolványt.

Ezek segítségével folytattam mentő munkámat a háború végéig.

Agmon (Teichmann) Efra

A KISVÁRDAI ZSIDÓSÁG SZENVEDÉSE A GETTÓBAN

Születtem Kisvárdán 1916-ban. Kicsi koromtól kezdve vallásos nevelésben részesítettek vallásos szüleim. Jesivában is tanultam. 14 éves koromban léptem be a cionista mozgalomba.

1938-ban vonultam be a gyalogosokhoz Nyirbátorba és csaknem egy évig szolgáltam ott. A Csehországba való bevonulás előtt Nyiregyházára vittek a Damjanich laktanyába. Ott szolgáltam 1939 közepéig.

A háború kitörésekor ismét behivtak és a román határhoz vezényeltek. Erdély vérnélküli elfoglalása után még ugyan egyenruhában, de már munkaszolgálatra vezényeltek Fényeslitkére, egy faluba Kisvárdától hét kilométernyire.

A csoportom nem csinált itt semmit. Utat egyengettünk. Négy hónapig maradtunk itt, azután visszatértünk Kisvárdára és folytattam mesterségemet, a kalaposságot.

1941-ben ujra munkaszolgálatra vonultam be Kassára s onnan Ukrajnába kellett volna mennünk, de a „keret" egyik tisztese tifuszban megbetegedett és erre karanténba vitték az egész századot, onnan pedig átvezényelték Kisvárdára, ahol ismét kb. négy hónapot töltöttünk. Kis-

1943 októberében muszos behivót kaptam, de a kézbesítőt megtévesztve, azt nem vettem át, hanem nyomban Budapestre utaztam és csatlakoztam mozgalmunk illegálitásban működő chávérjaihoz.

Hivatalosan nem minősültem katonaszökevénynek, behivóm visszament a bevonulási központhoz Kassára, a barátaimtól eltanult lakásváltoztatási módszerrel pedig sikerült elérnem, hogy a behivó soha nem talált meg, mert mire ujabb címemre kikézbesíthették volna, én már más lakásba voltam bejelentve.

1944 március elején úgy éreztem, hogy már forró a talaj a lábam alatt és veszély nélkül nem lehet tovább megkerülni a behivót. Egyelőre tanácsos eltünnöm Pestről ezért társaimmal úgy határoztunk, hogy Munkácsra utazom segíteni az ottani szervezet ujjáépítésében.

Március 15-én érkeztem Munkácsra. Vallásos nagybátyám, akinél megszálltam és akinek elmondtam jövetelem célját, nagyon kelletlenül fogadott be házába. Annál nagyobb öröm volt számomra találkozni az ottani fiatalsággal, melynek tagjai már érkezésem előtt is igyekeztek ellenállási mozgalmat szervezni.

Most már együttesen fogtunk munkához. Négy nap alatt sikerült egy moádonnak megfelelő helységet szereznünk. Ekkor tört ránk március 19.

A budapesti rádióból értesültünk, hogy „a magyar és német kormányok megállapodása alapján német csapatok vonultak be Magyarországra. Munkácson is még aznap megjelentek. Első ténykedésük volt a magyar csendőrök hathatós segítségével összeszedni a baloldali érzelmű, főleg zsidó polgárokat. Előre összeállított listával a kezükben jártak házról-házra.

A rádióból vett értesülés után hirtelen elhatározással felhivtam telefonon Kisvárdán élő családomat. Nem saját nevemben beszéltem, édesapám mégis azonnal megismerte hangomat és mikor megtudta, hogy Munkácson vagyok csak annyit mondott: „Azonnal oda utazom." Sikerült is minden baj nélkül megérkeznie Munkácsra.

Találkozásunkat soha életemben nem fogom elfelejteni. Szinte most is látom lelki szemeim előtt édesapámat hosszú szakállával és a fülembe csengenek elcsukló szavai: „Édes fiam, most már belátom, nektek volt igazatok, az idő titeket igazolt"

Ezután két kezét fejem fölé tartva elmondta az áldás imáját. Nem is tudta mondani, inkább elsirta, mert valamennyien sirtunk ezekben a megrázó percekben.

ságát beszállították Kisvárdára. Ugyancsak megjelölték az utcákat, melyeket kijelöltek a gettó számára. Ime egy részlet a jelentésből:

Létszám: 7000.

Élelmezés: katasztrófális, bánásmód rossz.

Kórház: orvosi szolgálat.

Csomag, levelezőlap küldhetők.

Április nyolcadikán nyiltak ki a gettó kapui, hogy befogadják a zsidókat. Pészách meleg, családias ünnepe felett ott lengett az elmulás fájdalma. A reménytelenség megülte a lelkeket és senki sem gondolt arra, hogy ismét kinyílnak e szörnyű börtön kapui és jön a szabadulás. A balsejtelmek valóra váltak. Május 29-én vitték az első és 31-én a második csoportot a vagonokba. Minden csoportban 3500 ember; férfi, nő, gyermek és aggastyán indultak az ismeretlen balsors felé.

A deportáló szerelvények tövises és szenvedésekkel kirakott útja Auschwitz felé vezetett. Abba a pokolba, melyből csak keveseknek adatott meg a visszatérés.

Kisvárda városa megmaradt. Fizikailag él, létezik. A látogató, akinek szívét a szerettei felé vágyó nosztalgia visszakényszeríti a szülővárosba, csupa idegent talál.

Kisvárda csak álmokban él. Uj arcok, új emberek népesítették be a várost. Aki nem vett vándorbotot a kezébe és ott maradt falujában, zsidó közösségre vágyott és előbb-utóbb beköltözött Kisvárdára. A hitközség éli a maga új életét, a templomot restaurálták és műemlékké nyilvánították. A Kisvárdán lakó kb. ötven zsidó család felépített magának egy új közösséget, mely nem hasonlit ahhoz, ami után mi sóvárogva vágyunk álmainkban. Siratjuk a multat, mely oly szép volt és felejthetetlen maradt a számunkra. És teljesítjük kötelességünket.

Emlékkönyv ez az Emlékkönyv. Egy fájó szép múltra emlékezik és egy boldogabb emberi jövőért imádkozik. Mártiraink érdemében épült fel a Zsidó Állam, elmulásukért kapta a zsidó nép ezt az isteni ajándékot. Imájuk hozza el a szeretteink számára az igaz békét. Mártir-sorsuk fakasszon áldást a zsidó népre országában és szerte e világon.

IGY EMLÉKSZEM MÁRCIUS 19.-re

E naphoz füződő emlékeim szoros összefüggésben állanak cionista multammal. Már egész fiatal koromban tagja voltam a Hásomér Hácáir ifjusági mozgalomnak, amit vallásos családom igen rossz szemmel nézett, annyira, hogy boldogult apám 1944. március 19-e előtt, már három éven át nem is beszélt velem.

s a Petőfi u. mindkét oldalával bezárul. Az úttestek és a városrészek korláttal voltak lezárva.

A vidéki városokból beszállított családokat két fatelepen és a templom udvarán helyezték el. Helyzetük akkor vált különösen súlyossá, mikor a magukkal hozott élelmiszerkészletük elfogyott. Addig míg volt élelmiszerük legtöbben saját maguk főztek.

A kisvárdaiakat 1944. április 15-én kezdték beszállítani a gettóba, és április 30-ig tartott a beszállítási folyamat. Szegény a legdúsabb fantáziával iró képzeletvilága is ahhoz, hogy elmesélje azt a sok megaláztatást, ütlegelést és bántalmazást, amit a magyar csendőröktől szenvedtek, azt a zsúfoltságot, mely a gettóban uralkodott és a pici gyermekek szenvedését, akiket meleg otthonukból a gettó szörnyű zsúfoltságába hurcoltak. S kinek nem visszhangzanak fülében élete végéig azok a szörnyű jajkiáltások, melyek elvették az éjszakák nyugalmát, midőn a csendőrök megkinozták azokat a jómódú embereket, akikről feltételezték, hogy vagyonukat elrejtették, vagy átadták megőrzés végett keresztény jóbarátaiknak. Milyen szörnyű látvány volt, midőn visszatértek véresre verve, úgy összetörve, hogy nem tudtak lábukra állni. A szadista Endre László végiglátogatta a gettókat. Élete célja teljesedett ki a látványban, melyet a szörnyű körülmények között sinylődő zsidók nyujtottak.

Bitang cinikussággal tett jelentést a Belügyminiszternek, a gettólátogató körutjáról: „Mindent rendben találtam. Valóságos szanatórium jellege van a vidéki gettóknak. A zsidók végre friss levegőre jutottak. Addigi életmódjukat egészségesebbel cserélték fel".

Jaross belügyminiszter sietve továbbította ezt a szemenszedett hazugságot Horthyhoz, aki feltételezhetően hitelt adott ennek a hazug jelentésnek és ezzel talán nem is oly nagyon háborgó lelkiismeretét sikerült megnyugtatnia.

Endre László már látogatása előtt részletes jelentést kapott a gettók felállításáról és talán az ott uralkodó viszonyokról is. Ezt a jelentést, mely utitervének melléklete volt, a népbirósági akták örökítik meg.

A jelentés beszélt Kisvárdáról, hol is az ottani illetékes magyar hatóságok ezt az információt adták Endrének: „Itt főleg a környékből betelepített zsidók elhelyezése ütközik súlyos nehézségekbe. Ezeket két fatelepen és a zsidó templom udvarán, illetve annak területén helyezték el. Élelmiszerkészleteik teljesen kimerültek és a nagymérvü zsúfoltság miatt az egészségügyi helyzet is aggályos".

A kisvárdai Zsidó Tanács jelentést küldött Budapestre az ottani Zsidó Tanácsnak. E jelentésben felsorolták a falukat, amelyeknek zsidó-

Megalakultak a „Zsidó Tanácsok". Céljuk elősegíteni és megkönnyíteni a zsidóság likvidálását. A hiteles krónikásnak le kell szögeznie, hogy a „Zsidó Tanács" tagjai nem voltak a zsidóság árulói és a németek meg a velük cimboráló magyarok kiszolgálói. Ez egy feladat volt, melyet vállalni kellett. Bebizonyított történelmi tény, hogy a német megszállók minden országban és minden megszállott városban, ahol zsidók voltak, felállították a „Zsidó Tanácsot" („Judenrat") és általuk végeztettek olyan feladatokat, melyek végül a németeket segítették céljaik megvalósításában. A „Zsidó Tanács"-nak kellett gondoskodnia a zsidó lakosság pontos összeirásáról. Neki kellett leszállítania a németek által minden nap követelt holmikat. A „Zsidó Tanács" gondoskodott a minden megszállt országban felállított gettók belső rendjéről, és a németek minden kivánságának teljesítéséről.

Már sok más országban kipróbált rendszerrel érkezett Magyarországba az a válogatott SS. garnitura, mely likvidálta Európa egész zsidóságát. Miért kellett volna épp Magyarországon csődöt vallania rendszerüknek, ahol oly megértő és lelkes támogatókra találtak a keresztény lakosságban, mint sehol egy más országban?

Mintha a háborúban álló magyar népnek semmi más gondja nem lett volna csak a zsidók ellen kiagyalt rendelkezések megvalósítása. Nem csoda, ha maguk, a már egész Európa zsidóságát likvidáló németek is nagy undorral emlékeznek meg a magyar hatóságok lelkes segítségéről, melyet a magyar zsidóság deportálásának végrehajtásához nyujtottak. Eichmann, izráeli birái előtt hangoztatta, hogy Magyarországon már a megszállás első napjaiban húszezer feljelentést kapott, melyeknek célja főleg a zsidó konkurrensek ellen megindítandó eljárások siettetése volt.

Kisvárdán is megalakult a „Zsidó Tanács". Tagjai: Dr. Katona Sándor elnök, Dr. Lukács Ignác, Ellenbogen Ernő, Friedmann Béla, Kun Samu, Prerau Ignác, Steiner Mihály, Fischer Miklós és Guttmann Bertalan.

Feladatuk nem volt könnyű, sem veszélytelen. Egyik oldalon ők voltak felelősek a németek felé a gettóban történtekért, másrészt szerették volna megkönnyíteni a gettóba zártak életkörülményeit, ami természetesen az adott helyzetben csaknem lehetetlen volt.

A kisvárdai gettózás 1944. április 8-án kezdődött. Akkor hozták be a gettóba az első vidéki csoportot. Majd utánuk a környék többi falvainak zsidó lakosságát is. A gettó a Horthy Miklós út baloldalán kezdődött. A Bessenyei út baloldala, közben a Deák F.u. mindkét oldala

Az ellenség fenyegetőzésének hinni kell. Ezt bizonyította be Hitler és 1973-ban Szadat. Mindketten irtó háborúval fenyegették a zsidóságot. Mindkettő fenyegetését lekicsinyelték.

A reménykedés rózsaszinű felhőjét összeszaggatta az 1944. év március 19-e. Ez a napsütéses szép tavaszi vasárnap záró akkordja volt annak a kormányzói látogatásnak, mely Berchtesgadenben meg akarta győzni Hitlert, hogy Magyarországot ne szállja meg. A ravasz Hitler még tárgyalt, de csapatai már masiroztak Magyarország felé és a beépített ötödik hadoszlop, melynek megbizottjai ott ültek már évek óta a kormányzói palotától kezdve a legfontosabb állami és katonai poziciókban, gondosan előkészítették a bevonulás zökkenésmentes és békés megvalósítását.

A magyar zsidóság kába bénultságban figyelte az eseményeket és az első órákban nem is sejtette, hogy nem csak a magyar nép vesztette el függetlenségét, hanem a zsidóság is utolsó reményeit a megmenekülésre.

Az események gyorsan peregtek. Kész listák alapján már az első nap letartóztatták a magyar zsidóság sok prominens személyiségét. A hazautazókat a Keleti és Nyugati pályaudvarokon letartóztatták és egyenesen a kistarcsai internálótáborba vitték. Ők a magyar zsidóság első deportáltjai, őket szállították ki először az országból a haláltáborokba.

A vidéki zsidóságot elszakították a Budapesten székelő Országos Irodáktól az utazási tilalom által és a tapasztalatlan helyi vezetőségeknek nem volt gyakorlatuk országos jelentőségü és sorsdöntő kérdésekben önálló határozatokat hozni. Tétován keresték az utat, hogy urrá lehessenek a kialakult helyzeten.

Eichmann megnyugtató látogatása a Budapesti Izr. Hitközségben és a részéről mutatott álnok udvariasság, kissé megnyugtatták az országos vezetőséget, köztük a vidéki hitközségek azon vezetőit is, akiket a németek rendeletére utazási engedéllyel láttak el, hogy felutazhassanak Budapestre és részt vehessenek az Eichmann által összehivott ülésen.

Ugyanakkor a Belügyminisztériumban is üléseztek a zsidó ügyek intézésére kinevezett hétpróbás antiszemiták, Endre László és Baky, hogy felajánlják teljes együttmüködésüket a Gestaponak a magyar zsidóság likvidálására.

Közben a rádió elkezdte ontani a zsidókra vonatkozó korlátozó rendeleteket. Nem volt olyan adás, mely valami megszigorítást ne hozott volna a zsidók számára. Nehéz volna felsorolni a rendeletek tömegét, de meg kell említenünk a „sárga csillag" kötelező viselését.

A PUSZTULÁS

A kisvárdai zsidó otthonokba egyre több és több fájdalmas hír érkezett az ukrajnai frontokról. Anyák siratták el gyermekeiket, feleségek férjeiket és gyermekek, akik még nem is ismerték apjukat, maradtak árván.

Az élet folyt a maga medrében. Háború volt. Egyre sűrűbben búgtak fel vésztjóslóan a szirénák Az ellenséges légitámadások szaporodtak. A front közeledett Magyarországhoz. Az oroszok már a Kárpátoknál álltak. A háború, — minden józan gondolkodásu ember tudta már — elveszett. A magyar zsidóság szívében tanyát üt a remény. Megkezdődött a versenyfutás az idővel.

Szabolcsi ember ül a miniszterelnöki székben, akinek sok zsidó barátja, ismerőse él Szabolcs megyében: Kállay Miklós. A zsidóság és vezetői biznak „hinta-politikájában" és úgy gondolják, ügyes lavirozással kikerüli majd a német „barát" halálos szorítását.

1944-et irunk. A német csapatok eszveszetten menekülnek az őket megállás nélkül üldöző oroszok elől. A Szövetségesek partraszállásra készülnek. A zsidó fülek lélegzet-visszafojtva tapadnak a rádióhoz, s reggel a templomban a biztató BBC-hirekkel erősítik egymást.

Vajon sikerül-e Európa utolsó zsidó közösségének megmenekülnie? Vajon történik-e valamiféle csoda, mely a magyar zsidóságot a háború befejezéséig életben tartja?

Csak az izráeli élet valósága tanította meg az életben maradt magyarországi zsidókat, hogy nem lehet a csodára várni tétlenül, kiszolgáltatottan, közönyös fatalizmussal. Csoda csak akkor történik, ha a csodaváró maga is tesz valamit megmenekülése érdekében.

Izráel öt háborújának győzelmes diadala sem született volna meg, ha e parányi nép nem késziti elő magát a történelem minden várható fordulatára.

A magyar zsidóságot nem készítették elő a várható fordulatokra. A menekülés utjai számban csekélyek és veszélyesek voltak. De ki nem hajlandó vállalni egy bizonyos kockázatot, ha az alternativa a biztos halál?! Nem lehet csupán a vezetőket hibáztatni vakságukért. Az egyénnek is joga sőt kötelessége mindent megtenni élete megmentéséért.

DEPORTÁLÁS

1944 márciusáig Gemzsén éltem szüleimnél. Onnan vittek a csendőrök a kisvárdai gettóba és végig szenvedtük annak minden kínját és megaláztatását.

Sokat beszéltünk a szökésről, de nem tettük két okból: Egyrészt féltettük hozzátartozóinkat, mivel azzal fenyegettek meg mindenkit, hogy amennyiben megszöknek, kivégzik hozzátartozóit. Másrészt azt a hirt terjesztették, hogy Németországba visznek bennünket munkára.

Auschwitzból az ebensee-i munkatáborba kerültem, ahol 12 foglyot kétszer huszonöt botütésre itéltek, köztük engem is. Ahogy multak a hónapok az élelem adagok egyre kisebbek lettek. Végül a fák rügyeit ettük, melyekre marhasót szórtunk.

1945 május 8-án szabadultunk.

nok erre olyan dühbe gurult, hogy kutyakorbáccsal kergetett ki a házból bennünket.

Tíz napig gyalogoltunk tovább. Koldulásból és lopásból éltünk. Végre megérkeztünk egy helységbe, ahol ujra rendezték a századokat. Bennünket egy másik századhoz osztottak be, de helyzetünk egyre romlott, mert ilyen testi kondicióban voltunk kénytelenek szekereket húzni.

Ujabb lemaradás után értünk Dorosicsba, ahol én flekktifuszt kaptam. Két barátommal, az ungvári Guttmann testvérekkel voltam együtt és nekik köszönhetem, hogy életben maradtam. Először el akartak helyezni a dorosicsi kórházban, de mikor látták az ott uralkodó állapotokat, nem engedtek még súlyos állapotomban sem oda bemenni, hanem erővel tovább vonszoltak. Nem engedtek megállni, kényszerítettek hogy tovább menjek. Egyetlen gyógyszertabletta nélkül vészeltem át a flekktifuszt.

Utunk további során tudtuk meg a dorosicsi kórházban levők szörnyű történetét. Az őrök körülvették az épületet, a kórházat felgyujtották. Aki menekülni próbált, azt legépfegyverezték, aki nem, az élve égett benn a kórházban. A kórház égését saját szememmel láttam, mivel mi még akkor a falu közelében voltunk.

Ezután mindig más és más századhoz csatlakoztunk, míg végre elirányítottak bennünket egy Mozirt nevü helységbe, ahol megtaláltuk régi századunkat. A régi 220 bajtársból már mindössze kb. 40-en maradtak életben Vasut és utak mentén irtotta a fákat a század. Itt tüdő- és mellhártya gyulladást kaptam. A zsidó orvos nem engedett súlyos állapotomban kivonulni.

Éppen aznap érkezett Szentkatolnay őrnagy zászlóaljparancsnok, aki dühös hangon adott utasítást arra, hogy súlyos betegeknek is ki kell vonulniok, köztük nekem is.

Századunk zsidó orvosa erre, — az utasítás ellenére — kocsira rakatta az összes betegeket és a legközelebbi hadikórházba szállíttatta. Ott egy széken ülve lecsapolták a gennyet mellemből és átküldtek egy másik tábori kórházba. Két hétig feküdtem itt. Ekkor következett be az enyhülés helyzetünkben, Nagybaconi Nagy Vilmos közbelépése folytán.

Minthogy betegségem hat héten túl gyógyulhatott, haza küldtek egy kórházvonattal Magyarországra. De mivel a vasuti pályát ezen a részen felrobbantották, csak 3 heti utazás után értem haza 1943 novemberében. Püspökladányban szereltek le.

Sokan fagyási és fertőzött sebükkel meneteltek. Szerencsére a bajtársi szellem akkor még nagyon jó volt és készségesen segítettünk a gyengélkedőknek.

Két hetes menetelés után érkeztünk a Starioskol várostól nem messze fekvő táborhelyünkre a Don folyó mellé.

Rendes ellátásról nem történt gondoskodás. Boldogok voltunk, ha az úton egy döglött lovat találtunk és azt ehettük.

Utakat tisztítottunk és aknákat szedtünk.

Parancsnokunk Kürty főhadnagy viszonylag rendes ember volt, amit abból következtettünk, hogy a mellettünk dolgozó 6/5 század parancsnoka sorra gyilkolta le a hozzá beosztott munkaszolgálatosokat. Felbermann László gemzsei barátomnak megparancsolta, hogy akassza fel magát és ezt meg is kellett tennie.

Embereivel egy keskeny gödröt ásatott. Abba meztelenül állított bele egy munkaszolgálatost és megparancsolta a század tagjainak, hogy mind köteles a gödörbe vizelni mindaddig, míg a gödörben levő meztelen bajtársuk meg nem fagyott.

A nagy Don kanyari visszavonuláskor a munkásszázadok természetesen utolsónak és ágyútüzben vonultak vissza, ami sok áldozatot követelt.

Menetelő zsidókat semmiféle járműre nem engedték felülni, sőt még az útról is leszorították őket. Sokan, akiknek már sebes volt a lábuk, a magas hóból nem tudtak kivergődni — ott fagytak meg az útszélen.

Tíznapos menetelés után már csupán 15-en maradtunk együtt. A századparancsnok egyik nap így szólt hozzánk: tulajdonképp miért akarnak maguk olyan nagyon visszamenni Magyarországra? Olyan nagyon jó ott maguknak?

Egyik este azt mondta, hogy vegyünk magunkhoz élelmet és tünjünk el. Hallgattunk szavára és ott maradtunk egy faluban, ahová számításunk szerint az oroszoknak be kellett volna jönniük, hiszen ott álltak a falu előtt s mégis, számunkra érthetetlen okokból, nem jöttek be.

Másnap a falut megszállták a németek. Ekkor már csak 13-an maradtunk. Hét-nyolcnak ezekből is le volt fagyva a keze, vagy lába s egyesek tele voltak bűzlő fagysebekkel. Valamennyien ki voltunk éhezve, mert a szárított főzelékeket nem tudtuk megfőzni eszközök hiján.

A németeknek azt hazudtuk, hogy egy kórházi egységtől kaptuk a parancsot az itt maradásra. Ennivalót kértünk tőlük. A német parancs-

Századunk a 6/2 számot kapta.

3 hónap után a kárpátaljai Bilke községben repülőteret és az ehhez vezető utat kellett megépítenünk.

Itt került a századhoz egy Radó nevü zászlós, református pap fia, akinek szenvedélye a pofozás volt. Egy alkalommal valami vicceset mondott a konyha közelében, ahol én mint szakács dolgoztam. A konyhán dolgozók nevettek ezen, mire Radó mindannyiunkat magához rendelt és össze-vissza pofozott meg rugdosott.

1941 őszén ujra Szolnokra kerültünk, ahol egy utász századhoz osztottak be bennünket. A munka itt nehezebb lett, de mi is megkaptuk a többi katonának járó szabadságot, sőt nagy ritkán: esti eltávozást is.

1942-ben a lengyel határ közelébe vittek bennünket. Itt lombsátorban laktunk, ami azért volt különösen veszélyes, mert a hely tele volt viperákkal. Ezeket is kellett irtanunk.

Egyik bajtársunk örök életére béna maradt, mert kígyómarás után kezét elkötötték.

MUNKASZOLGÁLAT UKRAJNÁBAN NÉMET PARANCSNOKSÁG ALATT

Szolnokról átvezényelték a századot Püspökladányba. Itt az a hír terjedt el, hogy menetszázadba osztanak be és kivisznek bennünket az orosz frontra. A hir valónak bizonyult.

1942 nov. 16-án bevagoniroztak bennünket és hosszú fárasztó utazás után Bjelgorodba érkeztünk (Ukrajna). Bár a század élén magyar tiszt állott, lényegében mégis német fennhatóság alá kerültünk.

Innen gyalogosan indultunk el a Don folyóhoz. 2 hétig meneteltünk 20—22° fagyban és csak a rossz, göröngyös dülőutakon menetelhettünk, mert a jó utakat csak a harci egységek használhatták.

A lovak a szörnyű hidegben egymás után megdöglöttek és ekkor a parancsnok a munkaszolgálatosokkal huzatta a szekereket. A szekereken a század holmijain kivül a konyhai felszerelés és munkaeszközök is voltak.

A katonaruhákat levetették velünk és az otthonról hozott civil ruhákban jártunk.

Sokszor, ha a kijelölt szálláshelyre nem érkeztünk meg estig, akkor addig kellett éjszaka is menetelnünk, míg valamilyen lakott területhez nem értünk. Naponta csak egyszer étkeztünk menetelés közben és este kaptunk valami meleg ételt.

Helyzetünk ekkor még nem volt súlyos. Meg lehetett vesztegetni a keretlegényeket és pénzért hajlandók voltak még haza is engedni bennünket.

Egyizben, mikor néhány munkaszolgálatost rajtakaptak, hogy engedély nélkül távoztak el, a parancsnok „guzsbakötés"-re ítélte őket, amit egy cigány származású altiszt nagy kegyetlenséggel hajtott végre.

1941. januárjáig maradtunk ezen a helyen. Ekkor átvezényeltek bennünket Kassára, ahol az idősebbeket leszerelték. A fiatal, katonaköteles munkaszolgálatosokat a Mészáros-uti laktanyában zsufolták össze. Ez a laktanya, mely egy század elhelyezésére volt megfelelő, most 8—10 századot kellett, hogy befogadjon. Kb. 1000 ember, csak létrán tudott felmászni szállására.

Sorakozó után a tisztesek csak bottal hajtották be az embereket szállásukra. Az emberek nyomták egymást, úgyhogy sokan lezuhantak a létráról.

Kisvárdai munkaszolgálatosok

3—4 hét után a századot elvezényelték Szolnokra. Fegyveres és fegyver nélküli kiképzést kaptunk. Természetesen a fegyverekhez töltényt nem adtak, mivel csupán tisztelgési gyakorlatokat sajátíttattak el velünk.

gálatos pokolban. Kisvárda zsidósága is siratja munkaszolgálatban elpusztult gyermekeit.

Beszéljen e tanuságtétel erről a korszakról és legyen Mohos Marmorstein Jenő tanusága vádbeszéd a gyilkosok ellen, kik hidegvérrel, szadista módon pusztították el a magyar zsidóság szine-virágát.

Mohos Marmorstein Jenő született 1919-ben Gemzse községben. Édesapja földbirtokos volt. A debreceni zsidó gimnáziumban érettségizett. 1940—43-ig munkaszolgálatot teljesített és mint beteget hozták vissza Magyarországra. 1944-ben deportálták. Auschwitzban elválasztották szüleitől, kishugától, kiket nem látott többé viszont. Mauthausenba vitték, majd az ebensee-i táborba, ahol az amerikaiak felszabadították. 1948-ban beiratkozott az egyetemre és röviddel azután, hogy megszerezte diplomáját 1957-ben alijázott. Beér Seván lakik és a Szochnut főtisztviselője. Ime beszámolója:

MUNKASZOLGALAT MAGYARORSZAGON —

1940 októberében kellett volna bevonulnom, de már szeptemberben behivtak Kisvárdára.

Egységem először Fényeslittkén kapott u.n. „fegyelmező" kiképzést, majd onnan egy Körösmező közelében levő kis községbe vezényeltek, ahol fairtással foglalkoztattak. Papírgyártásra alkalmas fákat kellett kivágnunk, azokat felapróznunk, hogy azután a folyón leusztassák. Fent a hegyekben, 7—8 km-re az első lakott helytől, „kalyibák"-ban laktunk.

Naponta mindenkinek egy megszabott normát kellett elvégeznie, melyet a fiatalok még csak birtak valahogy, de az idősebbek már nem. Túl kellett járnunk a keretlegények eszén, hogy az idősebbeknek ne történjék bántódásuk. A korábban kivágott mennyiséget is beszámítottuk a megszabott normába és igy mindig megvolt a kivánt mennyiség.

Ellátásunk nagyon gyenge volt, de megengedték nekünk, hogy Kőrösmezőn vásárolhassunk magunknak élelmet.

Ebben az időben még zsidó tisztek is teljesítettek szolgálatot a munkaszázadoknál, egyenruhájukban, de a parancsnokság a keresztény tisztek kezében volt.

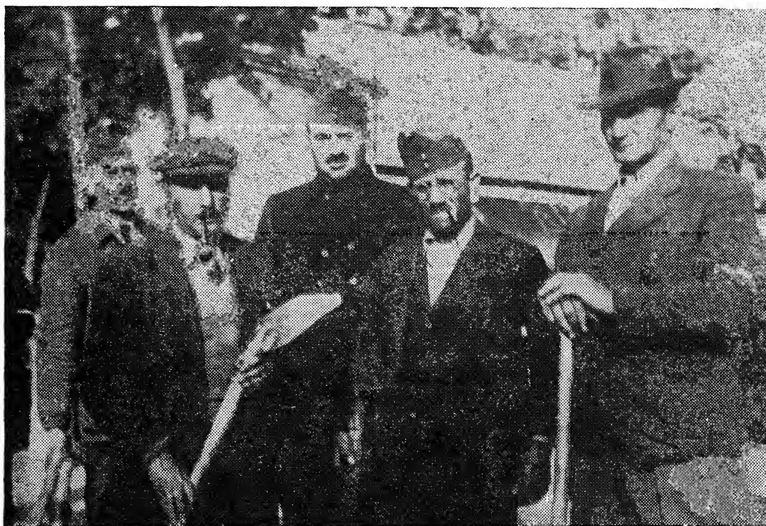
A bánásmódot először bizonyos fajta nemtörődömség jellemezte, később azonban, mikor az egységhez egy Lehel nevű zászlós került, helyzetünk nehezebb lett. A zsidó tiszteknek sok megaláztatást kellett elszenvedniük azáltal, hogy a fiatal zászlós adta nekik a parancsokat.

már nincsenek zsidó katonák a hadseregben. De nemcsak a tényleges katonákat osztják be munkaszolgálatos alakulatokba, hanem országszerte megkezdődnek a behivások és 48 éves korig a legtöbb zsidó férfinek be kell vonulnia valamelyik munkaszolgálatos bevonulási központba, ahonnan elirányitják a munkásszázadokat valamelyik katonai alakulathoz. Van. aki Szentkirályszabadján repülőteret, s van olyan, aki Erdélyben vasutat épít, de van olyan alakulat, mely tankcsapdákat ás Lengyelországban.

A századparancsnokok és az alattuk szolgáló keretlegények hamar megértették a katonai hatóságok szempontjait és — kevés kivétellel — mindent megtettek, hogy a munkaszolgálatot pokollá változtassák.

És ez a tervük sikerrel járt.

S mivel minden rossznál van még rosszabb is, rövidesen kiderült, hogy a hazai munkaszolgálat minden szenvedésével együtt még elviselhető volt.

A „lapátos sereg"

Elviselhetetlenné vált azoknak a zsidó munkaszolgálatosoknak a szenvedése. akiket Ukrajnába vezényeltek. Feletteseik ekkor már nyiltan hangoztatták, hogy céljuk: a munkaszolgálatosok elpusztítása.

Embertelen körülmények, borzasztó kínzások közepette, éhségtől és fagytól szenvedve, hullottak el a zsidó fiatalok az ukrajnai munkaszol-

tek a rajtuk nevető falusiak előtt, megalázva és megszégyenítve. Ugy látszik a katonai hatóságok is látták ennek a torturának teljes haszontalanságát és néhány hónapi szolgálat után leszerelték e kisegítő munkaszolgálatosokat és hazaküldték őket.

Munkaszolgálat, 1940. Középen Kellner Béla százados

A „zsidótörvények" ebben az időben mér éreztették súlyos hatásukat. Sokan elvesztették állásukat, elvették a trafik és kocsmaengedélyeket, felmondták a földbérleteket és elvették a zsidóktól földjeiket.

Ebben az időben kezdődnek az első deportálások. Összeszedik Magyarországon az u. n. „kétes állampolgárságuakat", és irgalom nélkül bevagonirozzák és kiszállítják őket Kamenec Podolszkba, ahol a németek végeznek velük. Alig néhányan maradtak életben közülük.

A gyűlölet forgószele kapja el a magyar zsidóságot és forgatja, melynek ezután minden gondja és törekvése kikerülni a minden sarkon leselkedő életveszélyt.

A zsidó tényleges katonákat leszerelik, a tiszteket megfosztják rangjuktól és beosztják őket is „kisegítő munkaszolgálatos" alakulatokba, hogy azok a katonaság keretében munkával szolgálják az országot. De a tényleges cél, a zsidóság megsemmisítése csak később derül ki.

1941 ben, mikor a magyar csapatok Jugoszlávia ellen vonulnak fel,

az atrocitások egész sorát követték el. Levágták az útjukba kerülők szakállát és pájeszát, betörtek a zsidó üzletekbe és kirabolták azokat. A parancsnokok népgyűlést hivtak össze a város szívében és uszították a lakosságot a zsidók elleni megmozdulásra. Heteken át tartó atrocitások követték egymást. A zsidók nem mertek az utcára kimenni. A keresztény lakósság ebben az időben még nem volt szokva az ilyen jelenségekhez, éppen ezért az izgatás sem váltott ki náluk ellenséges megnyilatkozásokat.

A zsidók elleni szörnyűségeket az a csőcselék követte el, mely önkéntesen ajánlkozott erre a munkára. Jól emlékszem, hogy apámat Ros Hásánákor vitték ki a templomból és kényszerítették, nyissa ki üzletét, hogy a tisztek azt vigyenek ki az üzletből, amire éppen vágytak.

Ezek az események néhány hétig tartottak csupán, egészen a cseh terület megszállásának napjáig. A zsidók fellélegeztek és azzal áltatták magukat, hogy ez az egész csak múló epizód volt és együtt örültek a magyarokkal a felszabadításnak.

A „szabadcsapatok", ahogy nevezték őket, a „felszabadított" területeken folytatták az anyaországban megkezdett piszkos munkájukat...

MUNKASZOLGALAT

1940-ben, amikor a zsidó fiatalság még a reguláris hadseregben szolgált, elhatározták a magyar katonai hatóságok, hogy az idősebb korosztályokat u.n. „kisegítő munkaszolgálat"-ra hivják be. A magyar nép háborús erőfeszítésének enyhitését célzó munkaszolgálat, talán még erkölcsileg elfogadható is lett volna, ha az első perctől kezdve nem világlott volna ki, hogy az egész dolognak csupán egy célja van: a zsidó férfiakat eltávolítani otthonukból és megszégyenítő munkával megalázni őket.

Ezekbe az alakulatokba behivták az „első világháborús" zsidó tiszteket is régi háborús rangjukat meghagyva. Névlegesen ők voltak a parancsnokai a megalakított munkásszázadoknak, de hogy az ő megszégyenítésük is nyilvánvaló legyen, egy náluk kisebb rangu keresztény tisztet neveztek ki föléjük századparancsnoknak. Igy alakult ki az a megszégyenítő helyzet, hogy például egy századosi rangban levő zsidó tisztnek tisztelegnie kellett a századparancsnokának, aki talán csak hadnagyi rangban volt.

S a munka? Haszontalan és megalázó. Elvezényelték a munkásszázadokat különböző falvakba és ott árkot ástak, cukorrépát szedtek, vagy az utakon levő köveket kellett felszedniök. Idős zsidó férfiak hagyták ott családjukat. Iskolákban és pajtákban laktak, katonásan menetel-

perceim másnak is szerezzenek örömet és legalább könyvem olvasása által ébredjen fel szivükben a vágy a Szentföld iránt."

Klein Béla könyve 1937 augusztus havában iródott. A könyvben a korabeli Palesztina-Szentföld hűséges leírását adja.

Az akkori olvasó hű képet kapott chalucaink megfeszített munkájáról, mely megalapozta a mai Izráelt és azokról a súlyos időkről, melyek nehéz próbák elé állították az akkori fiatal jisuvot.

Könyvét így fejezi be: „Még egy utolsó szippantás Erec levegőjéből és hajónk lassan távolodik a Szentföld partjaitól. Tekintetünk sóvárogva visszaszáll a messzi távolból a fényáradatban úszó Karmel hegyre.

Könnyes szemmel adom át magamat gondolataimnak és áhitattal adok hálát a Világ Urának, hogy ezt az örökké felejthetetlen utat engedte megtennem".

Frenkel Smuel:
A SZABADCSAPATOK GARÁZDÁLKODÁSA

A magyar irredentizmus elérte évtizedekig tartó vágyálmainak megvalósulását. Hitler 1938-ban a bécsi döntéssel visszajuttatta Magyarországnak Erdély és Szlovákia egy részét. Ez az örömteljes fordulat is jó ok volt a zsidóság elleni akciók megindítására. Nem hivatalosan u. n. „szabadcsapatokat" szerveztek a régi Horthy különítmények kipróbált vezetői azzal a céllal, hogy még a reguláris hadsereg bevetése előtt, tevékenykedjenek a megszállásra váró területeken, így készítve elő a magyar csapatok zökkenésmentes bevonulását.

Ám, mint hajdan a kereszteshadak, a „szabadcsapatok" is először a helyi „ellenséggel", a zsidókkal akartak leszámolni. A cseh határ közelében kezdték meg átkos tevékenységüket az ottani zsidókkal szemben elkövetett és megtorlás nélkül maradt atrocitásokkal.

A csehszlovák „felszabadulás" előtti hónapokban már lehetett érezni Kisvárdán az eljövendő szörnyű idők előszelét.

1938 tavaszán Kisvárdán összpontosították a Csehszlovákiába beszivárgó irreguláris csapatokat, melyeknek az volt a feladatuk, hogy felkelést szítsanak a cseh területeken élő magyarok között, és hogy gyengítsék a cseh erőket. Ezek az overolba öltözött alakulatok, mielőtt még harcba kerültek volna a cseh ellenséggel, néhány „hazafias" cselekedetet hajtottak végre magyar területeken.

Amint beléptek Kisvárdára, rögtön külön-adót vetettek ki a zsidó lakosságra a magyarok felszabadításának előmozdítására a cseh iga alól. A nyomaték kedvéért, megtámadták a város zsidó lakósságát és

A cionista élet tehát virágzott Kisvárdán. Ezt tanusítja az a nagyszabásu Chanuka ünnepély, melyre 1934 Chanukáján nem kisebb személyiség, mint Patai József, a „Múlt és Jövő" magas színvonalu cionista folyóirat szerkesztője, a hires költő és műfordító érkezett.

Patai Józsefet is erős szálak fűzték Kisvárdához, mivel, noha Heves megyében Gyöngyöspatán született, Kisvárda nagyhirű jesiváján kezdte el a zsidó tudományok elsajátítását.

Patai József csaknem minden évben vezetett utazásokat a Szentföldre. Ezen a kultúresten is szentföldi benyomásairól adott elő.

Széll Mihály a Pro-Palesztina Szövetség új elnöke nyitotta meg kedves és megkapó szavakkal az estet és meleg szavakkal üdvözölte a magyar cionizmus egyik legkimagaslóbb egyéniségét, Patai Józsefet.

Schwarz Lajos a Szövetség titkára ismertette a Pro-Palesztina Szövetség célkitüzéseit és buzdította az ifjuságot, hogy vegyenek részt a Szövetség életében.

Róth József, Rosenwasser Irén, valamint Széll Vera nagy hatással szavalták Patai József verseit.

Az illusztris vendég tiszteletére nagyszabásu bankettet rendezett a Pro-Palesztina Szövetsége vezetősége, melyen nem csak a helyi cionista csoportok tagjai vettek részt, hanem a hitközség minden rétege megjelent.

Az est egyik hőse Dr. Schönwald Miklós ügyvéd hitközségi elnök volt, aki hazafias érzelmeinek kinyilvánitása mellett készségesnek mutatkozott a Pro-Palesztina Szövetség célkitüzéseit támogatni.

Nyilván a kisvárdai ifjuság erős cionista érzelme késztette Klein Bélát és Lefkovits Ignácot egy szentföldi zarándokútra. Klein Bélának erről az útról szóló beszámolója, „Szentföldi élményeim" címen 1938-ban jelent meg Kisvárdán.

Utleirásának bevezetőjét e szavakkal kezdi: „Semmisem lehet olyan messze, hogy valamikor egész közel ne legyen. Ez a gondolat jut eszembe, mikor szentföldi élményeimet papírra vetem. Elérhetetlennek tartottam s ime túl vagyok rajta.

S mi hajtott ilyen kitartóan?

A vágy a Szentföld után.

És el is értem célomat, ifjuságom álmát s megelégedett voltam, mert láthattam Atyáim földjét, minden fűszálban rájuk találtam, s minden lépéssel közelebb éreztem magam hozzájuk. S elért boldogságom hitével fogok hozzá utam leirásához, hogy az én soha el nem felejthető

Meg kell emlékeznünk a gyermekek bájos jeleneteiről.

Előadás után a közönség hosszan tartó tapssal adott tetszésének kifejezést.

Zsidó Szemle, 1933 március 12.

A kisvárdai ifjuság cionista szervezeteinek alapítása az 1933. évre esik. Ekkor alakul meg a „Barisszia" és az „Aviva". Mintegy 100 nyiregyházi fiatal kiséri Kisvárdára az „Előre" futballcsapatot, mely a kisvárdai „KASE" csapatával mérkőzik meg. Természetesen nem szigoruan vett sportesemény vonzza Kisvárdára a nyiregyházi cionista csoportot, hanem az új ifjúsági csoportok megalakítása.

A régi krónikás még azt is feljegyezte, hogy az „Aviva" lánycsoportot Margulies Irén (Nyiregyháza) alapította meg és sikerült neki 45 lányt megnyerni az „Aviva" nemes munkájának.

A vendéglátó Fränkel Mór a kisvárdai Pro-Plalesztina Szövetség elnöke, aki nagy szeretettel fogadta a nyiregyházi vendégeket a mérkőzés után a szövetség helyiségében.

A helyi cionista ifjuság szép és magas nivóju kultúrműsorról gondoskodott. Fränkel Mór kegyelettel emlékezett meg Arlosoroff haláláról, Rosenfeld Ernő és dr. Scher László pedig a cionizmus nagy profétájáról, Herzlről tartanak előadást.

A művészi részben: Margulies Irén, Rosenwasser Irén, és Széll Vera szavalatai gyönyörködtették a hallgatóságot.

Adler Ernő és Fischer Péter barissziánusok érdeme volt e nagyjelentőségü nap megrendezése.

A cionista ifjuság kultúrmunkája ezzel a rendezvénnyel nem állt le, mert a rákövetkező vasárnapon egy nagyszabásu Herzl-ünnepséget rendezett.

Ugyancsak szép munkát végzett a helyi KKL. bizottság is. Az ifjuság a perselyek kiosztásában ténykedett nagy buzgalommal, míg a felnőttek adományaikkal segítették e nagynevű intézmény munkáját.

1933-ban Fränkel Mór 50 pengőt, Szántó Ármin 5 p., Svéd Ignác 3 pengőt adományoztak.

A cionista munka jelentős eseménye volt a helyi „Mizráchi" megalakulása. Az évben 72 sekelt adtak el a városban, szemben az 1932. év tíz sekeljével.

1934-ben Fränkel Mór 150 pengős adományával szerepel a KKL. feljegyzéseiben.

A hitközségek kötve voltak a hivatalos vonalhoz, a szülők pedig rossz szemmel nézték, hogy gyermekeik felfogásuktól teljesen idegen utakon járnak és kikerülnek a szülői felügyelet bűvös hatásköréből és az ország elhagyására gondolnak.

Különösen rossz szemmel nézték a baloldali cionista ifjusági mozgalmakat, mert a „baloldaliság" gyanuja is súlyos következményekkel járhatott a Horthy rendszerben.

Az ifjuság azonban nem adta fel a harcot. Ha számuk nem is volt jelentős, annál jobban kitüntek a minőségben. Erre sokan ráébredtek a nagy Pusztulás idején, mikor a mentőmunka oroszlánrésze erre a sokat lenézett és meg nem becsült cionista ifjuságra hárult.

Kisvárdán is megalakult a „Pro-Palesztina Szövetség". Csak 1933 purimján mutatkozott be nyilvánosan egy purim előadás keretében. Bemutatkozásukról beszámolt az akkori cionista sajtó reprezentativ hetilapja a „Zsidó Szemle".

A KISVÁRDAI PRO-PALESZTINA PURIMI ELŐADÁSÁN

Purim előestjén tartotta a kisvárdai Pro-Pal. Szöv. jól sikerült purim-előadását. Az egyesület ezuttal mutatkozott be első izben a nagy nyilvánosságnak.

A példás rendezés, mely nemcsak műkedvelőknek, hanem bármily szintársulatnak is dicsőségére válna, jórészben Schwarz Lajos érdeme.

Az előadás elejétől a végéig élvezetes és változatos volt.

Farkas András rövid, de megkapó megnyitójában az egyesület célkitüzését ismertette, majd Kállósi Erzsike és Hartmann Andor, Hubay és Rubinstein műveket adtak elő nagy hozzáértéssel.

Széll Vera és Róth József kiváló szavalói tehetségüknek adták tanujelét.

Stein és Herskovits a „Zélig a sóhivatalban" c. víg és páros jelenetben nevettették meg a közönséget.

Majd következett a műsor fénypontja, a „Hajnalodik Keleten" c. színmű. A darab szereplői kivétel nélkül tökéleteset alkottak. Wiesner Albert, mint rabbi élethűen játszotta szerepét.

Jichok szerepében Szabó Miklós, Mirjám szerepében Kállosi Erzsike arattak frenetikus sikert.

Adler Ernő, Kahán Jenő, Spitz László, mint bócherek nagyon jók voltak. Fried Elza és Heimlich István, mint chalucok nyujtottak jó alakítást.

Csak kevesen tudják, hogy Herzl nemcsak az ujjáépülő „Ősújhazát" látta prófétai látomásában, de a magyar zsidóság tragédiáját is.

1903 márc. 10-én válaszolt Mezei Ernő levelére, melyben az a magyar zsidóságnak a kételyeit juttatta kifejezésre a cionizmust illetőleg, mivel a kormányzat minden áron igyekszik a zsidók hazafias érzelmeit ébren tartani.

Herzl proféciája így hangzik: ......Lemondtam volna a magyar zsidóság eszmei átformálásáról, ha tudnám, hogy lelkes hazafiassága csökkenti vagy teljesen megszünteti az antiszemitizmust.

És nem spekulálok az emberek bajbajutására, de a magyar zsidóságot is eléri a nemezis és minél később, annál borzasztóbb és kegyetlenebb lesz szenvedése. És minél többet érnek el gazdasági és kulturális síkon, annál szörnyűbb lesz a bukás. Nincs menekvésük a zsidógyűlölet elől és már késő lesz, mikor belátják, milyen sokra mentek a hazafiasságukkal.

Azon dolgozom én és hiveim, hogy felállítsuk azt a nemzeti otthont, azok számára is, akik erről nem akarnak tudni, akik ma még kicsufolnak és gúnyolnak bennünket emiatt...

Dr. Herzl óvta a zsidókat a földvásárlástól és a bérléstől Magyarországon, mert tudta, hogy ez is csak egy forrása a növekvő antiszemitizmusnak De ki vette komolyan figyelmeztetését Szabolcs megyében?

1897 aug. 29-én megnyilt első cionista kongresszuson Bázelban, csak kevés delegátus vett részt Magyarországról. Mindjárt a kongresszus után dr. Kohn Sámuel főrabbi és vele együtt a zsidóság hivatalos vezetői hangoztatták, hogy ők távol állnak a cionista gondolattól.

„A politikai cionizmus, mely új zsidó országot akar létesíteni Erec Jiszráelben véleményünk szerint veszélyes őrület, s a cionista mozgalom, mely a zsidóságot vallási csapássá akarja változtatni Magyarországon, soha nem találhat hallgató fülekre a magyar zsidóságban. Mi magyarok, zsidó vallásu magyarok vagyunk. Zsidó népi mozgalomnak közöttünk nincs helye".

A Magyar Cionista Szövetség se nem elég magyar se nem elég cionista. A cionista szó különben is rossz hangzásu a magyar közéletben. Sokkal jobb csengése van a „Pro-Palesztina" mozgalomnak, nem lehet e névben semmi nemzetellenes politikai szövetkezést látni.

A cionista ifjusági mozgalmak sem hódították meg a fiatalságot abban a mértékben, ahogy arra szükség lett volna. Minden nagyobb vidéki városban megalakultak a cionista ifjusági csoportok, azonban nem élveztek különösebb támogatást sem a hitközségek, sem a szülők részéről.

magyar zsidóság szócsövében. A hirek, más országok zsidóinak, különösen az orosz és lengyel zsidóság üldözéséről, szenvedéséről eljutottak ugyan a magyar zsidókhoz, de nem gyujtottak lelkükben vörös fényt. Csak nagyon messziről érintette őket testvéreik keserű és meggondolkoztató sorsa.

INTERPELLÁCIÓ A KISVÁRDAI RAZZIÁRÓL

Lapunk múlt számában megemlékeztünk egy hivatalos hitközségi jelentés alapján arról, hogy az idegen ellenőrző hivatal razziát tartott Kisvárdán és igazoltatás céljából a talmud tórai kisfiukat is felvonultatták a községházára.

Fábián Béla képviselő interpellált ebben az ügyben.

A belügyminiszter megmagyarázta ennek az intézkedésnek szükségességét és megjegyezte, hogy interpelláció nélkül is megadta volna a szükséges felvilágosításokat.

„Tekintettel, hogy a képviselő úr tudomásul vette a választ, semmi baj sincs — mondta a belügyminiszter — de az interpelláció valóban felesleges volt".

(Zsidó Szemle 1935 nov. 22.)

CIONISTA ÉLET KISVÁRDÁN

A magyar zsidóság teljes elszigeteltsége a világ zsidóságától megakadályozta a cionista eszme behatolását a magyar zsidóságba és komoly cionista munka megindítását az asszimiláció ellensúlyozására. Csodálatos módon Herzl nagy álmai csak szülőföldjén nem találtak visszhangra. Az egyenjogusítás ábrándképe elaltatta a félelmetes valóságot és tudatosította azt a tévhitet, ami végigkisérte a magyar zsidóságot egész a tragikus végig: „Nálunk ilyesmi nem történhetik".

A cionizmus egy egész kis exclusiv kör „hobby"-ja volt és úgy néztek rájuk, mint akik elkülönülnek a valóság világától. Minden városban létezett valami cionista mozgalom, de annak sem átütő, sem tömegvonzó ereje nem volt. De hogy is lehetett volna, mikor azt hirdette, hogy fel kell adni a nyugalmas polgári életet és alijázni kell. Alija, annyi mint kivándorlás. És mi sem állt messzebb a magyar zsidó lélektől, mint a kivándorlás. Tudott dolog, hogy milyen kevesen hagyták el Magyarországot a két világháború között.

Azután következett — egy győri antiszemita lap nyomán — a komáromi zsidók elleni vád. Eszerint a komáromi zsidók úgy meg vannak ijedve, hogy csapatostól menekülnek el Komáromból. Ez a vád tizenkét óra hosszat tartott. Akkor hivatalos megállapítást nyert, hogy a komáromi zsidók nemcsak, hogy nem menekültek el, hanem tüntetőleg átjöttek a hidon, szolidaritásuk jeléül jelentkeztek a magyar hatóságoknál, sőt a komáromi főrabbi olyan beszédet tartott a magyar lobogóról, a zsinagógában, hogy a szlovák rendőrkapitány maga elé citálta.

Napról-napra, óráról-órára ilyen és hasonló példátlan, lelkiismeretlen, otromba alattomos vádakat dobnak a társadalomba és izgatnak vele a zsidóság ellen, melynek csak egy álma, egy célja és egy ideálja van: Magyarország feltámadása. Az ellen a zsidóság ellen, melynek fiai büszkén állnak a többi magyar testvéreikkel együtt a határokon, készen minden áldozatra.....

.....Mi mégis azt mondjuk a magyar zsidóságnak: ne legyen nyugtalan, ne veszítse el fejét, ne legyen pesszimista és ne essen kétségbe. A pillanat oly nagy, az események történelmi ereje oly erős, hogy nézzenek át ezeken az **incidenseken** (kiemelve a szerkesztő által) és ne törődjenek azzal, hogy a napnak foltjai is vannak. A növekvő világosságot nézzék és ne a csökkenő homályt. Bizzanak önmagukban, becsületes multjukban, tiszta lelkiismeretükben, hazafias munkájukban. Bizzanak a Mindenhatóban, aki nem fogja elhagyni őket. Bizzanak a magyarság ősi toleránciájában, testvéri érzésében. Bizzanak az igazságban!

Igenis ezt a reményt, ezt a bizalmat és ezt az optimizmust hirdetjük ma a magyar zsidóságnak, minden antiszemita handa-banda dacára. És ne a Hubay úr gyalázkodó cikkeire és ne Milotay úr gonosz vádjaira hallgassunk, hanem hallgassunk a kassai magyar zsidó fiukra, akik a premontrei gimnázium udvarán éneklik a Himnuszt Kassán és akiket ezért lezsidóz és lekommunistáz a szlovák rádió. És hallgassuk a komáromi zsidótemplom magyar hitszónoklatát, melytől megijedtek a csehek és hallgassuk a börtönbe zárt Vozáry Aladár himnuszait a zsidókról, akik a népszámláláskor megmentették a magyar kultúrát.

Egy magyar zsidó se veszítse el lélekjelenlétét és mindenki bizzon és reméljen."

Ilyen hangu és ebben a szellemben írt, a felkorbácsolt riadalmat lecsillapító és a jogosan felkeltett aggodalmakat csitító cikkek jelentek meg a legelterjedtebb zsidó ujságban az „Egyenlőség"-ben, az aszimiláns

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A magyar zsidóság sorstragédiája és végzetének szörnyű beteljesedése nem 1944-ben, vagy az azt megelőző „zsidó törvények" korszakában kezdődött. A két világháború közötti „konszolidációs" évek nem a magyar zsidóság helyzetének stabilizálodását hozták el, hanem éppen veszélyérzetük csökkentésével az uralomra kerülő Horthy-klikkek megszilárdítását.

A lojális, magyarságához hű zsidóság sohasem akarta mozgósítani a világ zsidóságát helyzete megjavítására. Sőt hazafiatlan lépésnek tekintette volna, ha közüle valaki a külföldi zsidókhoz fordult volna. Pedig még azzal sem lehet hivalkodni, hogy ezek az esztendők a **lappangó** antiszemitizmus évei voltak. Siófokon, Orgoványon, gyilkolták a zsidókat és sokat élve temettek el. E szörnyű évek vészjeleit nem volt, aki felfogja.

Legyen örök mementó mindannyiunk számára ez az újságcikk, melynek nemcsak szelleme, de végső következtetése is irányt szabott a magyar zsidóság útjának, pontosan akkor, mikor a „zsidó törvények" már megkongatták a vészharangot a magyar zsidóság szunnyadó önvédelmi érzékének felkeltésére.

Az „Egyenlőség", a magyar zsidóságnak ez asszimiláns, magyarkodó lapja, igyekezett elaltatni a veszélyérzést, még akkor is, mikor harsányan kellett volna kiáltani a süket fülekbe: „meneküljetek, míg nem késő!"

A kisvárdai rádió (Egyenlőség 1938. október 13)

„Kezdetben voltak a zsidó légiók. Ezek a zsidó légiók állítólag különböző kommunista szabadcsapatok voltak, melyek a felvidéki magyarságot sanyargatták. Ez a vád két napig tartott. A harmadik napon kiderült, hogy zsidó légiók nincsenek ,sőt ellenkezőleg, a zsidók az elsők közt vannak, akik kitüzik a magyar lobogót és üzleteik kirakatába kiteszik Horthy Miklós arcképét.

Akkor ez a vád eltünt és helyébe jött **a kisvárdai zsidók titkos rádióállomása**. Ez a vád egy napig tartott, mert a második napon megjelent a Magyar Távirati Iroda hivatalos jelentése, melyben vitéz dr. Lázár Ferenc főszolgabiró kijelentette, hogy zsidó rádióleadóállomás nincs, ilyet nem fedeztek fel és ezért senkit le nem tartóztattak.

Egyik keresztény úr tudomására jutott a zsidó hitközség elgondolása, sőt az is, hogy már a művészi terv is készen van s csak a mű elkészítésének időpontja nincs még meghatározva.

A keresztény úr kéréssel fordult a hitközség vezetőihez, hogy álljanak el tervüktől és ne készitsenek külön emlékművet a zsidó halottak emlékének megörökítésére, hiszen mindannyian a közös magyar hazáért adták életüket. Hasson oda a zsidó hitközség, hogy az állam állítson Kisvárdán méltó emlékművet az összes hősi halottak számára és a többi között véssék rá az emlékműre a zsidó hősi halottak neveit is.

A zsidó hitközség meg is tette az erre irányuló lépéseket és komoly helyről igéretet kapott, hogy rövidesen megvalósítják a hitközség vezetősége által javasolt szép tervet és közös emlékművet állítanak a keresztény és zsidó hősi halottaknak Kisvárdán."

1. Adler Vilmos
2. Bernát Mór
3. Feldmann Dezső
4. Fischer Béla
5. Feldmann Herman
6. Dr. Füredi Gyula
7. Grosz Izrael
8. Grüner Zoltán
9. Heimlich Rezső
10. Hercz Kálmán
11. Iczkovits Antal
12. Klein Ferenc
13. Klein Izidor
14. Klein Lajos
15. Klein Mór
16. Kun Sámuel
17. Dr. László Miksa
18. Lebovits Samu
19. Markovits Márton
20. Révész Aladár
21. Stern Izidor
22. Schwarz Jakab
23. Schwarz Samu
24. Schwarz József
25. Tháler Lajos
26. Engel Sámuel
27. Nemes Mór
28. Spiegel Herman
29. Pollák Áron
30. Schwarz Béla
31. Krausz Dániel
32. Weisz Ignác
33. Dr. Balkányi Ernő
34. Czóbel Márton
35. Klein Sándor
36. Wiesner Samu
37. Weinréb Ignác
38. Schwarz Lipót

A magyar zsidóság lapja, az „Egyenlőség" 1938. nov. 10. számában kisvárdai tudósítás alapján ezt írja: Ezek

Kisvárda zsidó hadirokkantjai

1. Róth Jenő szabósegéd
2. Rosenbaum Sámuel fuvaros
3. Stern Sámuel cukorkaárus
4. Fried Miksa kereskedő
5. Stern Bernát kereskedő
6. Krausz Emil gazdatiszt
7. Berkovics Dávid ügynök
8. Klein József kereskedősegéd
9. Spitz Ábrahám szabósegéd
10. Braun Fülöp Ferenc könyvelő
11. Bernát Rudolf cipész
12. Jakabovits Márton gépész
13. Herman József szabó
14. Grünfeld Rudolf kocsmáros
15. Róth Miklós banktisztviselő
16. Goldberger Mihály könyvelő
17. Glück Sámuel szabó
18. Kovács József kereskedő
19. Hübsch József kereskedő
20. Grosz Kálmán trafikos
21. Lefkovits Antal kocsmáros

Nem csoda, hogy a magyar zsidó lelkeket néha megzavarta egy-egy gesztus, mely mögött végeredményben nem rejtőzött más, mint a félelem, hogy a zsidók olyat fognak alkotni, mely nem válik dicsőségére a keresztény társadalomnak.

A hitközség vezetősége ugyanis szép összeget gyüjtött össze a hősi halottakat megörökítő emlékműre, melyet a hitközségben akartak felállítani.

A templomfalon elhelyezett emléktáblák

az első világháborúban csak gazdagodtak ám nem harcoltak, mert minden ürügyet felhasználva kibujtak a katonáskodás és a frontszolgálat alól.

Az antiszemita sajtó, élén a „Magyarság" c. lap főszerkesztőjével, a hirhedt Milotay Istvánnal, valósággal ontotta a lehetetlenebbnél lehetetlenebb hazugságokat, hogy felheccelve az amugyis antiszemita érzelmü magyar tömegeket, minél gyűlöltebbé tegye a zsidóságot a keresztény magyarok szemében.

A védekező zsidóság ellen mindig más és más frontot nyitottak. Ily módon készítették elő a talajt először a „Fehér terror" kormányzói védnökség alatt gyilkoló „vitézei" számára; e vádak nyujtottak jogalapot a „numerus clausus" jogfosztásaihoz, s a konszolidáció ál-nyugalmát követő „zsidó törvények"-hez: Gömbös, Héjjas, Prónay és különítményei mutatták meg először, hogy a zsidó szabad prédája a keresztény magyaroknak s hogy minden zsidóverő, zsidót gyilkoló, pogromra uszitó „hős" kedvelt gyermeke a Vezérnek.

Egyik legkirivóbb példája az antiszemita uszitásnak az a kirohanás, melyet a „Magyarság" c. lap 1938 egyik novemberi számában intézett a magyar zsidóság ellen.

A lap **kisvárdai tudósítója** az alábbi cím alatt közli tudósítását: „A honvédség országzászlót avatott a gettóban." E cikk szerint vitéz nemes Haynal Alajos többek között a következőket mondta Kisvárdán: „Megkérdeztem azt is, hogy hány hősi halottja volt ennek a községnek? Azt mondták, hogy 120 és ebből csak két százalék a zsidó. Ha csak ennyi tudott meghalni a négy év alatt a hazáért, akkor ez nagyon szomorú erre a fajra nézve."

A „vitéz" és „nemes" tábornok úr állítása szemenszedett hazugság. Ez beigazolódott, mikor rendelkezésére bocsátották Kisvárda hősi halottainak listáját. Kisvárda 120 hősi halottja közül nem kevesebb, mint 38 volt zsidó, azaz az elesettek 30 százaléka.

Szabolcs vármegye alispánja által 11.811—1929 sz. alatt hivatalosan közzétett lista szerint Kisvárda hősi halottai:

KISVÁRDA ÉS KÖRNYÉKE A MAGYAR SZABADSÁGHARCBAN

Az 1848-as szabadságharcban Magyarország minden részéből sorakoztak a zsidók Kossuth zászlaja alá.

A tőrténelmi feljegyzések arról tanuskodnak, hogy Kisvárda és környékének zsidósága is fegyvert fogott a magyar szabadság kivívására.

Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza tudós főrabbija, „Az 1848/49-i szabadságharc és a zsidók" című művében közli a szabadságharcosok neveit.

A névsorban ott találjuk:

Altman Manó Dombrád

Danziger Mór Kisvárda

Lichtmann Bernát Nyirmada

nevét. Ők is azok közt voltak, akik a magyar szabadságért hullatták vérüket. Ők is áldozatai voltak a szabadságharcot követő üldözéseknek. Hogy érdemeiket mennyire becsülte a magyar nemzet, annak tanuságtétele ez az Emlékkönyv.

KISVÁRDA HŐSEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORUBAN

A magyar zsidóság az emancipáció elnyerése óta állandó védekezésben élt a megujuló antiszemita támadások elhárítására. Nem volt elég a tény, hogy a honfoglalás idején már éltek zsidók Magyarországon, nem volt elég a sok feltárt történelmi bizonyiték annak igazolására, hogy a magyar zsidóság mindig hűséges állampolgára volt Magyarországnak.

A hivatásos antiszemiták nem elégedtek meg vadul uszító tevékenységgel, objektiv tudományossággal is igazolni akarták „eszméik" igazságos voltát.

Az egyenlőtlen harcra felsorakoztak a magyar zsidóság szellemi és gazdasági kiválóságai, mert nem ismerték fel azt a mély történelmi igazságot, hogy az antiszemitizmusnak csak egy célja van: a zsidóság elpusztítása mindenkor és mindenütt, törvényesen (ha a gonoszság és a bűn törvénynek nevezhető) vagy pogromokkal. Az apologetika csak még inkább felbősziti ellenfeleinket.

Sok kötetes albumok jelentek meg annak igazolására, hogy a magyar zsidóság véráldozata az első világháborúban százalékban felülmulta a keresztény magyarokét. De hiába. Az uszitók nem riadtak vissza a legdurvább hamisításoktól sem, annak bizonyítására, hogy a magyar zsidók

Szappanfőző
Rosenfeld Mór
Friedmann Mór

Szabók
Braun Károly
Csillag Dezső
Csillag Izidor
Eichler Vilmos
Ekker Sándor
Englender Herman
Feldman Simon
Fleischer Mór
Friedmann Jenő
Friedmann Márton
Friedmann Salamon
Glück Sámuel
Gottlieb Dezső
Grosz Éliás
Grosz Farkas
Grosz Henrik
Herskovits Herman
Klein József
Krebs József
Messinger Vilmos
Róth József
Spitz Ábris
Schwarz Henrik
Schwarz Herman
Schwarz Lajos
Venyige Sándor
Weisz Adolf

Szatócsok
Berkovits B.
Bernát Herman
Fülöp Sámuel

Goldberger Jakab
Grosz József
Müller Jakab
Östreicher Lajos
Stern Ábrahám
Scharf Herman
Schwarz Jakab
Weisz József

Szeszkereskedők
Grünfeld Sámuel
Jakubovits Emánuel

Szikvízgyárosok
Bornstein Lajos
Freiberg, Jakobovics,
Schwarz családok

Szobafestő
Danziger Bernát

Terménykereskedők
Ádler és fiai
Amszel Izráel
Feldmann Béla
Galet Sámuel
Grosz Samu
Hollaender Béla
Kesztenbaum Herman
Schönfeld Henrik
Steinbach Samu
Stern Dániel
Stern Ernő
Stern Herman
Weinberger Ignác
Ziment Jenő

Ügynök
Berger Samu

Üveg- és porcellánkereskedők
Östreicher Áron
Teichmann Mór

Vaskereskedők
özv. Berger Józsefné
Goldstein Ignác
Halmi László
Hartmann József
Kun Ferenc
Kun Samu
Rosenfeld Adolf
Vendéglős
Lefkovits N.

Schwarz Márton
Schwarz Miklós

Malmos
Fried Izidor

Marhakereskedő
Adler Sámuel

Mérlegkészitő
Gál Herman

Mészárosok
Berger és fiai
Dancziger József
Friedmann Ábrahám
Hartmann Jenő
Lichtmann Gáspár
Ziegler Salamon
Zuckerberger Márton

Mészkereskedők
Darmann Jakab
Friedmann Herman
Friedmann Ignác
Friedmann Számi
Weisz J.

Nyersbőrkereskedők
Spitz Dezső
Spitz Simon
Spitz Mayer
Spitz Zoltán

Órások és ékszerészek
Eisner Jakab
Friedmann Jenő
Gintel Vilmos
Schwarz Bernát

Pékek
Gelberman és Klein családok
Lampert Ábrahám
Lampert Bernát
Lefkovits Bernát
Reiter Herman
Schwarz Farkas

Schwarz Jenő
Posztókereskedők
Biedermann Sándor
Rosenwasser Sándor

Rézművesek
Jakubovits József
Krausz Sámuel
Rőföskereskedők
Citrom József
Deutsch Lajos
Fleischmann Káin
ifj. Fried Sámuel
Friedrich Sándor
Fülöp Ferenc
Goldberger Mihály
Gottlieb Henrik
Grosz Illés
Kálmán Ignác
Kálmán Samu
Kálosi Áron
Mandel Bernát
Schwarz Béla
Weinberger Izidor
Weiner József
Weisz Ezékiel
Weisz Ignác
ifj. Weisz Sámuel

Rövidárukereskedők
Mandel Benjámin
Schwarz Mór
Lilienfeld család

Ruhakereskedők
Kaufmann Henrik
Neumann Mór
Östreicher Ábrahám
Rosenfeld Lőrinc
Rosenwasser Mór

Sírkőfaragó
Taub Dávid

Sörkereskedők
Katz Menyhért
Stark Jenő

Kupferstein Ignác
Smilovits Dezső

Dohánytőzsde
Grosz Jenő

Építésianyag-kereskedők
Friedmann Számi
Schönberger Ignác

Építész
Friedmann Sámuel

Esztergályos
Schwarz Dávid

Fakereskedők
Deutsch Ábrahám
Eichler Vilmos
Grünfeld Zsigmond
Hartmann Henrik
Káin József
Rosenbaum Sámuel
Stern Mózes
ifj. Schwarz Farkas
Weinstock Gyula
Weinstock Ignác
Weisz Jenő

Fűszer- és vegyesárukereskedők
Berkovits Bertalan
Eichler Mór
Fraenkel Bernát
Fried Lajos
Fried Miksa
Fried Sándor
Grosz Jenő
Grünfeld Herman
Hartmann Andor
ifj. Hartmann Adolf
Herskovits Simon
Katz Sámuel
Kellner Mór
Klein Éliás
Klein Mór
Lefkovits Miksa
Lőrinc Márton
Radó Adolf
Rosenbaum Jenő
Rosenbaum Leó
Steinberger Elemér
Stern Mihály
Scharf Adolf
Nádas Dezső és Mór
Weinberger Samu

Gyümölcskereskedők
Auslaender Sámuel
Kornstein J.

Hagymakereskedő
Weinberger Sámuel

Illatszertár
Fraenkel Mór

Kárpitosok
Fried Ábrahám
Neumann László

Korcsmárosok
Lefkovits Antal
Markovits Jenő

Könyvkereskedők
Klein Gy.
Preisz Vilmos
Weisz Béla

Könyvkötő
Landau Emánuel

Lisztkereskedők
Ehrmann Éliás
Moskovits Eliezer
Moskovits Wolf Ber
Burger Márton
Schwarz Benő

Lókereskedő
Weisz J.

Lakatosok
Berger Elemér

SZOMBATTARTÓK :

Asztalosok
Benyovits Márton
Nebel Pinkász
Ornstein Mór
Scher Simon
Schwarz Mór

Bádogosok
Burger József
Ellenbogen Adolf
Klein Izidor
Klein József
Klein Lipót
Schwarz Ármin
Schwarz Sámuel

Bodega
id. Weisz Sámuel
Schwartz Miklós
Elefánt lányok

Borkereskedők
Pollák Sándor
Spitz Henrik

Borbély
Wiesler Emánuel

Bőrkereskedők
Burger Emánuel
Burger Herman
Fleischmann Izráel
Friedman Dávid
Guttman Bertalan
Kálmánci Ernő
Scher Ábrahám
ifj. Scher József
Weisz Dezső

Burgonyakereskedők
Ackermann Sándor
Berger Ignác
Berger Sámuel
Klein Márkusz
Schatten Simon

Marmorstein József

Bútorkereskedők
Hochmann Mór
Prerau Ignác

Cipészek
Ackermann Lipót
Ackermann Nándor
Apagyi Vilmos
Atlasz Menyhért
Dancziger Ignác
Dancziger Samu
Fleischer Mór
Fleischer Zsigmond
Katz Ábrahám
Kaufmann Lajos
Klein József
Lux Herman
Politzer Salamon
Rosenthal Mór
Róth Herman
Róth Sándor
Schaechter Fischel
Salamonovits Dávid
Scher Adolf
Schwarz Mór
Weisz Vilmos

Cipőfelsőrészkészitő
Trattner Andor

Cipőkereskedők
Hochmann Mór

Fleischmann Daniel
Prerau Ignác
Reismann Mór
Reismann Sándor

Divatárukereskedők
Elek Dezső
Klein Adolf
Klein Antal
Kroo Andor

A SZOMBATTARTÓ KISVÁRDA

Minden magyarországi városnak megvolt a maga sajátos szinezete. Azokban a hitközségekben, ahol csak neológ zsidók laktak, bizony nem nagyon lehetett érezni a városban a zsidóság jelenlétét. Nem úgy azokban az orthodox hitközségekben, melyeknek tagjai szigoruan szombattartók voltak. Ezekben a városokban az üzletek mind zárva voltak és mivel legtöbb kereskedő zsidó volt, a város valósággal kihaltnak látszott szombaton. Az üzleti élet teljesen leállt.

Sok helyen nem volt könnyű helyzete a szombattartóknak, mert a nagyobb jövedelmet és forgalmat jelentő hetivásárokat éppen szombatra tették. Ilyen város volt pl. Nyiregyháza, ahol a hetivásár napja a szombat volt. A vallásos zsidó kereskedő kénytelen volt lemondani üzletének legforgalmasabb napjáról és az ebből eredő nagyobb jövedelemről is. De inkább vállalták a veszteséget, mint a szombatszegést.

Kisvárda nagy többsége vallásos zsidó volt. De egy jelentős része nem ragaszkodott teljes egészében a Sulchán Áruch minden parancsának betartásához. Ám ezek sem merészelték szombaton üzletüket nyitva tartani. Nem vallási meggyőződésből, hanem annak az erkölcsi nyomásnak hatására, mely az akkori társadalmat annyira jellemezte és amely képes volt embereket a megszégyenítéstől való félelmükben olyan cselekedetektől is visszatartani, melyekkel lelkük mélyén nem értettek egyet.

Megjelent Budapesten egy könyv, mely felsorolta mindazokat a helyeket, és mindazoknak nevét, akik szombaton üzleteiket, vagy műhelyüket zárva tartották. Kisvárda egyike volt azoknak a városoknak ahol az üzleti és kereskedelmi életben a legnagyobb százalékban vigyáztak és megtartották a szombat szentségét.

Állítsunk hát örök emléket azoknak, akik le tudtak mondani azokról az anyagi javakról, melyeket csak a szombat megszegésével szerezhettek volna meg.

A szombattartók listáját megelőzi a könyvben a hitközség vezetőségének névsora a huszas évek végéről:

KISVÁRDA

Főrabbi: Rosenbaum Mózes
Elnök: Dr. György Sándor
Alelnökök: Lefkovits Miksa, Kesztenbaum Herman
Pénztárnok: Kellner Mór
Ellenőr: Klein Márkusz
Gondnokok: Eichler Mór, Feldman Béla, Fülöp Ferenc
Tanácsnok: Kun Ferenc

3) A rendelkezések b. pontja szerint tilos az asszonyoknak parókában, amit „sátli"-nak neveznek a női templomba jönni, de még olyan kendőben sem, mely keresztbe fonott selyemből van, tilos a templomba jönni. Ezt a tilalmat, mely r. Chájim Cvi Teitlbaum szigeti rabbinak a hozzá intézett kérdésre adott válaszában foglaltatik, — a maga teljességében a jegyzőkönyv szövegéhez csatolták. Ezért ügyeljen a Klaus vezetősége, nehogy valaki áthágja ezt a rendelkezést.

4) Befejezett tény, hogy minden férfi, akinek felesége sájtliban jár, legyen az bármilyen, ha nem is jön ebben a Klausba, csak otthon jár benne vagy a piacra megy, annak férje nem lehet a Klaus vezetőségének tagja, nincs választójoga és nem lehet természetesen a Klaus legfőbb vezetőségének tagja. Ezenkivül minden egyéb joga a Klauzban megmarad, mint pl. ülést vehet vagy bérelhet, a Tóra elé járulhat, előimádkozhat a Jahrzeit napján stb. Azonban ezek a jogok csak azok számára vannak biztosítva, akiknek már volt „Chazóke"-juk azelőtt is. Aki felvételét kéri a Klausba, annak vizsgálja ki előzetesen a vezetőség vallásos magatartását.

5) Mindenki, aki ez év Ros Hasanája után imádkozni jön a Klausba állandó jelleggel, akár fia vagy veje egyik tagnak, ha tag akar lenni, a Klaus vezetőségéhez kell fordulnia felvételért. A vezetőségnek nincsen joga felvenni másokat, csak olyanokat, akik alávetik magukat a Klaus előirásainak. Amig nincs engedély a birtokában, nem lehet neki ülést eladni.

6. Ezek a toldalékok azon 6 Tálmid Chácham tudtával és beleegyezésével kerültek e rendelkezésekbe, akiket megemlit a rendelkezések 10. pontja, élükön Ráv Weisz Chájim Mose zc"l. és az egész Klaus egyhangu beleegyezésével, hogy ezek maradjanak a Klaus szabályai mindörökre és ezeket megváltoztatni nincsen senkinek sem joga, mint ez a rendelkezések 12. pontjában le van fektetve.

Minthogy szükségesnek láttuk, hogy mindezek a Klaus minden tagja előtt ismeretesek legyenek, hogy azokat be tudják tartani, — kinyomtattuk ezeket a rendelkezéseket, hogy megmaradjanak nemzedékről nemzedékre mindörökké és az ismeretük a cselekvéshez vigye testvéreinket. Segítsen az Ég, hogy az Ő útján járhassunk, mely a chászidizmus útja, amíg csak eljön a Messiás.

A Klaus Vezetősége

dot fordítottak a ruhadarabokra, mint a többi unterlandi jesivák tanulói.

Volt a városban még egy jesiva, a ráv Mose-é. Ezt inkább a chászid körök kedvelték. De vetekedtek mindketten egymással a szent tanok terjesztésében, a jirát sámájimban, a Teremtőtől való félelemben.

Régi emlékek. Hol van ma már ott az a világ? Rabbik, jesivák, kisvárdai drága, szent zsidók! Csak az emlékük él, a könnyeinkben, a sóhajainkban, a fájdalmunkban. Örökké.

Löwenkopf Kálmán

Kisvárda sokrétű zsidóságának igen aktiv, nagylétszámú és jelentős közössége voltak a chaszidok. Élmény volt látni szombaton és ünnepnapokon a strájmlis, kaftános chaszidokat, öregeket és fiatalokat, akik a Klaus-ba és a kaszonyi rabbi bét-midrasába igyekeztek.

A chaszid közösség viszonyát az anyahitközséghez külön statutumok rendezték. Nekik is voltak saját intézményeik mint a Chevra Sasz és különféle jótékonysági alapok. A chaszidoknak mindig sikerült befolyásukat érvényesíteni a hitközség intézményeiben.

TOLDALÉKOK és MAGYARÁZATOK A KISVÁRDAI „KLAUSZ" ALAPSZABÁLYÁHOZ. — Jegyzőkönyvi másolat az 5681. évi közgyűlésről, mely szükségesnek látta a Bét Midrás rendelkezéseinek megerősítését és megmagyarázását

1. A rendelkezések első pontjához, mely arról intézkedik, hogy a nők ne öltözködjenek illetlen ruhákba stb., hozzá kell füzni a következő magyarázatot: ne járjanak az asszonyok, a nagy és kislányok rövid szoknyában. (azaz a kislányok szoknyája érjen egy tenyérnyire térd alatt, a 12 évnél nagyobb lányoké legalább 2 tenyérnyivel a térd alatt, az asszonyok szoknyája viszont egész a cipőig). Testük, arcot és kezet kivéve fedve legyen. Ne járjanak átlátszó harisnyákban, mert ezt a törvény (din) tiltja. Ha valaki mégis megszegné ezt a szabályt, akkor a Klaus vezetőinek kötelessége e jelenség ellen a leghatározottabban tiltakozni.

2) S ami irva van az első rendelkezés végén, miszerint „tilos táncolni tanulni tánciskolában", hozzá kell fűzni, hogy színházba és moziba sem szabad járni, sem szerelmes regényeket olvasni. E jelenségek ellen a Klaus vezetőségének a legerélyesebben kell tiltakoznia.

rebbehez nem lehetett csak úgy egyszerüen, jelentkezés nélkül bejutni, csak a rebecn vagy valamelyik gyerekén keresztül. A rebbe valósággal elvarázsolt. A gondozottság, az ápoltság, a tudás már messziről hirdette a nagyságát, az előkelőségét, az egyéniségét.

Kétszáz növendéke volt akkoriban a kisvárdai jesivának, az egész vidék egyik leglátogatottabb és legválogatottabb tanháza, ahol a tanulás komoly istenfélelemmel párosult. Ha rabbi Mose Chájim Rosenbaum zcl. a tanházba lépett, kétszáz növendék ugrott fel, mint a katonák a tábornok előtt. Pedig a szeméből szerénység, szelidség és jóság sugárzott, de az egész lénye tiszteletet parancsolt; a ruházata, a kemény gallérja, a kis csokornyakkendője, a vasalt nadrágja, a fényes cipője — megbecsülést. Ha kivette a kis bőrnoteszét, hogy a feleleteket feljegyezze, borzongás futott rajtunk keresztül.

A nevünket már az első nap elvesztettük. A származási helyünk szerint neveztek bennünket. Én Ricser voltam, ricsei, de tekintve, hogy hárman is voltunk a falunkból, a korunk szerint szólítottak bennünket. Jelen sorok irója a középső ricsi volt.

Volt még egy ismertető jelünk: Ismétlők, akik honorárium ellenében a gyengébbekkel, a fiatalokkal, az ismételtekkel az anyagot átvették. A harmadik kategoriába tartoztak azok, akik már nem nem szorultak ismétlőkre, megértették az előadott anyagot maguk is, ezeket leckékre járóknak, sir geiers-nak hivták.

A kisvárdai jesiváról kiváló talmudisták kerültek ki, közülük többen rabbiálláshoz jutottak.

A város zsidó lakosai hozzájárultak a jesiva fenntartásához két uton is, vagy azzal, hogy egy-egy bóchert a hét valamelyik napján az asztaluknál látták vendégül. Ezeket az ifjakat „napokat evők"-nek nevezték. Nem mindenki volt hajlandó „napokat enni". Ezek, a hivők által fenntartott Tápegyletnek, Chevra Mezonot támogatásából éltek. A többség 9 krajcárról szóló utalványt kapott naponta az egyik pincehelyiségbe. Két krajcárért abban az időben (kb. 70 évvel ezelőtt) az egyik pincében egy pohár tejet és egy kiflit lehetett kapni, este ugyanigy, a megmaradt öt krajcárból délben egy tányér levest, egy szelet kenyeret kaphatott. Az idősebb fiúk 15 krajcáros bilétát kaptak, amiből már bócheri szerénységgel szólva, gavallérosan megéltek.

Csütörtökön volt a kisvárdai hetivásár. Ilyenkor mi, ricseiek, bejártuk a vásárt, hátha valaki jött a falunkból és küldtek vele csomagot, ami kedvezően egészítette ki a kilenc krajcáros cetlit.

A jesiva maga elütött az ugynevezett Unterlandi jesivák tanítási módszerétől, inkább az Oberlandit követte, de a növendékek is több gon-

Igen nagy tapssal jutalmazták Várnai Zseni „Legyen meg a Te akaratod” c. versét, melyet átérzett lélekkel adott elő egy növendék.

Az aktuális színdarabokat és a magyar táncokat ügyesen mutatták be a szereplők.

A MI JESIVÁNK

KISVÁRDA ÉS RABBIJA 1905 KÖRÜL

Reb Ávrum Sáje, a chájder vezetője, azt izente a mamámnak, hogy kinőttem a chájder keretéből és a következő szemeszterben küldjön jesivába.

Ez az előretörés végtelen örömöt keltett családunkban és megkezdődtek a fejtörések, hogy melyik jesiva felel meg a legjobban számomra.

Volt miből válogatni, százszámra akadtak akkoriban jesivák Magyarországon.

Kisvárdára esett a választás, az felelt meg legjobban a Zemplénricsei szellemnek.

Ahogy a szukot ünnepek elteltek, a k. mamám megkezdte a csomagolást a kofferba és minden egyes ingnek, minden egyes zsebkendőnek a monogramozása közben szaporán hullottak a könnyei. Én voltam ugyanis a legkisebb, a tizenharmadik gyermeke, „benzekunim” és apám után, játom, árva.

Engem nem csupán az új életforma foglalkoztatott, amely előtt álltam, hanem a kisvárdai út is izgatott. Kisvárda a Tiszántúl terült el, a Nyirségben, más világ, más szokások. A Tiszát ismertem, péntek délután oda jártunk fürödni, de a tulsó oldalára sose jutottam. A mi falunkból, ha valamelyik nővéremhez akartam utazni, Perbenyikbe, a vasútállomáshoz, akár gyaloghintón is elsétáltunk, de Kisvárda, az más megyében, Szabolcsban feküdt, oda szekérrel jártunk.

Az első meglepetés Leányvárnál várt. Már a község neve is olyan furcsán hangzott. A lányok, úgy tudtam, csak kézimunkázni tudnak, de hogy várat építeni?! Továbbá: a Tiszán szekérrel csak kompon lehetett átjutni, ezért fizetség járt. Községeken keresztül hajtottunk, amelyeknek eddig csak a nevét ha hallottam, és amelyekre Szabolcs, a nyiri vidék erősen rásütötte a bélyegét.

Kisvárda nagyobb volt mint Királyhelmec, a mi járási székhelyünk ez meg az irigység érzetét keltette bennem.

A rabbilak nem olyan szegényes volt, mint felénk. Palota. A bét-hámidrás hússzor akkora, mint a ricsei tanház. Ez egészen elszédített. A

A szülők számára a legnagyobb élmény volt a gyerekei fellépése az iskolai ünnepségeken. A tanítók sok időt és energiát fektettek ezeknek az ünnepélyeknek előkészítésébe, mert egy sikerült iskolai ünnepély egyben az ő személyi sikerük is volt.

Különösen az évzáró ünnepélynek volt nagy fontossága. Ezen nem a művészi részen volt a hangsúly. A szülők nem csupán gyermekeik színjátszó tehetségét akarták látni, hanem meg akartak győződni gyerekeik szellemi felkészültségéről és egyben tanítóik pedagógiai képességéről is.

Az évzárón megjelent a főrabbi is, az iskolaszék minden tagja és a szülők. A gyerekeket kikérdezték az évben végzett anyagból és bizony nagy szégyen volt, ha valaki nem tudott a feltett kérdésre válaszolni. Azután kiosztották a bizonyítványokat és a jótanulásért járó jutalomkönyveket.

Ilyen volt a mi iskolánk. Ilyenek voltak tanítóink. Azt hiszem nem csalatkoztak tanítványaikban.

★

Az iskolába járó szegény gyermekek felruházásáról egy külön egyesület gondoskodott. A jótékonyság a zsidó élet egyik legnagyszerűbb megnyilatkozása. Csak akkor élhet valaki igazán a Tóra szellemében, ha gondol embertársára is. Arra, aki szűkölködik anyagiakban, vagy nélkülözi a megélhetéshez szükséges legelemibb eszközöket is. „Mert nem tűnik el a szegénység sohasem a földről". Igy írja a Tóra.

Az „Egyenlőség" 1938. november 10-i számában olvassuk:

Kisvárdáról jelentik az „Egyenlőség"-nek: A kisvárdai „Málbis Árumim" szegény gyermekeket felruházó egylet 160 iskolás gyereket részesített úgyszólván teljes felruházásban.

Az akció sikere főrészben Berger Herman egyleti elnök ügybuzgalmát dicséri.

A kiosztásnál jelen voltak többek között Rosenbaum Samu rabbihelyettes, Fried Sándor gyógyszerész, Reichard Miksa és Schück hittanárok, Rosenbaum Jenő, Dénes György a „Felső-Szabolcs" főszerkesztője, Biedermann Sándor, Schwarz Menyhért, Schwarz Lajos.

Az „Egyenlőség" beszámol 1938 dec. 29-i számában a Kisvárdai Izr. Elemi Népiskola dec. 18-án 3 órakor tartott Chanuka ünnepélyéről:

Játékaikért nagy tapsot kaptak: Klein Ottó, Reich Juditka, Schwarz Jolán, Katz Olga, Hollaender Gizella, Mandel Olga, Steinmetz Éva, Perl Klára, Rosenbaum Alice, Katz Ibolya, Korn Rózsi, Burger Éva, Friedmann Ibolya, Kálmán Vica, Schönfeld Anna, Braun Zoltán.

A második osztályban Hajnalka volt a tanítónő. Kisvárdán lakott. Kedves, csendes, mosolygós tanító-nénire emlékszem, ha rá gondolok. Ebben az osztályban már kevesebben tanultak mint az elsőben.

A harmadik osztályban Szigeti néni keze alá kerültünk. Nehéz élete lehtett, mert férje az első világháborúban hősi halált halt. Igen energikus asszony volt, jól fegyelmezettek voltak a gyerekek az ő osztályában.

A negyedik osztályban Grünwald igazgató úr vette át nevelésünket. Pontos és rendszerető ember. Bennünket is erre akart megtanítani. Rendkivüli szigorusággal tudott fegyelmet tartani. Ő kezdett el bennünket német nyelvre tanítani.

Az ötödik-hatodik osztályban már nem jártunk sokan. Ebbe az osztályba csak azok küldték gyermekeiket, akiknek anyagi eszközök hijján, nem volt módjuk gyermekeiket gimnáziumba küldeni; vagy azok, akik vallási okok miatt nem kivánták gyermekeik tovább tanulását. Sajnos, éppen ebben az osztályban, ahol már nagyobb gyerekek tanultak, erélytelen, gyenge tanítónk volt. Nem kivánt tőlünk sokat és mi ennek örültünk. Éppen erélytelensége miatt a gyerekek sokat kínozták őt.

Noha az iskolában csupa vallásos tanító tanított, és a gyerekek is kapeliban ültek, azért az iskola szelleme nem tért el a többi magyar iskolák szellemétől. Nemzeti-irredenta szellemben nevelték a gyermekeket. Minden nemzeti ünnepet pontosan úgy megünnepeltek mint az állami iskolák. Iskolai ünnepélyeket rendeztek március 15-én vagy az aradi vértanuk emléknapján és minden államilag előírt nemzeti ünnepnapon.

Ugyanazokból a tankönyvekből tanultunk, mint a többi magyar iskolás gyerekek.

A zsidó jelleget elsősorban az domborította ki, hogy szombaton nem volt tanítás az iskolában. Rendszerint imádkoztak is a gyerekek az iskolában. Iskola után pedig legtöbbje már délután három órakor folytatta tanulását a chéderben. Persze akadtak olyanok is, akik megelégedtek a gyermekeiknek zsidó iskolában való tanulásával és nem küldték őket azutan a chéderbe.

A legnagyobb élmény az iskolában mégis az volt, hogy ott mindenféle társadalmi osztályú gyerekkel megismerkedhettünk. Sokan voltak jómódú családok gyermekei, akik nem ismerték közelről a nélkülözést, a nyomort, először akkor találkoztak az igazi szegénységgel, mikor iskolába kerülve megismerhették a szegény és sokszor rongyos osztálytársaikat.

növendékek szívében, arról tanuskodnak a különböző szubjektiv és objektiv élmények.

Egyik volt növendék így ír: „Majdnem mindannyian ugyanabba az iskolába jártunk. Hiszen csak egy elemi iskola volt Kisvárdán.

Róth igazgató úr, Margittai tanító úr (akit mindenki csak Bagos becenéven ismert) a szigorú Grünwald tanító úr, Hajnalka néni, Lujza néni, Moskovits Ebi, Katz tanító úr, mindannyiunkban felidéznek különböző emlékeket. A pár tenyeres és nem ritkán fenekes, amiket nádpálcával kaptunk, azt hiszem mindannyiunknak csak hasznára vált. Megtanítottak bennünket nemcsak írni-olvasni, számolni, hanem a rideg iskolai tantárgyakon kivül arra is neveltek, hogyan kell tisztelni szüleinket, az idősebbeket és egyáltalán hogyan kell élni tisztességesen és becsületesen. Nemcsak tudást adott ez az iskola, hanem lerakta annak a társadalomnak alapjait is az oda járó zsenge gyermeki lelkekbe annak a társadalomnak, melyben egykor majd élni fognak. Csak egyféle mértéket ismertek és ennek kifejezését az iskolában sajátítottuk el".

Az iskola egy másik volt növendéke így emlékezik gyerekkora eme felejthetetlen élményére:

„A Régi Posta utcán volt az iskola. Rajta a tábla: „Izr. Hitk. Elemi Iskola". Földszintes épület, minden disz és ornamentum nélkül, de rendezett és tiszta. A hitközség intézményeinek közelében volt. Átjárás volt a Csillag utcára, ahol a templom, a Talmud Tóra, a dáján háza, a vágoda és a rabbi lakása voltak. Rendes, nagy udvara volt, ahol jól lehetett játszani és közel volt a Fő-utcához is. A Régi Posta utca maga csendes, s mivel üzletek sem voltak, nem volt forgalmas. Még járda sem volt.

Ez az utca nem a szegény zsidók utcája. Jómódú és középosztálybeli zsidók lakták. Mindenki saját házában lakott, szép, nagy, kertes udvarokkal.

Amikor én az iskolába jártam, 1920-ban, Grünwald igazgató úr, ez a nagyon pedáns és pontos ember vezette az iskolát. A gyerekek nagyon féltek tőle. Bizony nem szégyelte néha megfenyíteni az arra szoruló nebulókat.

Négy osztálynak volt külön tanítója, míg az 5—6 osztály közösen tanult, mivel ezekbe az osztályokba már kevés gyerek járt. Általában a 4. osztály után már elhagyták a növendékek az iskolát. A lányok a helyi polgáriban tanultak, a fiuk különböző városokba jártak középiskolába.

Az első osztályban kb. 60 gyerek járt. A régi szokás szerint palatáblára írtak.

Hogy hányan küldték be pályázatukat és hogy kit vettek fel a meghirdetett állásokba, arról már nincs hiteles forrásunk. De nem kétséges, hogy Kisvárda zsidó gyermekei már 1889 szeptemberében zsidó iskolában kezdték el tanulmányaikat, még hozzá olyan tanító keze alatt, aki jártas volt a magyar és német nyelvekben, Tóratudással rendelkezett, sőt értenie kellett a hitközség adminisztrativ vezetéséhez is.

Az elemi iskola

Ha számításba vesszük, hogy ezidőtájt a város zsidó lakossága kb. 1600-ra tehető, akkor feltehető, hogy az iskola Kisvárdán ezidőtájban nyílhatott meg.

A másik tanítói állás kisebb javadalmazással járt és feltehetően ennek a tanítónak a feladata a chéder vezetése lehetett, mert hiszen a pályázati feltétel a „héber oktatásban" való jártasság. Nyilvánvaló, hogy héber oktatás nem az élő héber nyelv, hanem a zsidó tudományok mint Misna, Gmárá tanítását jelentette.

Feltehető tehát az is, hogy a chéder ugyancsak ebben az időben kezdett rendezettebb formában müködni, bár nehezen képzelhető el, hogy valamilyen formában azelőtt is ne működött volna, melámed, vagy melámedok vezetésével. A pályázat nyilván egy magasabb képesítésü melámed alkalmazását célozta.

Ezekben az intézményekben, iskolában és chéderben nőttek fel Kisvárda zsidó gyerekei. S hogy az iskola mély nyomokat hagyott a volt

A MI ISKOLÁNK...

Az iskola neveltjei a háború után

A MI ISKOLÁNK......

Minden város, vagy helység sajátos szinezetét nevelési intézményei szabják és határozzák meg. Ha az iskolák magas nivón állnak, akkor az onnan kikerült növendékek is megállják helyüket mind a magasabb fokú művelődési intézményekben, mind pedig magában az életben.

A magyar zsidóság életének egyik legjellemzőbb sajátossága az, hogy sokszor anyagi erején felül is gondoskodott a gyermekek iskoláztatásáról s még a kis faluk is igyekeztek csekélyszámú gyermekeik számára legalább egy, magas nivójú tanítót szerződtetni.

A hitközségek egyik legfontosabb szervezete az iskolaszék volt. E testület gondoskodott az iskola fenntartásáról. Az állam ugyanis vagy nem nyujtott segélyt a zsidó iskolák fenntartásához, vagy oly csekély méretű volt a támogatás, hogy abból iskolát fenntartani nem lehetett. Ilyen esetben a hitközség külön adót szedett tagjaitól. Nem csupán azoktól, akiknek gyermekei az iskolába jártak. Az iskola közintézmény, mint a chéder, vagy mikve és annak fenntartásához mindenkinek hozzá kell járulnia.

Kisvárda zsidósága sem maradt el a többi magyar zsidó közösségektől. Az „Egyenlőség" c. zsidó felekezeti lap 1889. július 7-i számában a következő pályázati felhívást olvashatjuk:

„A kisvárdai izraelita hitközség vallási Talmud Tóra iskolájánál 1889 évi szeptember hó 1.-ével két tanítói állás töltendő be. Az egyik 600 forintnyi évi fizetéssel javadalmazott egy szakképzett és „dikduk" kommentárral „Chumás, Rási, Tnách" magyar és német tanítási képesítéssel biró okleveles tanítónak adatik, mely egyszersmind hivatva lesz a hitközségi jegyzőséget vezetni és az anyakönyv vezetésénél, mint kisegítő müködni; a másik 400 forintnyi fizetéssel javadalmazott tanítói állás egy nem okleveles, héber oktatásban jártas egyénnek fog adatni, de aki a magyar és német nyelvet kellően birja. Kellően felszerelt pályázati kérvények alulirt iskolaszéki elnökhöz folyó évi augusztus 15-ig küldendők be.

Kisvárda, 1889 július hó 7-én. Weisz Lajos"

Dr. György Sándor
Dr. Schönwald Miklós
Dr. Kuti László

GYERMEK FELRUHÁZÁS KISVÁRDÁN

A tájat a decemberi hó fehér leple takarja. Kora délután érkeznek a zsidó elemi iskola épületébe a „Málbis árumim" (szegény gyermekeket felruházó egylet) felruházási délutánjára a rászoruló gyerekek. Kabát nélkül, szétfoszlott ruháju, félig mezítlábas gyerekek jönnek gyors egymásutánban. Szánalmat keltő látvány, amin még a legkeményebb szív is megesik.

Azután egymásután érkeznek a vendégek, kiket a tantestületből alakult rendezőség fogad. A vendégek sorában ott látjuk Lefkovits Miksa hitközségi alelnököt, a „Talmud Tóra elnökét, az „Ojsze Cheszed" elnökét, a „Sász Chevra" köréből Schwartz Zsigmondot és Landau dájent. Végül megérkezik kiséretével főtiszt. Rosenbaum Mózes főrabbi, ki megjelenésével a nemes ünnepély színvonalát emelte. Ekkor Berger Herman, az egylet kiváló elnöke megnyitja az ünnepélyt, melyet 66 rászoruló iskolásgyerek felruházása követ. Fehérneműt, ruhát, télikabátot, sapkát, csizmát vagy cipőt kap minden gyerek. Minden vadonatúj. Minden mérték szerint készítve. A bágyadt szemekben egyszerre felcsillan az öröm fényes sugara. Csupa boldogság, csupa megelégedettség.

A nyájas elnöknek mindenkihez van egy meleg szava. Ezután a kicsinyek között édességet oszt széjjel — úgy mond — meg akarom nektek édesíteni azt a keserűséget, melyet az okoz, hogy I-ten adományát bár jó emberek, de mégis emberek kezéből kell elfogadnotok.

A gyermekek nevében Roth Adolf igazgató mondott köszönetet az Egyletnek és tevékeny elnökének, Berger Hermannak.

Rosenbaum Gyula (Zsidó Ujság 1927)

Az utolsó kisvárdai főrabbi, akinek lelke a kisvárdai rabbilakban álmodott először az új életre kelő Zsidó Államról, első harcosa lett minden forumon a zsidó nép és Izráel állam érdekeinek.

ROSENBAUM (GYULA) JISZRÁEL JEHUDA

A néhai kisvárdai főrabbi, Mose Chajim Segal Rosenbaum fia. 1904-ben született és 1942-ben munkaszolgálatra Ukrajnába vitték, ahonnan többé nem tért vissza. Mindössze 38 évet élt. Fiatal özvegyét és két árvát hagyott maga után. Gyermekei még csecsemők voltak, mikor édesapjukat elvesztették s így személyes emlékük nem is maradt róla. De költői lelkének irodalmi lecsapódása megmaradt.

Izráelben élő leánya, apja iránti kegyelettől vezérelve, felkutatta és összegyüjtötte édesapja irásainak egy részét, sőt azokat lefordíttatta héberre is, hogy ezzel állítson örök emléket az élete virágában elpusztult édesapának.

DUL-FUL AZ ORKÁN...

Dúl-fúl az orkán,
Kergetőznek vad szelek;
Feletted én népem

Szélsodorta fellegek.
Halálképüek,
Csúf éjfekete szörnyek.
Szellem szememben
Mind életedre törnek.

De ne félj népem!
Forró nyár hideg telet,
Sötét felhőket
Fényes napsugár követ.

Rosenbaum Gyula Kisvárda (Zsidó Ujság 1928.)

HITKÖZSÉGI ELNÖKÖK KISVÁRDÁN

az elhurcolás előtti évtizedekben:

Kain József

A Zenekadémia nagytermében ünnepi találkozóra gyültek össze a kongresszus résztvevői, amelyen Joe Schwartz, a Joint európai osztályának vezetője méltatta a „Brit Chálucim Dátiim" nagyszerű munkáját, majd Rosenbaum Pinchász vázolta előadásában a mozgalom célkitüzéseit.

Rabbi Pinchász Rosenbaum beiktatása

1947 dec. 7-én a budapesti Városi Szinházban ünnepelte a M.C.Sz. az Egyesült Nemzetek határozatát a Zsidó Állam megalakulásáról. Az ünnepi ülés elnökségében ott találjuk Rosenbaum Pinchászt is, a Hechaluc Hamizrachi vezetőségi tagját, aki ettől a perctől kezdve hozzánőtt a Zsidó Államhoz és annak lelkes támogatója, érdekeinek védője és istápolója lett. Segítő keze, melyet egykor az üldözöttek védelmére nyujtott, most Izráel államа felé fordult, érte küzdött ezentúl Izráel biztonságáért.

ládi hagyományok tüze lobogott lelkében és ő, mint a vészkorszak egyik hőse, nem akart kibujni a fájó jelen felelőssége alól.

Ez a felelősségérzet öntött erőt és bátorságot Rosenbaum Pincházba, midőn 1944 szeptemberében kiszabadult az internálótáborból, hogy a mentőmunka egyik hősévé emelkedjék. Életének kockáztatásával mentett ki zsidókat a nyilas gyilkosok karmai közül. Katonatiszti uniformisban, vagy nyilas egyenruhában jelent meg ott, ahol éppen szükség volt üldözött zsidók megmentésére. Ha tudomására jutott, hogy nyilas pribékek kivégzésre kisérnek zsidókat, odament a kisérő csoporthoz és azzal az ürüggyel, hogy ő akarja a kivégzést végrehajtani, átvette nyilas kisérőiktől a csoportot, hogy azután valamelyik védett házba bekisérje és ott biztonságba helyezze őket.

A munkaszolgálatra elhurcoltak kiszabadítása is egyik feladatköre volt. Hamis parancsokkal jelent meg a munkaszolgálatos egységeknél és kikérte a parancsnokoktól azokat, akiknek neve a mentőakciót irányitó cionista csoportok tudomására jutott.

Életveszélyes feladat volt az oroszlánbarlangba bemenni és kockára tenni életét, hogy zsidó testvéreit kiszabadítsa a biztos halálból.

Hány csoport várt a Duna parton, hogy a nyilas bitangok hidegvérrel lemészárolják őket, amikor megjelent Rosenbaum Pinchász és kiszabadította őket a gyilkosok karmaiból.

ROSENBAUM PINCHÁSZ Dr. CIONISTA TEVÉKENYSÉGE

A magyarországi cionista élet, mely a nagy pusztulás előtt csak keveseket tudott zászlaja alá vonzani, a felszabadulás után virágzásnak indult. Ennek tanubizonysága az, hogy amíg a háború előtti években alig háromezer sekelt sikerült nagy nehézségek árán eladni, 1946-ban 95 616-an vették meg sekeljüket. Ennek eredményeképp, a XXII. Bázel-i Cionista Kongresszuson Magyarország cionistáit 13 tagu delegáció képviselte. A vallásos cionista mozgalom a „Mizráchi" négy kongresszusi követe között ott találjuk Dr. Rosenbaum Pinchászt is, aki akkor már a magyar cionista mozgalom egyik vezető egyénisége volt.

1947 július 7-én megnyilt a „Brit Chalucim Dátiim" és a „Bné Akiva" országos kongresszusa, amelynek feladata volt a mozgalmak alapszabályainak és munkarendjének megváltoztatása. Hosszas viták és megbeszélések után hagyta helyben a kongresszus a mozgalmak alapszabályát és választotta meg országos vezetőségét, melynek egyik tagja Rosenbaum Pinchász lett.

RÁV ROSENBAUM PINCHÁSZ BEIKTATÁSA

RÁV ROSENBAUM PINCHÁSZ, KISVÁRDA UTOLSÓ FŐRABBIJA

A zsidóság határt nem ismerő élni akarását bizonyítja az a tény is, hogy a Nagy Pusztulás után minden hitközség, ahova csak visszatértek a halálkamrák és a munkaszolgálat menekültjei, igyekezett a zsidó életet helyreállítani. A romos templomokat ujjá építették, hitközségi vezetőséget választottak és mindenütt, ahol nagyobb számban tértek vissza a hivők, rabbit választottak, saktert, kántort alkalmaztak. Az összetört szívek közösségi életre vágytak.

Kisvárda, a nagyhirű Rosenbaum rabbi-dinasztia egyik kiválóságát, Ráv Rosenbaum Smelke Smuél fiát, Pinchászt választotta főrabbijává.

1946 Niszán havában iktatták be rabbiszékébe a fiatal, de már nagy névnek örvendő rabbit, aki élére állt az ötszáz tagot számláló nagymultú hitközségnek.

Nagy esemény az iktatás aktusa a magyarországi orthodox körökben, mert a rabbiválasztástól és Rosenbaum Pinchász főrabbitól, aki a „Brit Chálucim Dátiim" és a „Cionista Szövetség Végrehajtóbizottsága" vezetőségi tagja a Felsőmagyarországi cionista élet felvirágzását remélik. Kahán Frankl Samu, az Orth. Iroda elnöke is megjelent az iktatási szertartáson és nagy beszédben üdvözölte a kisvárdai főrabbit, akiben — mint mondta — a magyar orthodoxia egyik vezető egyéniségét tiszteli.

Dr. Ungár Sándor a „Mizráchi" párt üdvözletét tolmácsolta, majd Dr. Schönfeld, aki sok éven keresztül volt a kisvárdai hitközség elnöke, biztosította a hitközség támogatásáról új főrabbiját. Beszédében visszaidézte a kisvárdai hitközség fénykorát, nagy elismeréssel adózott a főrabbi bátor magatartásának, melyet a vészkorszak idején tanusított és biztosította hivei hűséges támogatásáról nehéz feladatainak megvalósításában.

Hosszu és tövises út vezetett a kisvárdai főrabbi álláshoz.

Rosenbaum Pinchász főrabbinak meg kellett küzdenie a múlt fájó emlékeivel. Lelki szemei előtt még ott élt a fénykorában virágzó hitközség lüktető élete. Nemcsak szeretteit és közösségének legjobbjait kellett elsiratnia, hanem ujjá kellett építeni a hitközséget romjaiból, hogy megmentse, ami még menthető az üszkös romhalmazból. A csa-

Ez az ember azt kérdezi, vajon lehet-e ezt a búzát „mácot smurot" sütésére felhasználni, hogy ezzel eleget tegyen a mácot-evés parancsának Peszách első és második estéjén.

ILYEN EMBER VOLT RÁV ROSENBAUM SAMU FŐRABBI zcl.

Mielőtt főrabbivá választották egy faraktára volt Kisvárdán. Ez azonban nem tartotta vissza attól, hogy a faüzletben is mindig nyitott gemore mellett üljön. Míg a maga „blatt gemoreját" le nem tanulta, nem foglalkozott, profán dolgokkal.

Egyszer bejön egy új vevő a faraktárba. Válogatja a neki szükséges faanyagot, majd mikor befejezte, azt mondja a faraktárban dolgozó tisztviselőnek: „Szeretném elvinni a kiválasztott faanyagot, de meg kell mondanom, hogy nincs pénzem annak kifizetésére.

Miután a tisztviselő saját szakállára nem adhatta hitelbe az árut, bement megkérdezni a főnököt, ki éppen mélyen el volt merülve a tanulásban.

Jó ideig kellett várnia, míg a főnöke befejezte a studiumot s csak akkor adhatta elő a vevő kérését.

A felelet pedig ez volt: Menjen ki és kérdezze meg a vevőt, hogy tudja-e a Tíz Parancsolatot.

Ha azt feleli, hogy tudja, akkor adja neki oda nyugodtan a fát hitelbe.

Meg fogja adni az adósságot.

S a tudós, jámbor fakereskedő nem is csalódott.

Gáfni Sabtáj

nyek" jogfosztása révén mind többen és többen vesztették el állásukat. Összetört lelkek és kenyerüket vesztett emberek mind jobban és jobban rászorultak a rabbi vigasztalására és gondoskodására.

Az ifjú főrabbiban megtalálták igaz pásztorukat. Hiveivel élt és szenvedett. Mindössze két évig töltötte be magas pozicióját. Aztán az általános tragédia őt is elsodorta.

A magyar zsidóság azon kevés vezető egyénisége közé tartozott, akik teljességében felfogták a zsidóságra váró nagy tragédiát. Próbált segíteni, ahol lehetett a mentés munkájában. Hiveivel együtt ment a gettóba, ahol hatalmas lelkierőről tett tanuságot. Itt is fontos vallási kérdésekkel és döntésekkel foglalkozott. Hite nem rendült meg. A szenvedések megacélozták erejét és halachikus döntéseiből, melyeket a pusztulás idején dolgozott ki, megismerheti az utókor, a töretlen hitével harcoló rabbi nemes tipusát.

Nem tért vissza Auschwitzból. De nagyságát hirdeti az a mű, melyet fia adott ki „Éle divré Smuél" címen.

A SZERZŐ FIÁNAK SZAVAI

Az anyag, mely megmaradt mártirhalált halt Édesapám zcl. irásaiból, a Sulchán Áruch négy részének rendszere szerint iródott, mégis úgy láttam jónak, hogy a könyv elejére ez a felelet kerüljön, melyet egy hozzá intézett kérdésre adott Purim és Pészách között Magyarország náci megszállásának legszörnyűbb napjaiban.

Ez a felelet lelki nagyságának tanuságtétele, és megörökíti a kései nemzedékek számára a tanítás és a közért való élés szívébe plántált égi adottságát, mely arra ösztönözte, hogy ezekben a tébolyult időkben is búvárkodjék a Tóra mélységeiben és világos döntéssel szabja meg a „halacha" utjait, mikor kételyek merültek fel azokat illetőleg.

Ráv Rosenbaum Pinchász

„ORÁCH CHÁJIM"

Szimán 1.

„Ha a micva-macothoz szükséges búzát nem-zsidónál tárolták"

I.S. „Vájákhél-Pekudé" péntekje. 5704—1944.

A kérdés: Egy ember „chitin smurot" (aratástól őrzött búzát) készített, azt zsákba rakta és ezt a zsákot elhelyezte egy másik zsákban, melyet lezárt és hat pecséttel lepecsételte, majd a nem-zsidó községi biró padlásán helyezte el egy jól biztosított helyen.

RÁV LIPSCHITZ CHAJIM

Kisvárdán melámed. Hires rabbicsaládból származott. Ő volt a kisvárdai „Tiferet Báchurim" egyesület rabbija. Auschwitzban pusztult el.

RÁV KRAUSZ SZEGÁL JUDA

Több hires mű szerzője. Ő irta a „Szináj" (Kovec Abájé). "Ászárá Devárim" és a „Kéc Hápláot" c. könyveket. Állandóan a kisvárdai Klauzban tartózkodott. Auschwitzban fejezte be életét.

RÁV RÓTH HERMAN (JOÉL CVI)

Tiszaszalka rabbija. Unokája a nagyhirű kászonyi rabbinak R. Rothenberg Chájim Slomónak. Rabbivá választása után is Kisvárdán maradt, ahol nagyra becsülték és szivesen hallgatták mélyértelmű „siur"-jait, kiváló tóramagyarázatait.

RÁV GLÜCKLICH SMUÉL ZANWIL

A neves R. Glücklich Joszéf Menáchem fia. Kisvárdán rabbiskodott és terjesztette a Tórát hivei körében.

RÁV SZÁMET JISZRAÉL

R. Számet ujhelyi rabbi fia és R. Jesájáhu Hékohén kisvárdai melámed veje.

RÁV ROSENBAUM LITS SEGAL SMUÉL SMELKE

Nagytudásu édesapja mellett kora ifjuságától kezdve készült arra a magasztos hivatásra, melyre oly rátermett volt. A rabbiház jellemformáló és nevelő befolyása gazdag termőtalajra talált az ifjú rabbi szívében. Fényes jövő állt előtte. Édesapja nemcsak lefektette a kisvárdai hitközség alapjait, hanem azt kiszélesítette és megerősítette, s rá várt a nagy feladat tovább vinni és fejleszteni a családi hagyományokat.

Mikor eljött a nap, kibontakozó tehetségének nagy napja és elfoglalta megb. édesapja rabbiszékét már tombolt a vihar nemcsak Európában, de az egész magyar zsidóság felett. A rabbi feladata kiszélesedett. Nemcsak vallási téren kellett megerősíteni a hivők lelkét, hanem vigasztalást kellett nyujtani e szörnyű kor áldozatainak is. Egyre több fájdalmas hír érkezett a fronton elesett munkaszolgálatosokról. A „zsidó törvé-

RÁV MANDEL SLOMO LÉB HÁKOHÉN (elhunyt 5672)

Nagy tudásu dájánja Kisvárdának, ahol sok hivet szerzett magának, akik megbecsülték tudását és emberi értékeit.

RÁV BRÓDI ÁVRAHÁM

Veje Weinberg Ávrahám Jicháknak a kisvárdai főrabbinak. Ő is Kisvárdán élt, amig megválasztották Bereznára rabbinak.

Ketáv Szofér jónevű tanítványai közé tartozott. Néhány talmudi „szugjá"-hoz írt magyarázatnak címe: „Peri Háchág". Ezen kivül még néhány halachikus mű szerzője volt. A „Hálichot Olám"-ját Ketáv Szofér megemlíti több responzumában.

RÁV GROSZ ÁVRAHÁM HAKOHÉN

Jónevü „szofér" volt Kisvárdán és hires chászid. Élete végén alijázott és Jeruzsálemben telepedett le.

RÁV KESZTENBAUM ELIEZER

Unokája a nagyhirű ujfehértói rabbinak, R. Silberstein Náftáli Herzkenek. Először Mándokon lakott, majd átköltözött Kisvárdára és ott élt egészen a deportálásig. A gettóból Auschwitzba hurcolták.

RÁV KLEIN DOV BEER

Kisvárdán született. Veje a nagyhirű csornai rabbinak R. Káháná Wolfnak. Először Csornán volt dáján, majd rabbivá választották meg Sátoraljaujhelyre és onnan deportálták.

RÁV EHRMANN DOV BEER

Hires rabbi és talmudtudós családból származott. Először Kisvárdán lakott, majd innen átköltözött Ungvárra és innen deportálták. Ő a szerzője a „Devárim Árévim", „Peér Vekávod", „Zochrénu Lechájim" című műveknek.

RÁV SPITZER DOV BEER

A dési rabbinak, R. Züssmann Joélnek a fia és a mádi rabbi, R. Ehrenreich Chájim Cvi veje.

A „Toldot Kol Árje" c. mű szerzője. Több művét is kiadta Kisvárdán.

Lebilincselő szónok volt, akinek tóramagyarázataiban helyet kapott az Ágáda és a Hálácha egyaránt és azok megragadták hallgatóságának figyelmét. Sohasem vitt beszédeibe messze és szerteágazó „pilpulisztikát", mert tudta, hogy csak az egyszerű ember értelmi szintjén elmondott beszéd ragadja meg hallgatóságát.

Nemcsak tanítója volt közösségének, hanem személyi kapcsolatot is tartott annak minden tagjával.

Felügyelt a kásrut szigorú betartására s különösen Peszách előtt volt sok a munkája: felügyelt a máceszgyárakra, hogy azok a kásrut legszigorubb előirásainak megfelelően süssék a máceszt.

Felügyelt a Talmud Tórára és előadást tartott minden nap a jesiva növendékeknek. Látogatta a betegeket és vigasztalta a gyászolókat.

1940 Áv havában lett beteg. Az orvosok mindent elkövettek meggyógyítására, sikertelenül. 1941. Peszách Chol Hámoéd 2. napján, 72 éves korában lehelte ki nemes lelkét.

Fia, R. Jichák Eizik, ujra ki akarta adni megb. édesapja könyvét a „Sulchán Meláchim"-ot, de nem tudta befejezni a könyv kinyomatását, mert 1971-ben meghalt. Mivel gyermekei nem maradtak, sógora adta ki új kiadásban a könyvét, mely 1931-ben jelent meg első kiadásban.

RÁV LANDAU JISZRAEL EFRÁJIM FISCHEL

A hires kisvárdai dájánnak, Ráv Landau Mose Cvinek a fia és a hires pápai főrabbinak, Ráv Grünwald Jechezkélnek a veje. Még édesapja életében sajtó alá rendezte és kiadta annak műveit. Irodalmi munkássága mellett segitett édesapjának a jesiva vezetésében is.

Néhány évig Nagytapolcsányban müködött, egészen Csehszlovákia felszámolásáig. Akkor kényszerült visszatérni édesapja házába.

Édesapja halála után a kisvárdai hitközség öt választotta meg dájennak és ott szerzett további hirnevet és megbecsülést magának és munkásságának.

A nagy vihar őt is elsodorta. Gettóba vitték családjával együtt és Auschwitzban pusztult el.

Több hires munkában idézik, köztük maga az édesapja is több művében citálja fiát, aki méltó volt nagynevü édesapjához.

RÁV FRIEDMAN JICHÁK

Sátoraljaujhelyen született, kiváló tóratudós volt, és igaz megbecsülésnek örvendett müködési helyén Kisvárdán.

Két év mulva már R. Chananja Jom Tov Lipe szigeti jesivájában látjuk a fiatal bóchert, aki itt együtt tanul mestere fiával R. Chájim Cvi Teitelbaummal, az „Éc Cháim" hires szerzőjével. Szoros barátság füzi össze a két fiatalt, mely az évek folyamán sem vesztett szilárdságából. Még akkor sem, mikor R. Chájim Cvi édesapja halála után elfoglalta a szigeti rabbiszéket.

Ez a barátság vezette őt tragikus végü kisvárdai látogatására. Elfogadta ugyanis R. Landau megtisztelő meghivását és elutazott hozzá Kisvárdára. Itt összeesett és hirtelen meghalt.

R. Landau tartotta a gyászbeszédet a nagy gáon felett sokezer tisztelője és hivője előtt. Ettől a naptól kezdve R. Landau mindig megemlékezett a szigeti nagy rabbi Jahrzeitján hires barátjáról a kisvárdai Klauz Chevra-Sászában.

Szigetről átkerült R. Mose Grünwald volt kisvárdai, majd huszti rabbi jesivájába, ahol tovább fejlesztette tudását és kiváló képességét.

18 éves korában feleségül vette R. Náftáli Schreiber kisvárdai dáján lányát. R. Grünwald, az „Arugát hábószem" szerzőjének tanácsára jött létre a házasság és ő maga volt a közvetítő.

Apósa házában élt néhány évig és ott is fejlesztette tudását. 1905-ben választották meg Kisvárdán dájánnak a fiatal, de már nagyhirű tudóst, akinek hire rövidesen messze földre eljutott. Tanítványainak száma egyre nőtt, egyre többen szegődtek a nagy Mesterhez, hogy tudásának bő forrásából merítsenek.

Sok nagyhirű rabbi is fordult hozzá, hogy kikérjék tanácsát nehéz haláchikus kérdésekben.

Életének 40. évében több nagyhirű hitközség kérte fel, hogy foglalja el a rabbiszékét, ő azonban rendre elhárította a megtisztelő felkéréseket azzal, hogy nem tudja kisvárdai nyáját elhagyni.

Rengeteget tanult és olvasott. A kezébe került könyveket nemcsak átnézte hanem elmélyedt azoknak tanulmányozásában. Nem csoda, hogy korának haláchikus döntéseit mind ismerte.

Különösen kitűnt rendkivüli emlékezőtehetségével. Mindent, amit tanult vagy olvasott elraktározott agyában és azt többé sohasem felejtette el. Sok év mulva is pontosan visszaemlékezett minden elolvasott könyv legapróbb részleteire is. E kiváló tehetségnek köszönhető, hogy döntéseiben mindig mértéktartó volt. Sohasem hajlott a szélsőségesek felé, mivel jól ismerte a kérdésben elfoglalt legnagyobb tekintélyek véleményét is.

Tanítványait nagyon szerette. Viszonya olyan volt hozzájuk, mint apának gyermekeihez. Tanítványainak ragaszkodása boldoggá tette.

RÁV SCHREIBER NAFTALI

A nagyhirű nánási rabbi Sofer Fischel testvére. Mint nagyképességü tóratudós jó névre tett szert müködési helyén, Kisvárdán, ahol 35 esztendeig munkálkodott a hitélet terén és tanította hiveit a jóra és istenfélelemre.

Ő a megalapítója a kisvárdai „Chevra Sász"-nak, ahol minden nap tanultak gamarát. Minden szombaton tartott drasái és tóra-magyarázatai nagy kozonseget vonzottak.

Sok nagyhirű szerző idézi művét a „Mááte Náftáli"-t, mint a „Máhárám Sik", az "Ávné Cedek" és még sokan.

Apósa volt a másik nagyhirű kisvárdai dájánnak, Ráv Mose Cvi Landaunak.

HÁRÁV MOSE CVI LANDAU

Született 1878-ban. Édesapja Volován volt dáján és közismert tudós hirében állott. Fiát, aki kisgyermek korában már kitünt éles logikájával, ő maga kezdte el tanítani és beavatni a Tóra mély gondolatvilágába.

Alig volt 13 éves, mikor édesapja elvitte R. Árje Lébus Horowitz, a Sitri-i hires rabbinak a jesivájába. R. Horowitz nem akarta az alig 13 éves gyereket felvenni, mivel az összes bócherjai mind idősebbek voltak. A visszautasítás oly érzékenyen érintette a gyermeke tehetségéről meggyőződött apát, hogy sirásba tört ki az elutasító szavak hallatára. Az apai könnyek úgy meghatották a rabbit, hogy próbaidőre felvette a gyermeket.

Hogy mégis megnyugtassa magát, Horowitz rabbi kérdezett tőle egy nagyon bonyolult kérdést. A fiatal jelölt gondolkodás és habozás nélkül kezdte kifejteni válaszát.

„Fiam, fiam — így szólt hozzá édesapja — a kérdés egyrészt nem olyan egyszerű, másrészt feleletedtől függ felvételed; jó lenne, ha előbb kicsit gondolkodnál és csak azután adnál feleletet".

A fiatal jelölt magabiztosan nézett apjára: Tudom a feleletet és jóllehet ettől függ a jesivába való felvételem, megállom a helyemet. S elkezdte fejtegetni a bonyolult kérdéskomplexumot.

Ráv Horowitz feszült figyelemmel hallgatta az értelem tüzétől pirosló arcú fiút, majd homlokon csókolta és közölte a boldog apával, hogy fia a jesivában maradhat, noha éveinek számában még fiatal, de képessége és tudása már vetekszik egy idős tudóséval. Igy maradt R. Mose Cvi Landau két évig R. Horowitz jesivájában.

a gyümölcsből evett, vagy lassan pusztult el, vagy rögtön meghalt tőle. Az egyes gyümölcsök, vagy a saját természete szerint.

A kiráiynak hét szépséges gyermeke volt, akiknek megtiltotta, hogy a gyümölcsből szakítsanak.

De a fát nem vágatta ki, mert gyönyörű szép volt, és a királyi kert nagyhirű csodája. A király nyugtalankodott, hátha gyermekei nem értik meg, miért ne egyenek a szép fa mérges gyümölcséből. Elhivatta tehát egyik szolgáját, aki nagytudományu férfiú hirében állott, és rábizta, hogy magyarázza meg a gyermekeknek, értesse meg belátásukkal és lelkiismeretükkel, miért ne egyenek a mérges gyümölcsből. Amint a tudós ezt a feladatot elvállalta, a király kihirdette országában, hogy halálfia, aki a fa gyümölcséből eszik.

Multak a napok és egyszer csak jelentették a királynak, hogy az ő hét gyermeke kivétel nélkül szakított és evett a fa gyümölcséből. A királyfiak nemcsak hogy nem haltak meg tőle, de még meg sem betegedtek. Ám a tilalmat bizony megszegték. A király szigorú, igazságos és jellemes volt. Mint biró nem habozott, hogy hét gyermekére a halálos itéletet kimondja. De, mint apa, az itélethozás után megszólalt:

— Nincs senki, ki a királyfiak védelmére tudna valamit?

A birák és az udvari méltóságok közül senki sem jelentkezett, de egyszerre csak belépett az a bölcs szolga, akire a király rábizta gyermekei nevelését. Ez a férfiú megtépte szakállát és ezt mondta:

— Uram, királyom! A halált én érdemlem meg és nem a te gyermekeid. Mert én élveztem a gyümölcsök gyümölcsét, a mérges fa énnekem adott rangot és kincset és ennek fejében nem volt más feladatom, minthogy jól megmagyarázzam a gyermekeknek, miért ne egyenek a fa gyümölcséből. Ők pedig mégis ettek belőle. Engem érjen a halál, nekik pedig kegyelmezz meg, uram!

Eddig szólt a rabbi talmudi meséje, melyet Ady Endre mélységes csendben hallgatott. Szimbólumából ez világlott ki, milyen felelősnek érzi Rosenbaum rabbi papi hivatását Kisvárdán. Ha az emberek megbotlanak nem ők tehetnek róla, hanem mesterük és tanítójuk. A megközelítő tökélyt csak attól lehet várni.

És a felelet végén hozzáteszi a könyv irója:

„Ady bibliaszerelme vállalta ezt a tanulságot és örült, hogy a misztériumok ismeretlen kertjéből, ő most olyan gyümölcsöt kapott, melynek izét jónak találta.

Adyra mély hatást tett ez a beszélgetés.

lennie, mint ő volt: „Ohév sálom, verodéf sálom”, „aki szereti és követi a békét”.

(„Hámodiá” 5723, R. Simon A. Sussmann Szofér cikke)

ADY ENDRE ÉS A SZILÁGYSOMLYÓI RABBI

Dénes Zsófia zsidó írónő könyvében érdekes fejezet Ady Endrének a szilágysomlyói orthodox rabbival való találkozása.

A világháború idején történt: Ady kedvenc szállodájában szállt meg Budapesten, melynek tulajdonosa zsidó volt.

Ady minden nap megkérdezte a szobaasszonytól, milyen emberek érkeztek a szállodába és honnan. Azt hallotta tőle, hogy Szilágysomlyóról egy Rosenbaum nevű rabbi szállt meg a hotelben. Azt hitte, hogy a rabbi is menekült és hogy Szilágysomlyót, legjobb és legbizalmasabb barátja, Bölöny György iró születési helyét is megszállták már az Erdélybe betört orosz csapatok.

Névjegyére felírt néhány sort, melyben meginvitálta a rabbit, hogy látogassa meg szobájában. Az visszaüzent, hogy köszöni Ady úr megtisztelő meghivását, pár perc mulva tiszteletét teszi nála.

Négyen voltak Adynál, ötödik lett a meghivott vendég. A pincér addigra szobájában hideg vacsorát terített és tejeset, hogy a rabbit is megkinálhassa. De a rabbi semmit sem fogadott el. Szigoruan vallásos létére neki az is tilos volt...

Dénes Zsófia ezután leírja, hogy az est eltartott éjfél után kettőig, pedig azonnal kiderült, hogy Rosenbaum rabbi nem háborús menekült, hanem csupán hivatalos ügyeit jött rendezni a magyar fővárosba.

Ellenben Ady ezer kérdésének szivesen állt rendelkezésére s meglátszott a rabbi arcán, hogy Ady társasága valósággal boldoggá teszi őt. Őt most Kisvárdára választották meg — beszélte — és hála Istennek ott nyoma sincs az ellenségnek. Ady pedig élénk érdeklődéssel szinte vizsgáztatta azt a körülbelü vele egykorú férfit, akiről kiderült, hogy milyen... békés világszemléletü. A talmudból tanszéke lehetne — állapította meg Ady Endre s a „bibliás” Adyt főként ez érdekelte. Itt ő akart tanulni és kapva kapott azon, hogy a rabbi valamilyen, egy a Talmudban elbeszélt mesére tett célzást. Megkérte vendégét, hogy egész terjedelmében mondja el azt az agádát.

„Régesrégen élt egyszer egy király — így szólt a mese. — A király kertjében volt egy fa, mely csupa mérges gyümölcsöt termett. Aki abból

a férfi, aki magasra emelkedik városában, magasra emelkedik egész Izráelben".

Miután városában magasra emelkedik Kisvárda rabbijának tisztelete, nem csoda, ha magasra emelkedik az egész országban. Sok tíz esztendőn át volt tagja a Magyarországi Rabbik Legfelsőbb Tanácsának. Midőn meghalt R. Koppel Reich budapesti főrabbi, aki a magyar orthodoxiát képviselte a Felsőházban, a magyarországi orth. rabbik őt akarták küldeni képviselőjüknek a Felsőházba, miután nemcsak ritka nagy tudása, tehetsége tette őt erre alkalmassá, hanem kiváló szónoki képessége is. Kevesen beszélték oly szépen a magyar nyelvet mint ő. Szerénységből, belső politikai okok miatt és a számára oly sokra értékelt lelki békesség megőrzése végett elhárította a neki felkinált magas méltóságot.

„Mipné háráá neeszáf hácádik", „A baj előtt magához veszi I-ten az igazat". Irgalmas volt hozzá az Ég, hogy elszólította mielőtt látta volna szeretett hitközsége, körülrajongott családja, fiai, vejei, nagyhirű rabbik és a magyar zsidóság pusztulását.

Élete utolsó percéig végezte magas szolgálatát. Erről tesz tanuságot megb. fia, aki követte őt a rabbiszékben s ki maga is mártirhalált halt, R. Rosenbaum Smuel Smelke „Éle divré Smuél" c. művében: „Ki nem emlékszik, hogy folytak könnyei, mikor a hétköznapi Semone Eszrét imádkozta?" „És hogy végezte szent szolgálatát az ünnepeken, midőn lelkiereje győzedelmeskedett a testi gyengesége felett! Még eltávozása előtti este, mikor már jóformán semmi ereje sem volt, milyen „hitláhávut"-tal mondta az áldást a chanuka lángok meggyujtásakor.

Nagy tiszteletet adott hitközsége. Végrendeletét kinyomatták és terjesztették, mert ebben nyilakoztatta ki egész emberfeletti lényét.

Chanuka negyedik lángjával kialudt élete lángja is. Egy évvel halála után jött az auschwitzi tragédia, mely maga alá temette a magyar zsidósággal együtt szeretett hitközségét is, benne családját, hiveit és minden tisztelőjét.

Csak kevesen menekültek meg a vérzivatarból s a megmaradottak ma még jobban értékelik a nagy Cádik munkáját, jámbor egyéniségét. A tanítványok, a hitközségek megmaradt tagjai örökre szívükbe zárták Mesterüket, Rabbijukat.

Sok kézirata maradt az utókorra, a zsidó tudomány minden ágában. Seélot-utsuvot, halacha és agada egyaránt, köztük még az életében kiadott „Lechem ráv".

Életművéből és példaadásából megtanulhatja az utókor: mindig azt kell keresni, ami egyesit és nem azt, ami szétválaszt és olyannak kell

A különféle hitközségek vezetéséhez nagy intelligenciára, odaadásra és diplomáciai érzékre volt szükség. Ebben voltak nagyok a magyar orthodoxia rabbijai és szellemi vezetői. Voltak neves autoritások, akiknek véleményét fellebbezés nélkül elfogadták és ez adta meg az alapot ahhoz, hogy hitközségeket egyazon szellemben vezessék.

Ha Kisvárda nagy rabbijáról akarok ma emlékezni, először szólnom kell magáról Kisvárdáról és a hitközségről. Ez a hitközség hű keresztmetszete a magyar orthodox hitközségek összességének. Egyesítette magában a „strájmlit" viselő szélsőségesen vallásosokat és a szombatot nem tartó magyar parlamenti képviselőket. A szó nemes értelmében „anyahitközség" volt, összefogta a zsidóság minden szárnyát és árnyalatát egy orth. hitközségben. Természetes, hogy az árnyalatok felfogásuknak megfelelően szerették volna vezetni a hitközségeket és az is természetes, hogy éppen ezért nem hiányoztak a súlyos nézeteltérések a különféle csoportok között.

Ha bölcseink egy vezetőt így jellemeznek: „Is áser ruách bó", amit úgy magyaráznak, hogy „haladhat minden szellemi árnyalattal szemben", akkor Kisvárda a klasszikus példája eme igazságnak, mert pontosan ilyen szellemi vezető állt a közösség élén. Ez a férfi egyéni varázsával, nagy intelligenciájával és mély bölcsességével össze tudta fogni maga körül a széthúzó erőket.

Ilyen rabbi és szellemi vezető a szó nemes értelmében **Ráv Rosenbaum Mose zc"l**. Egyénisége alapköve és védőfala volt hitközségének. Ő volt az összetartó erő, ki egyensúlyban tudta tartani a különböző nézeteket. Lecsillapította a harcos kedvet és békeszerető egyéniségével, meg mérhetetlen nyugalmával leszerelte a támadókat. Emberszeretete irányította bölcs mértékletességét és kiegyensúlyozottságát.

Hogy szilárdan állhasson a nézetek összeütközésében segítségére volt zsenialítása és az a tény, hogy származását le tudta vezetni egész Maharal Mi-Prág-ig. Tóraszeretet izzott szívében. Nagy jesivát létesített s benne tanítványok százai tanultak, akiknek ellátását saját zsebéből fedezte, hogy gondtalan tanulást biztosítson számukra. Szívének meleg érzésével istápolta a szegényeket és rászorulókat. Szerény volt, annak ellenére, hogy az egész város tisztelettel övezte. Mindezen tulajdonságok teljes autoritást biztosítottak neki hitközsége vezetésében, és nem csoda, ha Kisvárdán egyetlen üzlet sem tartott nyitva szombaton. Hitközségét olyan magas nivóra emelte, hogy hiressé vált az egész országban.

Elkánával kapcsolatosan a Bölcseink így magyarázzák a pászukot: „Jáále háis, nitále beiró, nitále bechol Jiszrael". „Magasra emelkedik az

tak a világ négy tája felé, érzik, hogy lassan-lassan a feledés homályába merül régi világuk és a feledés pora lepi be a régiek emlékét.

Ezért szeretnék e szerény sorokban emléket állítani a magyar zsidóság egyik gáonjának, kiváló rabbijának, aki Chanuka 4. napján távozott el az 5703. évben (1942).

Fel kell eleveníteni annak a kiváló rabbinak életét, aki mintegy ötven évig állt hitközsége élén s aki nemcsak élte, de irányitotta is a magyar orthodoxia szervezeteinek felállítását és vezetését.

Mintegy 45 évig állt nagyhirű hitközségének, Kisvárdának élén. Ez a hitközség egyik legnagyobb és legfényesebb hirű hitközsége volt Magyarországnak, 33 éves volt, mikor Kisvárda megválasztotta főrabbijának, a világ egyik leghiresebb cádikja, Ráv Grünwald Mose zc"l. után, aki az „Árugát Háboszem" szerzőjeként is nevet szerzett magának. Ráv Rosenbaum előzőleg 10 évet töltött Szilágysomlyón.

Aki a magyar orthodoxiát felületesen szemlélte, annak talán úgy tetszett, hogy az egységes alapokon nyugodott és egyazon ideológiai vonalon haladt. Azon az uton, melyet kijelöltek a nagy szellemi vezetők, mint Ketáv Szofér, Máhárám Schick, akik a többi neves gáonnal együtt életüket az orthodoxia megalapozásának szentelték.

A történelmi valóság azonban egész más képet mutat. Minden kutató, aki belemélyed az orthodoxia tanulmányozásába tudja, hogy milyen mélyreható ellentétek mutatkoztak annak ideológiai világában, hiszen már megalapítói sem haladtak egyazon uton, hanem, mint a chászidok — jobbra, vagy mint Hildesheimer — balra. A kongresszusi delegátusok sem képviseltek egységes nézeteket. Mind hitközségének vonalát képviselte s csupán a neológia ellen sorakoztak fel egységes táborban, hogy megakadályozzák annak létrejöttét. Hogyan lehet elképzelni tökéletes egységet olyan hitközségi vezetők között, akik például nem engedtek a Tóra elé járulni olyanokat, akiknek nem volt szakálluk, vagy a templomba belépni olyan asszonyokat, akiknek nem volt „sájtlijuk" (pl. Vác) és olyanok között, akik ugyan orthodoxok voltak, de hitközségükben nem kevés volt a szombatszegők száma.

Nehéz volt tehát az ilyen közösségeket közös nevezőre hozni. Egy egységes vonalvezetésben találkoztak: minden orthodox hitközség szigoruan a Sulchán Áruch alapján állt, egyazon formában építették templomukat, szigorú kritériumokat állítottak fel a rabbik megválasztására és csak olyan sochét-ubodék-ot vettek fel, aki jesivát végzett.

Életének teljében támadja meg a gyilkos és gyógyíthatatlan kór és 5671-ben visszaadta nemes lelkét a Teremtőnek.

Hires műve az „Árugát habószem", melyet nagyhirű tudósok idéznek műveikben.

Fia mesélte róla, hogy már nagybetegen feküdt az ágyában és ott is tanult. Ha elfáradt, féloldalra dőlt és úgy folytatta tanulását egész éjfélig. Egyszer egyik éjfélkor, mikor fáradtan feküdt ágyán, felriadt és azt mondta: most jutott eszembe: hogy ma van a „Bét Joszéf" Jahrzeitja. Kell még egy kis „Tur"-t tanulnom az emlékére. Felöltözött, kiment szobájába és nagy, kínzó fájdalmai ellenére, még másfél órát szentelt e „Tur" tanulásának.

HÁRÁV JOÉL HALÉVY ROSENBLÜTH (MICHAELOVITS)

Nagy talmudtudós, aki hirnevet szerzett magának a talmudtudósok világában mélységes tudásával és a zsidó tudományokban való nagy jártasságával. Maga a Chátám Szofér is több helyen megemlíti őt a Seélot Utesuvotjaiban.

Gyermekei apjuk szellemében haladtak. Mind nagynevű talmudtudósok voltak. Az egyik fia, **Zeév Wolf,** Dicsőszentmárton rabbija volt, míg a másik fia, **Slomo Rosenblüth,** Kisvárdán született.

A NAGY GAON, R. MOSE CHAJIM SZEGAL LITS ROSENBAUM zc"l

A magyar zsidóság története az újkorban, a történelmi jelentőségü kongresszustól napjainkig. amikor is a zsidóság három részre szakadt, orthodoxokra, neológokra és status quokra„ egész a Soá-ig még nem iródott meg. Még nem vetették papírra a vallásos zsidóság felvirágzásának történetét ebben a fényes korszakban. Ez a korszak, mely annyi nagy gáonnal, kiváló talmudtudóssal, ragyogó szellemű mesterekkel, közösségeket irányitó szellemi vezetőkkel, hires rabbikkal dicsekedhet — még hűséges krónikására vár.

A magyar zsidóság nagy tragédiájáig, az auschwitzi deportálásig, nem látták ennek szükségét, mert a „jelen" nem szorul krónikásra, azt mindenki éli. Csak akkor érződött szükség a magyar zsidóság történelmének megirására, mikor Auschwitz, mint az özönvíz elmosta a zsidóság régi világát és nyomában egy hatalmas mélység tátong a mártirok élete és a megmaradott kevesek multat szomjazó élete között.

A zsidó közösségek elpusztultak. A hitközségi archivumokat megsemmisítette a náci-dulás s a megmaradottak, akik maguk is szétszóród-

köszön és most már kissé fáradtan, de mosolygó, barátságos arccal megy lakására.

Nem csoda, ha a kisvárdai bócheroknak hire volt. Nem sokáig maradtak ismeretlenek azok sem, akik onnan Pozsonyba kerültek. Csakhamar észre vétették magukat tehetségükkel, vasszorgalmukkal. Alig múlt el az első félév, már az egész zsidó utcában úgy beszéltek róluk, mint, akik nagyon „chosevek", azaz tiszteletreméltóak és nagyon „mászmidok", értsd — szorgalmasok.

Minden elért eredményüket nagy mesterüknek R. Ávrahám Jichák Weinbergernek köszönhették, aki nemcsak tudását, de életét is a nevelés szolgálatába állította.

1884 őszén adta vissza nemes lelkét Teremtőjének. 87 éves korában halt meg végelgyengülésben. 72 éves korában súlyos tifuszon esett át — azelőtt soha semmiféle betegsége nem volt — melyből azonban szerencsésen kilábolt. Betegsége nem hagyott nyomot maga után, mert szelleme friss és eleven maradt utolsó napjáig.

Életének utolsó éveiben csatlakoztak a kisvárdai anyahitközséghez, az alábbi fiókhitközségek: Ajak, Anarcs, Domrád, Döge, Gyulaháza, Fényeslitke. Jéke, Kékcse, Nyirkarász, Nyirtass, Pap, Pátroha, Rétközberencs és Szabolcsbácska.

Tudós életét nemcsak a nevelésnek szentelte, hanem több nagyjelentőségü irása mellett két alapvető fontosságu művet írt és adott ki: „P'né Jichák" (5652—1892) és a „Mállél Leávrahám" (Munkács 5673—1913) című könyveit.

HARÁV GRÜNWALD MOSE BEN ÁMRÁM (1886—1893)

A nagyhirű csornai rabbinak, Ráv Grünwald Ámrámnak a fia. Először Csornán müködött, majd onnan meghivták Homonnára. Ott kapta meg a kisvárdai hitközség megtisztelő meghivását a rabbiállás betöltésére. Alig hét évet töltött Kisvárdán, amikor az a megtiszteltetés érte, hogy meghivták a huszti rabbiszékbe. Nehéz szívvel vált meg a hitközségtől, azonban vonzotta őt a tanitványok sokasága, akik várták őt Huszton.

Hires volt nagy szorgalma a tanulásban és a tanításban. Nem elégedett meg a mindennapi tanítással, hanem minden nagy rabbi vagy cádik halálának napján külön siurokat adott az illető rabbinak műveiből. Ezzel nemcsak elragadtatta a hallgatóságát, hanem hozzászoktatta őket ahhoz is, hogy tanításai változatosak lettek és nem váltak sablonossá és egyhanguvá.

mit kivánhatott volna jobbat az egyszerű rőföskereskedő, mint azt, hogy egy hires rabbinak legyen a mechuttenja — násza? A szülők tehát mindkét részről elhatározták a siduchot. A gyermekeket meg sem kérdezték, de minek is? Hiszen úgysem tudták volna miről is van szó. Másfél és mulva megtartották a menyegzőt. A vőlegény 14 éves és 4 hónapos volt, a menyasszony éppen 14 éves és ismét másfél év mulva már belátogatott házukba a gólya s az ifjú párnak egy fiút hozott. Gyakran dicsekedett a hires rabbi, hogy ő már 16 éves korában apa volt.

Midőn R. Herschele Chárif később Magyarországra jött, magával hozta fiatal vejét is, ki itt is nemsokára, mint nagy és éleselméjü talmudtudós lett hiressé.

Alig 21 éves korában választották a galgóczi hitközség rabbijává, hol is 14 évig müködött.

Kisvárda hitközsége hivta meg onnan rabbijává. Első dolga volt Bét Hámidrást, Jesivát és ezek mellé egy nagyszabásu könyvtárat létesíteni.

Több mint félévszázadon keresztül végezte papi és nevelő munkáját. Siker koronázta müködését. Mégsem volt boldog ember. Súlyos családi tragédiák törték össze nemes szívét. Gyermekei és unokái egymásután haltak meg, de aggkora és sok szenvedése dacára ernyedetlen erővel vezeti tovább a jesivát. Nincs egyetlen bócher sem nagy jesivájában, akit névszerint ne ismerne s akiről ne tudná hány „napja" van.

Ha egy gazdátlan forint téved a rabbi zsebébe, melyről felesége, a rebecen nem tud, azt mindjárt szétosztja azok között a bócherok között, akiknek nincs elég „napjuk".

Most is éppen egy bócherjának ad pénzt, majd leül a helyére, leülnek növendékei is és megkezdi előadását.

A téma nagy vihart vált ki az ifjú bócherek körében és a vita lassan olyan méreteket ölt, hogy már a rabbi sem tudja őket lecsitítani. Érvek és ellenérvek egész sorát hozzák fel igazuk állítására.

A rabbi, hogy megfeleljen száz kérdésre, a felmerült kérdésekben és kételyekben világos döntést hozó Sulchán Áruch idevonatkozó paragrafusát idézi. De az igazi vita csak ekkor kezdődik., mert a tüzesen vitatkozó fiatalok nincsenek megbékélve a döntéssel.

Az idő gyorsan szalad a nagy vitában. Dél lett. A rabbi feláll székéből, a bócherok nemkülönben. Áhitattal hallgatják mesterük Rábonen Kádisát és az agg rabbi messzire elhangzó áldására lelkesen felel a tanítványok „Ámen"-ja. A bócherok sort állnak, a rabbi jobbra-balra

velem jössz Kisvárdára, ott aztán láthatsz jesivát! Több, mint 100 bócher van ott, már nagyobbrészt szakállas emberek, mindegyik kész „lámden". Ha azok „pilpul"-ba (vitába) bocsátkoznak, akkor valósággal reszketnek a bészhamedres falai.

Hát még a mi rabbink! A nemes jó rabbink! Ez egy nagyon hires gáon ám. Ne legyen Chájem Sztrapkev a nevem, ha a mi rabbink nem egy emberalakba öltözött angyal.

Mikor belép a tanterembe, hirtelen mély csendesség áll be. Mi történt? Semmi különös, csak belépett a rabbi és barátságosan köszön mindenfelé. Jól nézzétek meg azt az ifjú aggastyánt hosszan leomló fehér szakállával, két nagy tüzes szemével, mely még mindig pápaszem nélkül virraszt féléjjelen át a könyvek fölött. Nem minden nap láthattok ilyen öreget. Tündöklő arcának minden vonása elárulja, hogy ebben a szép és erős testben nagy és nemes lélek lakik. Évekig lehettek együtt ezzel az emberrel és sohasem fogjátok hallani haragjának kitörését, soha egy fölösleges, vagy éppen illetlen szavát. Amit a civilizált országokban a művelt férfiak az emberekkel való érintkezésben a csupa megszokásból követett udvariasságból cselekszenek, — azt rabbink jámbor szívének közvetlen sugallatából teszi, mert a héber nyelven kivül nem tud élő nyelven beszélni és írni. Hercegek társaságában tudna mozogni, mert mindenütt és minden időben a legbiztosabban vezeti a szépnek és igaznak meg az illendőnek nemes érzése. Nemcsak a zsidók, de a keresztények is szent embernek tartják a városban, aki méltó a legnagyobb tiszteletre. Az urak és parasztok egyaránt leveszik süvegüket ha a kisvárdai rabbi elmegy mellettük.

★

Rabbi Ábrahám Jichák Weinberger már kisgyerek korában feltünt rendkivül értelmességével és éles felfogásával. Lengyel honfitársai „illuj", azaz csodagyerek névvel illették. Még nem volt 13 éves, mikor hire Duklából, szülővárosából eljutott Brodyba, a hires rabbi Herschele Chárifhoz, aki később Bonyhádon, Ungvárott majd Óbudán töltött be rabbiállást. A nagy rabbi akkor egyenesen elutazott Duklába, hogy a csodagyerekkel beszélhessen, s miután meggyőződött, hogy a hír igaz és csakugyan egy rendkivüli képességekkel rendelkező gyermekkel van dolga, igen komoly ajánlatot tett atyjának, aki jómódú rőföskereskedő volt, még pedig házassági ajánlatot. Herschele Chárifnak volt ugyanis egy 12 esztendős lánya, akit minél előbb férjhez akart adni. S kit találhatott volna a hires rabbi méltóbb vőnek, mint a duklai csodafiút s

ÉLETKÉPEK

(SELTMANN LAJOS, IMIT ÉVKÖNYV 1895)

Bizonyára ismeritek Szabolcs megyét, hiszen jelentékeny szerepet játszik a magyar zsidóság legujabb történetében s így nyilván ismeritek Kisvárda városkát is, mely ebben a megyében fekszik.

Látjátok ott azt a szalmafödelü házat? Oda megyünk be. Kinyitom az ajtót s benn vagyunk a konyhában. A levegő, mely itt uralkodik, rögtön meggyőz bennünket arról, hogy itt nem főznek holmi finom fűszerszámmal.

Megkérdezzük a ház asszonyát, itthon vannak a bócherok?

Gelie néni kézmozdulattal felel, mert most végzi reggeli imáját s míg be nem fejezte, nem felelne még a királynak sem. Rámutat a balra nyiló ajtóra. Belépünk oda s a bócherszálláson vagyunk. Meglehetősen nagy, de szegényesen világított padlózatlan szoba, melynek falairól csöpög a nyirkosság. Mindjárt az ajtó mellett egy ősrégi kályha áll, mely azonban, bár december van, nincs befűtve. Mellette egy nagy láda foglal helyet, mely ruhatárul szolgál, felső részét azonban mosdó-asztalnak használják. A láda és kályha között a falba vert szegen négy talesz-zacskó csüng, meg egy törülköző, melynek szinét nem lehet pontosan megállapítani. Egészen fenn két durván ácsolt ágy áll, melyek egyik szombattól a másikig nincsenek megvetve. A szoba közepén egy hosszú, zöldre mázolt asztalt látunk: kétfelől fapadok. A padokon négy fiatalember ül. Jobban mondva gyerkőc, de mivel hosszúszárú pipákból pöfékelnek és nagyon is komoly arccal gunnyasztanak hatalmas foliánsok fölött, férfiaknak kell tartani őket. Négy bócher ez a fiatalember, akik Gele néninél laknak albérletben.

Egyik tavaszi hónapban a négy fiú a többi bócherokkal együtt kéregetve járja keresztül-kasul az országot s arcukról sokszor lerí az éhség. Minden zsidó házat felkeresnek, bekopognak, szótlanul megállnak az ajtóban s ott némán várnak a kegyes adományra. Majdnem mindegyik évente kétszer szokott hasonló útra vállalkozni, hogy megfizethesse azt az adósságát, melyet a fél esztendő alatt csinált. Igy nem volt nap, hogy néhány „snorr-bócher" ne kéregesse végig a kis helységet.

Egyik kis bócher Szikszóra akart menni a jesivába, de találkozott egy tapasztaltabb kollégájával, aki azt mondta neki: Ha van eszed, akkor

Megválasztották pedig egyhangulag Benét Jesaját (p. 262—263). Hatásköre azonban nem terjedt ki az egész megye zsidóságára. Kisvárda hitközsége 1844-ben végleg elszakadt a nagykállói rabbiságtól és Weinberger Ábrahám személyében külön rabbit választott magának, aki Galgóczról jött oda és 40 évig müködött ott.

„A nagykállói rabbi megkisérelte ugyan, hogy visszahódítsa az elpártolt községet és rabbi-kollégium elé akarta vinni a dolgot, de nem találván kartársai között támogatásra belenyugodott a kiválásba (p. 270)".

A kisvárdaiak nem bánták meg elhatározásukat. Első rabbijukban nem csalódtak. Igazi lelkipásztora volt a közösségnek. Béketürő, jámbor és emberszerető. Nem elégedett meg csupán az általános rabbiteendők ellátásával, hanem elsősorban olyan nevelési intézményt akart létesíteni, mely mély zsidó tudással alapozza meg az eljövendő szellemi vezetőket. Jesivát létesített és ennek növendékei kötelesek voltak az általa megszabott szellemi magaslatra eljutni. Azt akarta, hogy Kisvárda az ország egyik elismert szellemi központja legyen jesivájának magas szellemi nivója révén.

Ő maga is csodagyerek volt. Minden ifjúban azt az isteni szikrát kereste, mely kiemeli őket az átlagember szürkeségéből és égi magasságokba röpíti. Nem rótta meg kedveltjeit, ha biráló szavuk megközelíthetetlen tekintélyeket támadott, mivel a kétségekben látta a biztoshoz vezető utat.

Nem kedvelte azokat, akik szavait habozás nélkül magukévá tették, akik vélt igazságuk tudatában meg sem kisérelték igazságuk kiderítését, vagy visszarettentek a tekintély erejétől.

Szívének legnagyobb fájdalma volt, ha látta bocherjai napi életének sanyaruságát, ha tudta, hogy egyesek közülük aznap csak a szellemi táplálékot vették magukhoz. Atyailag kivánt gondoskodni ellátásukról, és hogy ez nem mindig úgy sikerült, ahogy szerette volna, annak objektiv okai voltak. A kis hitközség többsége maga is szegénysorban élt és nem tudott magára venni olyan terheket, mely lehetővé tehették volna a jesiva növendékeinek teljes ellátását és biztosította volna számukra a „napokat", melynek igénybevétele, ha néha megalázó is volt, de legalább biztosította a bocher számára a napi egyszeri vagy, ritka esetben, kétszeri meleg ételt.

Nehezen ment le a falat a Mester torkán, mikor jól tudta, hogy kedvelt növendékei, mily nagy nehézséggel teremtik elő mindennapi életükhöz szükséges anyagi feltételeket.

Örökítse meg a következő elbeszélés áldott emlékét.

5673), Ráv Landau Mose Cvi (5675—5701), Ráv Landau Efraim Fisl 5701—5704 (1941—1944).

KISVÁRDA ELSZAKAD A NAGYKÁLLÓI ANYAHITKÖZSÉGTŐL

1782-ben Szabolcs vármegyében 393 zsidó család lakott 106 községben. A legtöbben, 19 család Balkány faluban. Ez volt a helyzet egészen a 19. század második feléig.

1840-ben új rabbit akar a kállói község, de ezt nemcsak a maga részére, hanem az egész megyére kiterjedő hatáskörrel. Ez azonban már nem megy simán. A kisvárdai járás zsidósága kifogást emel a jelöltek ellen és jogos panaszával a vármegyéhez fordul. 1840. május 5-i beadványában kifejti, hogy a megyei zsidó biró szabálytalanul eszközli a választandó főpap kijelölését, mert míg a nádudvari, bátori és dadai járás zsidóit március 24-re hivta meg Kállóba, a kisvárdaiakat április 24-re, amely ünnepre esett, hogy ne mehessenek el. Ugyanis a kállaiak azt akarják jelölni, aki az egyik megyebeli zsidó családdal atyafi és az a család az említett járásokban befolyásos.

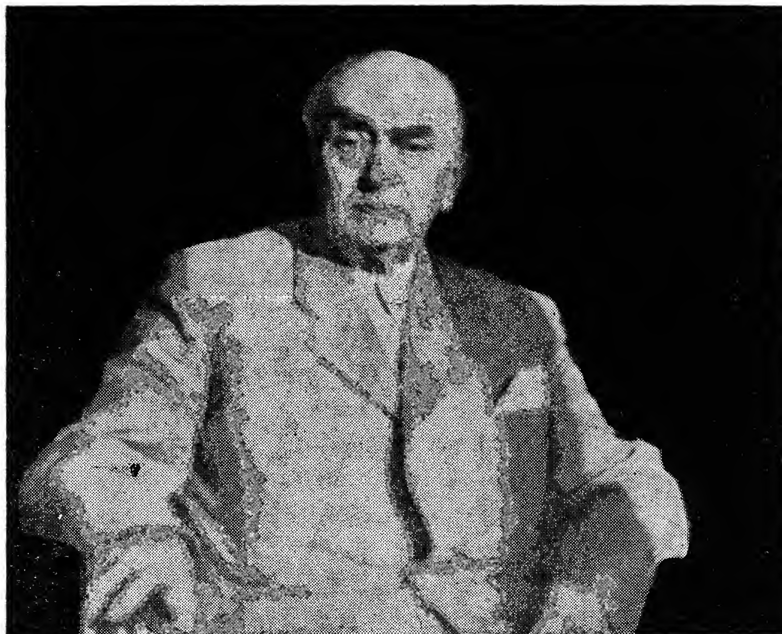
A kisvárdaiaknak nem tetszik a jelöltek egyike sem, mert kettő ismeretlen, egyik, akit atyafisága akar megválasztani, „igen silány és csekély tanultságán kivül csak arról ismeretes, hogy 70 éves elaggott öreg, magának csak kevés esztendőket igérhet és így mindazon ezrekre menő költségek, melyek behozása a zsidók általi tétendők, csak igen kevés évekre terjedhető szolgálat által lennének megjutalmazandók". A negyedik szintén „kevesebb műveltségű, minthogy Kállóban főpap lehessen". Azért azt kérik, hogyha már a fizetésben részt kell venni az egész megye zsidóságának, hadd vegyenek részt a jelölésben is, mert még száz „kijelölt" rossz közül sem lehet választani. Hogy pedig a kellő személyt megtalálják, előbb más „főpapokkal" kivánnak tanácskozni és csak ezeknek az ajánlása után jöjjenek össze a jelölés megejtése végett.

Végül még megjegyzik a kisvárdaiak, amit ma bizonyára nem irnának alá „hogyha, mint reméljük, polgárosittatásunkat megnyerendjük, úgy vallásunk belső szerkezetéről is kell gondoskodnunk". További érvük: „közóhajtás olyan papokat alkalmazni, kik a külföld nagyobb iskoláiban tanultak s közvizsgálatra által mentek. Ekkor pedig céltalan lenne a mostani jelöltek közül akármelyiket is elfogadni".

A kisvárdaiak — úgy látszik — elérték céljukat, mert az a főrabbi, akit 1840 szeptemberében megválasztottak, nem az volt, akire a beadványban felhozott kifogások bármelyike is illett volna.

A Chevránál: Szél Mihály elnök, Klein Gyula, Fried Sámuel gondnokok, Klein Márkusz pénztárnok, Lefkovits Miksa ellenőr.

Választmány: Reismann Samu, Dr. Fried Samu, Fleischmann Izráel, Satten Simon. (Zsidó ujság 1929.)

Dr. Schönwald Miklós az utolsó hitk. elnök

KISVÁRDA RABBIJAI

Ráv Ávrahám Jichák Weinberger 5604 — 5648 (1844 — 1888), Ráv Grünwald Mose ben Ámrám 5646—5653 (1886—1894), Ráv Rosenbaum Lits Segál, Mose Mózes Cháim 5658—5703 (1898—1943), Ráv Rosenbaum Lits Segál, Smuel Smelke 5703—5704 (1943—44), Ráv Rosenbaum Lits Segál Pinchás a felszabadulás után lett megválasztva. Ma Genfben él.

KISVÁRDA DÁJÁNJAI

Ráv Rosenblüth Joel Hálévi (Mihaelovits), Ráv Elkána Juda Léb (megh. 5603), Ráv Friedlaender Mose (megh. 5606), Ráv Friedmann Jichák, Ráv Mandel Slomo Léb (megh. 5672), Ráv Schreiber Naftáli (5648—

KISVÁRDAI LEVÉL

Erev Pészách délután érkeztem Kisvárdára. Éppen a széderhez szükséges „micvemáceszt" sütötték. Felejthetetlen kép: strájmlis zsidók a Hálél melódiái mellett gyúrják a máceszt és versenyeznek a mácesz szép, csinos kikerekítése tekintetében. Kisvárda vallásos jellegét egyébként nagyrészben a chászid-irányzat adja, de azért a hitközségben minden árnyalat képviselve van, melyeket egyesit a főrabbi: R. Mozes Chájim Rosenbaum kiváló személye iránti tisztelet.

A hitközség büszkesége a gyönyörű templom, mely 28 évvel ezelőtt épült. Az előcsarnokban feltünik egy márvány tábla következő felirattal: „Slajmo ben Ajzer Fried lelkének. Emlékezzenek meg róla minden jahrzeitja előtti szombaton „Él molé rehámim" imával. Sziván 23."

Ez a tábla azért is feltünő, mert Kisvárdán nem mondanak a templomban „él molét", csak mázkir alkalmával.

Bementem a templomba és ott láttam, hogy miért ez a kivétel. A templom belseje szépen és értékesen van feldiszítve és ott az ember mindenütt a Fried névvel találkozik. R. Slajme Fried z-l. a Kszáv Szajfer tanítványa, a templom mecénása volt. Tóraszeretetét hirdeti az utókor számára egy széfer tajró, egy aranyhimzésű porajchesz függöny, egy műértékkel biró nagy nyolcágu ezüst menajró.

A kiváló férfiú méltó és közmegbecsülésnek örvendő Samu fia is számos szép ajándékkal járult hozzá ahhoz, hogy a templom minden egyes szöglete hirdesse egy patricius zsidó-család példaadó buzgalmát. A szent adománytárgyakat gyönyörű héber feliratok ékesitik.

Az ünnepen szerettem volna közelről szemlélhetni az itt fennálló két ifjusági egylet működését. (Az egyik a „Tiferesz Bachurim", a másik a „choszid" „Kinján Szforim"). De ünnep alatt nem tanulnak.

Félünnepeken zajlott le a kehilló alkotmányos élete.

A hitközségi választások eredménye a következő:

Kain József elnök, Klein Márkusz és Fleischmann Káin alelnökök, Kellner Mór pénztáros, Salgó Adolf ellenőr, Frieder Herman, Feldman Béla, Eichler Mór gondnokok, Szántó Ármin gazd. tanácsos.

Választmány: Dr. Fried Samu, Fleischmann Dániel, Österreicher Áron, Jakobovits Emánuel, Fried Izidor, Stern Herman, Stern Dániel, Satten Simon stb.

letelepedett zsidóság először a Chevra Kadisáját alapítja meg. Az idők folyamán és csak jóval később alakultak meg a vele párhuzamosan működő hitközségek.

Kisvárdán is ez a folyamata a hitközségi intézmények megalakulásának. A Chevra Kadisa gondoskodik a halottak eltemetéséről, a temetők és sírhelyek gondozásáról. Gondoskodik, hogy a gyászszertartást az ősi hagyományos egyszerüséggel a zsidó törvények előirásainak megfelelően végezzék.

NÉHÁNY ÉRDEKES FELJEGYZÉS A KISVÁRDAI HITKÖZSÉGRŐL

1885-ben kezdték a hitközségek az államilag elismert anyakönyvek vezetését. Miniszteri rendelet gondoskodott a megfelelő képzettségü anyakönyvvezető kijelöléséről.

1886-ban a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium fokozatosan elismeri a hitközségi anyakönyvi kerületeket és azok vezetőit.

Kisvárda: Elnök: Reissman A. Ideiglenes anyakönyvvezető: Schreiber Naftali rabbi-helyettes.

Mada: Elnök: Fried Aurél. Ideiglenes anyakönyvvezető: Kain Sámuel:

Mándok: Elnök: Rochlitz Dávid. Ideiglenes anyakönyvvezető: Elefánt Ignác. (Egyenlőség 1886 jun. 13)

★

Ugyanebben az évben nagy megtiszteltetés éri a kisvárdai hitk. elnökét: „Az orthodoxok országos képviselete, mely a héten lefolyt gyülésre jött össze a fővárosban, első ülésén három ideiglenes közvetitő bizottsági tagot választott.

A tagok száma az elnökön kivül 9 volt, akik közül azonban egy meghalt (Lipshitz Szántóról) és egy (Stadler Szombathelyről) már több évvel ezelőtt visszalépett.

Megválasztották Müller Edét és Kellner Gerzsont Budapestről és **Reismann Ármint Kisvárdáról.** (Egyenlőség 1886 aug. 5.)

★

A nyirmadai ifjuság „Tiferesz Bachurim"-ot alapitott, melynek megalapításában résztvettek Szamet Lázár, Schleifer Sándor, Weinberger Salamon és Felberbaum Tibor.

Elnök: Neugebauer Adolf. Pénztáros: Felberbaum Sándor. Ellenőr: Wiener Ernő . (Egyenlőség 1938)

Mint minden évben, úgy ezidén is az Egylet szegény gyermekek felruházására gyüjtést rendezvén, annak eredményeként 26 gyermeket téli ruhával felruházott. Ezen aktus f. hó 19-én a választmány ünnepélyes ülésén történt, mely alkalommal az egyesületi jegyző lelkesítő szavai utáh a szegény és árva gyerekek örömkönnyei és hálát rebegő szavai között a ruhakiosztás megejtetett.

Ugyanakkor a választmány két szegény asszonynak 40—40 fr.-ot adományozott. (Egyenlőség 1888. dec. 23.)

A KISVÁRDAI IZR. LEÁNYEGYLET

Ezt az egyesületet is a jótékonyság céljából alapították az első világháború után néhány évvel. Az egylet szép munkát fejtett ki, azonban az első idők lelkesedését felváltotta a közönyösség, úgyhogy néhány évre beszüntette munkáját.

Csak 1934-ben alakult ujjá a Leányegylet és folytatta tovább áldásos tevékenységét. Tisztujító közgyülésén a következő tisztikart választotta:

Elnökké: Szőke Sándornét választották meg.

Társelnökök: Dr. Rothfeld Aranka, Földes Elza és Rónai Margit.

Alelnökök: Szilágyi Lajosné, Eichler Rella, Fried Manyi.

Titkárok: Goldstein Dezső, Dr. Szilágyi István.

Jegyzők: Klein Böske, Eichler Sári. Pénztárnokok: Friedmann Magda, Kroo Magda. Ügyész: Dr. Reismann Vilmos. Ellenőrök: Steinbach Elza, Szabó Klári. Számvizsgáló és felügyelő bizottsági tagok: Fried Erzsi, Molnár Böske, Rácz Sári, Salgó Olga, Weisz Lujza.

A HITKÖZSÉG KÜLÖNBÖZŐ INTÉZMÉNYEI

A hitközség keretén belül még számos intézmény müködött, hogy a Tóra által megkövetelt emberszeretet és jótékonyságot különböző formában gyakorolják.

Ilyen egyesületek: az „Osze Cheszed", „Gmilut Chaszadim", „Bikur Cholim", „Málbis Árumim", „Chevrát Szandekaut".

CHEVRA KADISA

A Chevra Kadisa 1796-ban alakult meg és száz évvel később kórházat alapított. Ezt később a Megyei Kórházhoz csatolták, mint külön osztályt a zsidó betegek befogadására és ápolására.

Természetesen a Chevra Kadisa sokrétü müködését és fontosságát az is mutatja, hogy nemcsak Magyarországon, de a világ minden táján

zolta. Rosenbaum Mózes főrabbi beszédében az ünnep jelentőségéről számolt be. Utána Széll Mihály elevenítette fel a hitk. életéből régi reminiszcenciáit. Megemlítette, hogy azok között, akik az építési bizottság tagjai voltak (Grosz Benjámin, Fried Salamon, Reismann Lajos, Fried József, Grünwald Soma) csak ő van még életben.

Utána Landau Mose rabbi és Dr. Fried Samu beszélt.

A diszgyűlésről a templomba vonult a közönség, ahol az ünnepi mécs meggyujtása után Mandel kántor ünnepi dalokat adott elő.

(„Országos Egyetértés" 1926)

TISZTUJITÓ KÖZGYÜLÉS

A kisvárdai aut. orth. hitk. április 8-án tartotta tisztujító közgyülését, melyen megválasztattak, mint elnök: Káin József.

Alelnökök: Lefkovics Miksa, Fleischmann Káin.

Pénztárnok: Kellner Mór.

Ellenőr: Klein Márkusz.

Gondnokok: Frieder Herman, Eichler Mór, Fülöp Ferenc.

Gazdasági tanácsos: Kun Ferenc.

Képviselőtestületi tagok: Hochmann Mór, Friedmann Ábrahám, Jakubovics Emánuel, Klein Mór fűszeres, Krebsz József, Dr. Barta Samu, Mandel Bernát, Fleischmann Dániel, Stern Dániel, Berkovics Elek, Dr. Fried Samu, Berger Herman, ifj. Weisz Sámuel, Danziger Bernát, Szilágyi Lajos, dr. Lukács Ignác, Östreicher Áron, id. Weisz Sámuel, Rosenbaum Leó, Salgó Adolf, Taub Dávid.

(„Országos Egyetértés" 1928)

JÓTÉKONYSÁGI EGYLETEK

A humanitárius egyesületek a helyi zsidóság összetartása mellett a zsidó közösség összetartását és kulturális színvonalának emelését tüzték ki célul. A jótékonyság gyakorlása nemcsak adományok gyüjtése által történt, hanem általában kultúr-estek rendezésével gyüjtötték össze a jótékony célra szükségelt pénzösszegeket.

A Kisvárdai Izr. Jótékony Nőegylet már az 1880-as évek elejétől fejti ki áldásos tevékenységét.

1888-ban a Nőegylet tisztikara: Klein Mózesné elnök, Széll Mihályné alelnök, Fried Náthánné pénztáros és Glück Péter jegyző. Lelkes választmány segít munkájukban, hogy a szegény árvákat, özvegyeket és szűkölködőket gyámolíthassák.

ZSIDÓ ÉLET KISVÁRDÁN

A hitközség 1796-ban alakult együtt a Chevra Kadisával. Az első időkben még nem volt önálló, hanem a nagykállói hitközséghez tartozott, mint annak fiók-közössége.

A kisvárdaiak nem igen barátkoztak meg azzal, hogy más hitközséghez tartozzanak és alig várták az alkalmat, hogy önállósíthassák magukat. Ez az idő is eljött 1840-ben, mikor R. Jesájáhu Benét, vagy mint a magyar nyelvű szerződés nevezi: Benedek József került a nagykállói rabbiszékbe.

Alig kezdte meg müködését és máris ellenzéke támadt Kisvárdán és a kisvárdaiak nem sokkal ezután, 1844-ben elhatározták, hogy elszakadnak a nagykállói rabbinátustól és önálló hitközséget alapítanak. Ezzel egyidőben rabbivá választották Weinberger Ábrahám galgóci rabbit.

A vármegyei rabbi tiltakozott az elszakadás ellen, de akaratát nem tudta keresztülvinni.

Húsz évvel később, 1865-ben, maga is beleegyezését adta, hogy Kisvárda elszakadása után Nyiregyháza is kövesse példáját és megszünjék Nagykálló fiókhitközsége lenni.

Érdekesen írja le Bernstein Béla: „Szabolcs vármegye utolsó főrabbija" című cikkében (IMIT 1915 258—272) Kisvárda protestálását a nagykállói főrabbi megválasztása ellen, majd annak megválasztása után a nagykállói hitközségtől való végleges elszakadását.

E cikk érdekes képet fest a kisvárdai zsidók határozott jelleméről és gerinces kiállásáról igazságuk és meggyőződésük védelmében. Nem csoda, ha kitartásuk és szilárd elhatározásuk eredménnyel is járt. Ez tette lehetővé, hogy a hitközség a saját elgondolása szerint fejlődjék, mely — mint tudjuk — csak javára vált.

Egykoru újsághírek számot adnak a hitközség és, annak keretén belül, intézményei életéről.

JUBILÁL A KISVÁRDAI HITKÖZSÉG

A kisvárdai hitközség most ünnepli fennállásának 25 éves évfordulóját. Káin József elnök ünnepi megnyitójában a hitk. történetét vá-

A szórakozás legmagasabb foka volt akkoriban a szombat délutáni és esti séta a Fő-utcán. Fiúk, lányok vidám beszélgetésben szőtték az ifjúkor álmait. S ha ezek az álmok nem is valósultak meg, ha minden ami akkor szép volt semmivé is foszlott, mi, nem vethetjük ki emlékeinkből azt a Kisvárdát, mely örök nosztalgiánk forrása maradt.

Tudjuk jól, hogy a valóság szörnyűsége felébreszt bennünket álmodozásainkból. Tudjuk jól, hogy ma már minden más, mint volt akkoron. Mi, egykor fiatalok, ma deresedő haju, idős családapák lettünk. Gyermekeink már más világ álmait álmodják, nem látják a csendes szabolcsi kisváros mindennapi életét.

De nekünk, mindenen túl, s minden fájó valóság ellenére, mindig ugyanaz marad szülővárosunk, Kisvárda...

Paul Kent (Schwarz Pali)

IGY ÉL LELKEMBEN KISVÁRDA . . .

Kisvárda... Oly kicsi pont a világ térképén hogy meg sem lehet rajta találni. S oly nagy a szívek térképén, hogy sohsem lehet elfelejteni.

Akármerre jár az ember a világon és bárhol is találkozik magyar zsidóval, rövid beszélgetés után kiderül, hogy valami kapcsolata volt Kisvárdával. Vagy rokonai éltek ott, vagy üzleti kapcsolatai vitték oda, de volt olyan is, akit a sádchen irányitott Kisvárdára.

Nekünk, akik ott születtünk, akik ott éltük le fiatalon életünk legszebb éveit, fogalommá vált Kisvárda.

Ott jártunk iskolába, tanultunk a chéderben, ott szövődtek közöttünk az elszakíthatatlan baráti kacsolatok. Ott élveztük gondtalan (?) fiatalságunkat. Ott éltek szüleink, testvéreink, rokonságunk, egyszóval: a család. Nagyon sokan közülünk ott nősültünk meg és most már felnőtt gyermekeink is ott látták meg a napvilágot.

Magam előtt látom a Csillag utcát. Üzlet-üzlet mellett. A sarok felé impozáns, gyönyörű templomunk s a központban a Csillag patika. A Fő-utca — akkori szemmel nézve — tele szebbnél szebb üzletekkel. Lelkemben végigsétálok a Fő-utcán és, nini, ott látok mindenkit: Eimer órás, a nagy trafik, Teichmann üveges, Reismann cipős, a Stühmer csokoládés, Biedermann, Kovács áruház, Klein Gyula, Preiss könyvesbolt, Sasos Klein, Kellner füszeres, Prerau cipőüzlet, Frenkel illatszerbolt, Sárgabolt, Vadász csemege és a többi száz meg száz bolt, üzlet, melyek mind életre kelnek ma emlékezetemben.

Gyönyörű templomunkban ma is látom Rosenbaum főrabbit, Mandel kántort. Ott áll előttem Schück tanító úr, Politzer a sámesz és a sok száz szülő, barát, ismerős, akik naponta, hetente, vagy némelyik csak évente egyszer látogatta a templomot.

A vár, a strand, a futballpálya, s ki tudná felsorolni azt a számtalan helyet, nevet, melynek említése megmelegíti szívünket, melyek számunkra régi otthonunkat, Kisvárdát jelentik.

Nem hiszem, hogy valaki elfelejti Gimpli bácsit, amikor Jom Kipur kimentelekor, a Neila ima szent áhitata után megfújta a sófárt.

A Glück családnak 550 hold földje volt, Reich Vilmos Nyirkarászon 450, a Reichmann család Nyirtasson 200 holdon gazdálkodott. A Lebovits családnak Kisvárdán 100 hold földje volt, Diener István és Pál 3.000 holdon gazdálkodtak. A birtokuk Anarcson, szeszgyáruk Kisvárdán volt.

A zsidók gyárakat alapítottak mezőgazdasági termékeik feldolgozására. Sok szesz-, ecet, keményítőgyár és úgyszintén sok malom volt birtokukban. Üzemeikben szivesen foglalkoztattak zsidó tisztviselőket, akik hűségesen és tehetségük teljes latba állításával szolgálták kenyéradóikat.

A gazdaságilag szépen fejlődő zsidóság számszerüen is szépen gyarapodott, mint ezt az alábbi statisztika is mutatja (1939):

Ajak	63	Nyiregyháza	5134
Anarcs	91	Nyirkarász	164
Baktalórántháza	211	Nyirlövő	46
Berkesz	8	Nyirmada	531
Dombrád	234	Nyirtass	248
Döge	17	Pap	4
Demecser	368	Pátroha	141
Eperjeske	8	Petneháza	8
Fényeslitke	58	Ramocsaháza	1
Gáva	166	Rétközberencs	1
Gégény	103	Révaranyos	3
Gemzse	29	Révleányvár	3
Gyulaháza	74	Rozsály	2
Gyüre	122	Szabolcsbáka	80
Kék	68	Szabolcsveresmart	3
Kékcse	19	Székely	1
KISVÁRDA	3558	Tiszaadony	48
Kisvarsány	54	Tiszabezdéd	73
Kopócsapáti	72	Tiszakerecseny	49
Laskod	58	Tiszaszalka	92
Levelek	103	Tiszavid	13
Lövőpetri	9	Tornyospálca	103
Mándok	401	Tuzsér	78
Nagykálló	977	Vaja	220
Nagykónya	47	Záhony	53
Nagyvarsány	33	Zsurk	62

Ha az előző statisztikákkal összehasonlítjuk a zsidó lakósság megnövekedését a különböző városokban és községekben, csak akkor tudjuk igazán lemérni azt a szörnyű veszteséget, melyet a szabolcsi zsidóság — és közte Kisvárda és környékének zsidósága — szenvedett az egész magyar zsidóság nagy tragédiájában.

A Nyirség. Kisvárda és környéke

1920	„	3454	30.2
1930	„	3658	25.8
1941	„	3770	25.5
1946	„	804	5.5
1948	„	650	
1953	„	355	
1977	„	160	

A 18. sz. elejéig Kisvárda nem élt nyugodt életet. A kuruc-labanc háború öldöklése, pusztítása, a város lakosságának ellenségeskedése egymással, akadályozta a nyugodt fejlődést és ezért a zsidók sem akartak ott letelepedni.

Kisvárdán zsidók először az Eszterházyak különleges engedélyével telepedtek le.

Ettől az időtől kezdve a zsidók központi szerepet töltenek be a gazdasági élet fejlesztésében. A zsidó kereskedők fellendítik a város kereskedelmi életét. Ám míg más városokban szinte csak a kereskedelemben tűnnek ki a zsidók, Kisvárdán a nagy számban élő kisiparosok is jó nevet szereznek maguknak. Mialatt az ország több megyéje még zsidómentes — Kisvárda gazdasági adottságai folytán az őstermelésben is találunk jelentős számú zsidót. Szinte kezdettől fogva nagy számban vannak a földbérlők, kisgazdák, sőt a nagybirtokosok is. A magtárak és raktárak tulajdonosai átveszik elraktározásra, vagy felvásárolják a gazdák mezőgazdasági termékeit, a burgonyát, káposztát és a gabonaféléket.

Nem véletlen, hogy a múlt század végén a leghírhedtebb vérvád éppen egy Szabolcs megyében fekvő kis faluban, Tiszaeszláron született meg. A hagyományos zsidógyűlölet mellett szerepet játszhatott abban, hogy a vérvád felmerülhetett az is, hogy a nemesség gazdasági bázisa mindjobban összezsúgorodott, a tekintélyt biztosító földek kicsusztak lábuk alól, míg a szorgalmas zsidó birtokosok és bérlők — prosperáltak.

A zsidó földbirtokosok száma nem volt nagy, de a keresztény tömegek szemében úgy tetszett, mintha egész Szabolcs megye mezőgazdaságának irányítását a zsidók ragadták volna kezükhöz.

A kevésszámú nagybirtokos mellett, mintegy százra tehető a zsidó középbirtokosok száma és ezek közül jónéhány Kisvárdán lakott. A Reismann családnak, például, az első világháború előtt többezer hold erdeje és fűrésztelepe volt Ungvárott, míg Kisvárdán 2.000 hold birtokuk.

Értékes adatokat találunk az 1784—85 évi népszámlálás kimutatásában az ötven, vagy annál nagyobb lélekszámú zsidósággal biró községekről:

KISVÁRDA	**118**	**Nyirmada**	**84**
Balkány	**165**	**Tiszalök**	**53**
Nagykálló	**66**	**Ujfehértó**	**102**

Ötven zsidónál kevesebb lakik az alábbi községekben:

Anarcs	**5**	**Eperjeske**	**9**
Dombrád	**10**	**Gemzse**	**22**
Döge	**17**	**Gyüre**	**21**
Fényeslitke	**22**	**Kisvarsány**	**6**
Nyirtass	**18**	**Kopócsapáti**	**16**
Pátroha	**21**	**Lövőpetri**	**6**
Rétközberencs	**4**	**Mándok**	**41**
Szabolcsbáka	**15**	**N.varsány**	**24**
Sz.-veresmart	**3**	**Ny.lövő**	**11**
Tornyospálca	**12**	**Révaranyos**	**24**
Zsúrk	**9**	**T.bezdéd**	**24**

(E statisztikai adatok forrása: Országos Levéltár kancellári oszt. ad. nr. 4772/786).

Lassan-lassan megindul a zsidók bevándorlása a kisvárdai járásba és nemcsak számuk, hanem gazdasági fejlődésük is nagy változást mutat.

Ezt a változást legjobban azzal tudjuk lemérni, ha összehasonlítjuk a zsidók lélekszámának növekedését a város magyar lakosságának demográfiai adataival.

Az 1800-as évek végén Kisvárda lakosainak száma még nem éri el a 7.700-at, míg 1941-ben lakosainak száma 14.728. Ez a szám alig változott egészen 1974-ig.

1960-ban 14.329

1970-ben 13.667

1974-ben 14.398.

Annál nagyobb változást mutat a zsidó lakosság száma.

1784/85	évben	118	az összlakosság %-a
1840	„	500	22.5
1869	„	1238	28.2
1880	„	1483	29.6
1900	„	2614	31.6
1910	„	3036	30.2

KISVÁRDA ZSIDÓSÁGÁNAK TÖRTÉNETE

Sok tényezőnek köszönhető, hogy a kisvárdai zsidóság története pozitiv irányban haladt.

Kisvárda kedvező földrajzi fekvése, termékeny földjei és gazdasági adottságai egyaránt hozzájárultak a város gyors fejlődéséhez és gazdasági felvirágozásához. A történelmi viharok nem kerülték el Kisvárdát sem, azonban alighogy elültek, a város máris földművelési, gyáripari és kereskedelmi központtá válik.

Fejlődését elősegítette az is, hogy itt halad át Magyarország északkeleti vasúti fővonala és ezáltal a város élénk kereskedelmi kapcsolatot tudott teremteni nemcsak az ország belső részével, hanem a környező államokkal is.

Érthető, ha a felsorolt tényezők mindegyike vonzotta a zsidókat, akik ösztönszerüleg érezték, hogy Kisvárdán megalapozhatják életüket és gyermekeik jövőjét.

A kisvárdai zsidók letelepedésének első adatait egyik összeirás szolgáltatja. 1747 szeptember 20-án Kisvárda beküldi zsidóinak összeírását azzal a megjegyzéssel, hogy a zsidókra kivetett adóknak a felét is alig tudták behajtani, mivel a többség megszökött a végrehajtás elől.

Magán Kisvárdán egyetlen zsidó él, azonban az összeírás felsorolja a körzet falvaiban élő zsidókat családtagjaikkal együtt:

Litke: Martinus Salamonovics felesége és fia.

Anarcs: Gregorius Jakobovits, felesége és fia.

Gyulaháza: Martinus Herschovics, felesége, fia és lánya.

Thusér: Dávid Salamon és szolgája.

Bezdéd: Éliás Herschovics, felesége és két lánya.

Karász: Isaac Ábráhámovics, felesége, két fia és négy lánya.

Thass: Michael Shido, felesége és fia, Salomon Shido, felesége és fia.

Thét: Döni, felesége és fia.

(Monumenta Hungária)

ÖRÖKITSE MEG SZERETTEINEK EMLÉKÉT, AKIKNEK NEVE
A MÁRTIRLISTÁN NEM JELENT MEG

Klein Elimelech
Klein Elimelechné
Klein Jichák Mose
Klein Dina
Klein Jesájáhu
Klein Chájim
Láng Móric
Láng Hermina
Láng Zsigmondné,
Ábrahám Lea
Lipschitz Mose Nechemja
Lipschitz Mose Nechemjáné
Lipschitz Lea
Lipschitz Sára
Lipschitz Eszter
Lipschitz Gitl
Mondschein Smája
Mondschein Smájáné
Perlstein Jenő
Róth Mártonné
Róth Sámuel
Róth Sándor
Róth Dezső
Róth Imre
Róth Janka
Róth Margit
Róth Irén
Seelenfreund Liba
és gyermekei
Unger Berta
Weisz Andor
Weisz Andorné
Weisz Menáchem
Weisz Menáchemné
Weimann Chájá
Ziegler Mose
Ziegler Mosené
Ziegler Ilona
Ziegler Mária

KÉKCSE

Mandel Mose
Mandel Mosené,
Dicker Malvin
és gyermekeik
Dicker néni
Fried Család

NYIRMADA

Fettmann Adolf
Fettmann Adolfné
Fettmann Béla
Fettmann Jákov
Fettmann Chájim
Fried családok
Reismann Rivka
Reismann Melech

SZABOLCSBÁKA

Grünwald Ernő
Grünwald Anna
Grünwald Eszter
Klein Sándorné,
Mandel Tsévi és
gyermekei
Mandel Árminné és cs.
Mandel Márton
Mandel Mártonné
és Malká
Mandel Chájim
Mandel Chájimné,
és gyermekeik
Lichtmann Málká
és gyermekeik

ZSURK

Braun Menáchem
Braun Liebe
Braun Juda

Márkusz Lajosné,
Weisz Juliska
özv. Márkusz Sámuelné
Nagy Jenőné
Neufeld Márton
Neufeld Mártonné
Reisz Herman
Reisz Jenő
Reisz Jenőné
és gyermekeik
Rosenberg József
Rosenberg Ernő
Rosenberg Andor
Rosenberg Adolf
Rosenbaum Ferenc
Reder Lajosné,
Kron Szeréna
Schwartz Ferencné,
Weinstock Tilda
Schwartz László
Schwartz Gizella
Schwartz Mór
Schwartz Vilmosné
Schwartz Adolf
Schwartz Elza
Schwartz Ibolya
Schwartz Sámuelné
Schwartz Elemér
Schwartz Ilonka
Schwartz Aranka
Sichermann László
Sinkovits Aranka
Wolf Herman
Wolf Hermanné
Weisz Vilmos
Weisz Vilmosné
Weisz Emil
Weisz Emilné
Weisz Nándor
Weisz Miklós
Weisz István
Dr. Zsoldos Zsigmond
Zsoldos Ferenc

NYIRBAKTA

Schwarz Jehuda Leibis
Schwarz Reizl
Schwarz Ráchel
Schwarz Bluma
Schwarz Fettmann Mira
Schwarz Smuél
Schwarz Cvi Binjámin
Schwarz Lea

GEMZSE

Marmorstein Ignác
Marmorstein Ignácné,
Fried Ilona
Marmorstein Erzsébet
Roth Hermus és neje
Fischer és Weinberger
család
Roh Herman és családja
Spiró családok
Berger család
Roth M. és családja
Felbermann család
Davidovits család
Roth J. és családja

NYIRKARASZ

Blauné, Ráchel
és gyermekei
Burger Ábrahám
Burger Ábrahámné
Brummer Ásér Amsel
Brummer Ásér Amselné
és gyermekeik
özv. Beck Jichákné
Deutsch Dávid
Deutsch Dávidné
Eisenberger Tuvia
Eisenberger Tuviáné
Eisenberger Nechemja
Eisenberger Eliezer Cvi
Eisenberger Jichák
Eisenberger Jiszráel Dov
Eisenberger Dina
Eisenberger Gerson
Eisenberger Micháel
Eisenberger Micháelné
Eisenberger Leibus
Eisenberg Gerson
Eisenberg Dov
Eisenberg Dovné
Elefánt József
Elefánt Józsefné
özv. Fried Mosené
és gyermekei
Fried László
Fried József
Frenkel Dávid
Frenkel Dávidné
Frenkel Mose Dov
Farkas Mose Chájim
Farkas Mose Chájimné
Filip Jákov
Filip András
özv. Gottlieb Joélné
Gottlieb Rózsi
Gerő Család
Grosz Livia
Grosz Éva
Kohn Gerson Eliezer
Kohn Gerson Eliezerné
Kohn Mose Ávrahám
Kohn Mose Ávrahámné
Kohn Mirjám Reisel
Kohn Dávid
Kohn Mordecháj

ANARCS

Burger Mór
Burger Emil
Burger Monis
Burger Rózsa
Dicker Jenő
Dicker Jenőné,
Mandel Nesu és cs.

RAMOCSAHÁZA

Grüner Sándor
Grüner Sándorné,
Klein Eszter
Grüner Tibor
Klein Sámuelné,
Weinberger Szeréna
Klein Livia
Klein Magdolna
Klein Klára
özv. Spitz Hermanné,
Gottlieb Malvin
Spitz Ferenc
Stern Béláné,
Spitz Ilona
Stern Gábor
Weinberger Nelly
Weinberger Károly
Weinberger Károlyné,
Weinberger Erzsébet
Weinberger Miklós
Weinberger Éva
özv. Weinberger Jenőné,
Hartmann Gizella
Weinberger Béla

GYULAHÁZA

Klein Sámuelné,
Klein Rózsi
Klein Ágnes
Klein Sándor
Klein József
Klein Ignác
Klein Ignácné,
Singer Hermina
Klein Irén
Klein Sára
Klein Vera
Klein Kató
Klein Gyuri
Klein Éva
Uray Jenő
Uray Jenőné,
Klein Szeréna

DOMBRÁD

Altmann Béla
Altmann Mór
Altmann Mórné
Bilitzer Aladár
Bilitzer Aladárné,
Rosenberg Ica
Burger Pál
Breuer Béla
Ceisler Aladár
Ceisler Aladárné
Ceisler Móric
Ciegler Manó
Cigler Manóné
és 2 gyermekük
Danciger Jenő
Danciger Mórné,
Weisz Ilonka
Danciger László
Danciger Imre
Danciger Anci
Deutsch Ottó
Ehrenreich Sándor
Friedrich Sándorné,
Sichermann Vilma
Friedrich József
Friedrich Klári
Friedrich Ágnes
Groszberg József
Groszberg Józsefné,
Schwartz Berta
Grünfeld Jakab és cs.
Goldmann Sámuel
Goldmann Sámuelné
Goldmann Pál
Goldmann Henrik
Hochstädter Ármin
Hochstädter Samuné,
Altmann Irén
Kron Tibor
Kron Tiborné,
Schwartz Ilona
Kron Zoltán
Kornfeld Ármin
Kornfeld Árminné,
Kron Blanka
Kornfeld Izidor és cs.
Klein Ferenc
Klein Ferencné
és gyermekeik
Keisler Márton
Klein Ignác
Klein Ignácné
Klein Tibor
Klein Tiborné
Klein Mórné
Klein Böske
Dr. Kron Andor
Ráv Leichtág Efráim
főrabbi
Leichtág Efráimné,
Friedmann Sára
Lefkovits Mórné
és 2 gyermeke
Márkusz Lajos

Weisz Erzsébet
Weisz Hillél
Weisz Judit
Weisz Ágnes
Weisz Herman
Weisz Hermanné
Weisz Szeréna
Weisz Aranka
Weisz Ervin
Weiner József
Weiner Eszter
Weisz Béláné
Weisz Magda
Weisz Imre
Weisz Feri
Willner Izidor
Willner Izidorné
Willner Béla
Weisz Jenőné
Weisz Lujza
Weisz Olga
Weisz László
Weisz Lajos
Weisz Lajosné
Dr. Weisz Ferenc
Dr. Weisz Ferencné
Weisz Péter
Weisz Katalin
Weisz Jenő
Weisz Jenőné
és gyermekeik
Weisz Sándorné és cs.
Weinberger Ignác
Weinberger Ignácné,
Braun Erzsike
Weisz Elza
Weltmann József
Weltmann Józsefné és fiuk
Weinberger Ignác és cs.
Weinberger Jakab
Weinberger Jakabné
Weinberger Salamon és cs.
Willner Izidor és cs.
Weinréb Ignác és cs.
özv. Weinberger Smuelné
Weinréb József és cs.
Weinstock Gyula
Weinstock Józsefné,
Kun Ilona
Weinstock Marika
Weinstock Tibi
Weinstock Bandi
Weisz Dezső
Weisz Dezsőné
Weisz Katalin
Weisz Éva
Weisz Magda
Weisz Adolf
Weisz Adolfné
Weisz Jakab
Weisz Jakabné
Weisz Erzsébet
Weisz Margit
Weisz Jenőné
Weisz Ilona
Weisz Frida
Weisz Mária
Weisz Arnold
Weisz Mór
Weisz Mórné
Weisz Lipót
Weisz László
Weisz Sámuel
Weisz Sámuelné
Weisz Miklós
özv. Weisz Ferencné
özv. Weiszberger Vincéné
Weiszberger Tibor
Dr. Weinberger József
(Budapest)
özv. Weisz Salamonné
Weisz Izráel
Weisz Izráelné
Weinberger Sándorné,
Schwartz Erzsébet
Weinberger Laci
Weinberger Klári
Weinberger Gyuri
Weinberger Fülöp és cs.
(Semjén)
Wassermann Gizella
Wassermann Ági
Weisz Sámuel (Sáje)
Weisz Relli
Weisz Ferenc (Feivis)
Weisz László (Binjamin)
Weisz Lőrincné

PUSZTADOBOS

Friedmann Hermanné,
Glückmann Margit
Fried Sándorné,
Glückmann Szerka
Glückmann Ábrahám
Glückmann Ábrahámné,
Kaufmann Teréz
Glückmann Annus
Glückmann Antal
Glückmann Antalné
Schwartz Menyhértné,
Glückmann Irén
és gyermekei

MÁNDOK

Rochlitz Mihály
Rochlitz Mihályné és cs.
Róth Erzsi
özv. Rosenbaum Mórné
Weisz Mártonné
Moskovits család
(Endepuszta)

Schwartz Mórné,
Östreicher Irén
Schwartz Ábrahám
Schwartz Ábrahámné
Schwartz Sándorné,
Weltmann Ilonka
Schwartz Ármin és cs.
Schwartz Hermanné
Schwartz Bernátné
Schwartz Bandi
Schwartz Vera
Schwartz Lajos
Schwartz Böske
Schwartz Gabi
Schwartz Éva
özv. Schwartz Józsefné
Schwartz Lajos
Schwartz Béla
Schwartz Márton
Schwartz Mártonné
özv. Schwartz Lajosné
Schwartz Lászlóné
Schwartz István
Schächter Ferenc
Schwartz Ernőné
Schwartz Andor
Schwartz Lajos
Schwartz Zoltán
Schwartz István
Schwimmer Ben-Cion
Schwimmer Sarolta
Schwimmer Rózsi
Schwimmer Herman
Schwimmer Nándor
Schwimmer Suci Sándor
Schwartz Ernő és cs.
Schwartz Lajos
Schwarz Zoltán
özv. Schwartz Mihályné
Schwartz Jakab
Schwartz Jakabné
Schwartz Hermann
Schwartz Hermanné
Schwartz András
Schwartz Annus
Stern Árminné és cs.
Schwartz Lajos
Schwartz Lajosné
özv. Schwartz Dávidné
Solymosi Cigler Zoltán
Solymosi Cigler Zoltánné
és kisfiuk
Schatten Simon
Schatten Simonné
Schatten Rózsi
Schatten Mási
Schatten Feigele (Mandel)
Schatten Kálmán
Schatten Hencsuka
(Mandel)
Szokoli Józsefné
Dr. Szász Sándorné
Szabolcsi Ármin
Szabolcsi Katalin
Szél Imréné
Szél Vera
Dr. Szilágyi József
Dr. Szilágyi Józsefné
Szilágyi Lászlóné
Szilágyi Éva
Szilágyi Lajos
Szilágyi Lajosné,
Klopfer Rózsi
Szántó Istvánné, Troplovits Manci és kisfia
Trattner Andorné,
Róth Berta
Trattner János
Teichmann Mór
Teichmann Mórné,
Neumann Piroska
és 4 gyermekük: Sara, Cipora, Naftali, Michael
Tennenbaum Jenő
Tennenbaum Jenőné
és gyermekük
Troplovits Károly
Troplovits Miklós
és kisfia
Troplovits Sándor
Troplovits László
Taub Ernő
Taub Ernőné,
Friedmann Irén
Taub Alfréd
Taub Ági
özv. Ujhelyi Lajosné
Dr. Ujhelyi László
Ujhelyi Jenő
Ujhelyi Sándor
Ujhelyi Sándorné
Ujhelyi György
Ungár Ferenc
Ungár Jenő és cs.
Ungár Dávid és cs.
Ungerleider Lujza
Vadász Dezső
Venyige Sándor
Venyige Sándorné
Vágó Ernő
Weisz Ármin
Weisz Árminné
Weisz Judit
Weisz Katalin
Weinberger Sámuel és cs.
Winkler Sámuelné
Winkler Lili
Weisz Adolf
Weisz Adolfné
Weisz Vera

Róth Izidorné
Ringel Márton
Ringel Mártonné
Rosenbaum Fülöp
Rosenbaum Fülöpné
özv. Rosenwasser
Sándorné és cs.
Rosenbaum Ernő
Rosenbaum Ernőné,
Goldstein Margit
Rosenbaum Gábor
Rosenbaum Judit
Raab Jenőné,
Friedmann Cecilia
Rosenbaum Klára
Rosenbaum Pál
Rosenbaum Mórné
Reinitz Imi
Reinitz Berta
özv. Schwartz Józsefné,
Schwartz Szeréna
Steiner Mihály
Steiner András
Schwartz Klein Éva
Schwartz Jenő
Schwartz Jenőné
Schwartz Endre
Schwartz Éva
Schwartz, Nébel Rózsi
Schwartz Ignác
Schwartz Ignácné
özv. Schwartz Farkasné
Schönberger Sándor
Schönberger Sándorné,
Lindner Eszter
Scheer Frida
Klein Bella
Schwartz Ági
Schwartz Laci
Dr. Spiegel Sándor

Solkovits Zsigmondné
Spitz Árminné
Spitz Olga
Spitz Margit
Stern Sámuel
Stern Sámuelné
Stern Sándor
Stern Klára
Stern Vince
Stern Zoltán
Stern Erzsébet
Spitz Sámuel
Spitz Sámuelné
Spitz Ábrahámné
Spitz László
Spitz Erzsébet
Schwartz Vilmosné
Scheer Sándor
Scheer Sándorné
özv. Schwartz Hermanné
özv. Schlamovits Dávidné
Schlamovits Jenő
és 2 gyermeke
Schlamovits József
Schlamovits Józsefné
és 2 gyermekük
Schwartz Salamon
Schwartz Salamonné
Schlamovits Helén
és 3 gyermekük
Spitz Sándor
Spitz Sándorné
Spitzer Sándor
Stein Miklós
Stein Miklósné,
Perlstein Fáni
Stern Ferenc
Stern Ferencné,
Grünblatt Rózsi
Stern Anikó

Stern Marika
Stark Dezsőné,
Kellner Erzsébet
Stark Judit Mária
Stark Ferenc
Stark Ferencné,
Gál Róza
Stark Irma
Steinbach Sámuel
Steinbach Sámuelné,
Kesztenbaum Etel
Stern Dezsőné,
Perlstein Irén
Stern Karcsi
Stern Zsuzsi
özv. Stern Miksáné
Stern Ferenc és cs.
Stern Andor
Stern Ilonka és gyermeke
Stern Margit és cs.
Scharf Herman
Scharf Rachel
Scharf Moshe
Scharf Bandi
Kahan Helén
Scheer Rudolfné,
Weintréb Borbála
Scheer Éva
Scheer Ervin
Scheer László
Schlesinger Sándor
Schlesinger Sándorné
Schlesinger Gyurika
Schlesinger Pál
Schönberger Miksáné
Schönberger Andor és cs.
Schönberger Erzsébet
Schönfeld Henrikné
Schönfeld Bernát
Schwartz Mór

Pallai Béláné,
Löwinger Olga
Pallai Sándor
Pallai Sándorné,
Wilhelm Lenke
Perlmutter Árpád
Perlmutter Anna
Prerau Saul
Perlstein József
Perlstein Dezső
Politzer Salamon
Politzer Salamonné
Politzer Ilonka
Politzer Erzsébet
Politzer Sári
Politzer Rózsi
Politzer Gizi
Prerau Ignác
Prerau Ignácné
Prerau Anna
Pallai Endre
Pallai Endréné
Pallai Magda
Pallai Márta
Dr. Pallai Endre
Preisz Vilmos
Preisz Vilmosné
Preisz Helén
Preisz Lajos
Preisz Manyi
Preisz Jutka
Preisz Ári
Preisz Jankele
Róth Ferenc
Róth Ferencné
Róth István
Rosenbaum Lipótné
Rosenbaum István
Rosenfeld Jetti
Rosenberg Andor

Rosenberg Andorné,
Schönberg Anna
Rosenberg Zsuzsika
özv. Roth Mórné
Róth Sándorné,
Klein Johanna
Róth Sándor
Radó Adolf
Reich József
Reich Józsefné,
Fürst Ilona
özv. Reichmann Sándorné,
Ehrenfeld Janka
Reichmann Ármin
Reichmann Antalné,
Hartmann Irén
Reismann Sándor
Reismann Sándorné,
Komlósi Manci
Reismann Zuzsi
özv. Reismann Zoltánné,
Székely Irén
Reismann Olga
Rónai József
Rónai Béla
Rónai Margit
Rozsán Tibor
Rosenbaum Leóné
Rosenbaum Jenő
Rosenbaum Jenőné
Rosenbaum Ágnes
özv. Rosenbaum Adolfné
Rosenbaum Ferenc és cs.
Rosenbaum Béla
Rosenbaum Ernő és cs.
Rosenbaum Sándor és cs.
Rosenbaum Henrik és cs.
Rosenbaum Henrikné
Rosenbaum Pál
Rosenbaum Sámuel és cs.

Rosenbaum Jenő és cs.
Rosenfeld Zoltán
Rosenfeld Zoltánné,
Schulhof Regina
Rosenfeld Fülöp
Rosenfeld Jutka
Rosenfeld Zsuzsánna
Rosenfeld Veronka
Rostás Ignác és cs.
Róth Adolf
Róth Adolfné
Róth Erzsébet
Róth Albert és cs.
Róth Bernát
Radnai József
Radnai Józsefné,
Berger Aliz
Radnai László
Radnai György
Ránki Ferenc
Róth Dávidné
Róth Helén
Róth Józsefné,
Eichler Sára
Róth György
Róth Vilmos
Róth Irén
Róth Malvin
Róth Miklós
özv. Róth Hermanné
és cs.
Róth József
Róth Józsefné
Róth Sándor
Róth Sándorné
Rothbaum Hermann
Rothbaum Ignác
Rothbaum Ignácné
Rothbaum Gábor
Róth Izidor

Leicht Sámuel
Liener Zoltánné,
Beer Ilonka
Liener Gábor
Liener Vera
Lipovits Emil
Lipovits Emilné
Lipovits Ancika
Lipovits Vera
Lipovits Zsigmondné,
Friedmann Margit
Lipovits Miklós
Lipovits Éva
Lipovits György
Lörintz Márton
Lörintz Mártonné
Lörintz Ibolya
Lörintz Károly
Lörintz Pál
Dr. Lukács István
Lukács Ignác
Lukács Ignácné
Lefkovits Antal
Lax Béla
Lebovits Jenő
Lebovits Jenőné
Lebovits Béla
Markovits Lászlóné,
Elek Rózsi
Markovits Kesztenbaum
Marika
Mandel Jenő
Mandel Jenőné,
Fischer Gizella
Mandel Tibor
Mandel Edit
Mandel Marika
Molnár Andriska
Mandel család
Markovits Miklós

Markovits Salamon
Márkus János
Márkus Jánosné
Milhofer Ernő
Milhofer Ernőné
Milhofer Lili
Milhofer Pál
Molnár Márk és cs.
Moskovits Jenő
Moskovits Jenőné,
Weinberger Irén
Moskovits Sándorné és cs.
Moskovits Dávidné és cs.
Moskovits Sámuel
Moskovits Sámuelné
Márkus Herman
Márkus Hermanné
és 3 gyermekük
Mayer Simon
özv. Márkusz Sámuelné
Marmorstein József
Marmorstein Józsefné
Mandel Fáni
Marmorstein Olga
Marmorstein Lili
Marmorstein Éva
Marmorstein Edit
Marmorstein Ági
Marmorstein Márta
Mandel Naftáli Herzke
Mandel Seindl sz. Frenkel
Mandel Chájim Jekutiél
Mandel Wolf Beer
Mandel Málká
Mandel Seindl (Gross)
Mandel Chájim Jekutiél
Mandel Fáni, Grosz Feige
Mandel Ilona
Mandel Jehosua
Mandel Méir

Moskovicz Miklós
Mandel Gedalje
Moskovicz Miklósné
Moskovicz György
Moskovics Kató
Müller Jakab
Müller Jakabné
Nebel Bernátné
Nagy Vilmosné
Nemes József
Nemes Józsefné,
Friedmann Anna
Neumann József és cs.
özv. Neumann Mórné
Neumann Albert
Neumann András
Neumann Andrásné
Neumann Zoltán
Neumann Lajosné,
Ehrenfeld Erzsébet
Nebel Rózsi
Nebel Pinkász és cs.
Niedermann Dezső és cs.
Neumann László
Neumann Lászlóné,
Lichtenberg Emma
Neumann József
Oblath János
özv. Ornstein Jenőné
Ösztreicher Lajosné
Östreicher Margit
Östreicher Ernő
Ornstein Miklós
Ornstein Miklósné
és kislányuk
Ornstein Hermina
Ornstein Aranka
Ornstein Miklós
Ornstein Edit
Pallai Béla

Krausz Jenőné
és gyermeke
Krausz Béla
Krausz Béláné, Grosz
Ilona és gyermekük
Klein Béla
Klein Béláné
Klein Erzsébet
Klein Klára
Klein Irén
Klein Éva
Klein Sámuelné
Klein Ilona
Klein Lajos
Klein Janka
Klein Jenő
Klein Jolán
Klein Józsefné,
Lichtenberg Róza
özv. Klein Mórné
Klein Irén
Klein Vilmosné,
Stark Szeréna
Klein Kató
Klein Zoltán
Klein László
Kohn Menyhért
Kohn Menyhértné
Kohn Zoltán
Kohn Sándor
Kovács József
Kovács Józsefné
Kovács Kató
Kovács Olga
Kovács Frigyesné
Kovács László
Kovács Anikó
Klein Pál
Krausz Jenőné
és gyermekei

Krausz Béla
Krausz Béláné,
Grosz Szerén
Klein Samu
Klein Ferenc
Kindler József
Kindler Dezső
Kundler Dezsőné
Kundler Györgyike
Kindler Tamás
Kupferstein Szerén
Kupferstein Ferenc
Kupferstein Ferencné
Kupferstein József
Kupferstein Józsefné
Kupferstein Elemér
Kupferstein Eleméné
Kupferstein Manci
Dr. Kuti László és cs.
Kuti Eliz
Kuti Sándor
Klein Lujza
Dr. Katona Sándorné,
Radó Margit
Klein Lipót
Klein Lipótné
Klein László
Klein Veruka
Klein Katóka
Klein Árminné
Kardos József és cs.
Klein Géza
Klein Gézáné
és gyermekük
Klein Béni
Klein Béniné
Katz Menyhértné,
Halpert Teréz
Katz Helén
Katz Jolán

Kohn Lőrinc
Klein József
Klein Kató
Klein György
Klein Hédy
Klein Miklós
Klein Miklósné,
Grosz Lenke
Klein Joli
Klein Márta
Klein Erzsi
özv. Kohn Sámuelné
Kohn József
Kohn Józsefné
Kohn Annus
Kohn Lacika
Klein József
Klein Hermina
Klein Erzsi
Katz Joszéf
Katz Rosa
Katz Magda
Klein Erzsi
Klein Joli
Klein Márta
Klein Lenke
Lichtblau Jakab és cs.
Lerner Goldi
Lerner Lipe
Lerner Joszi
Lerner Pinchász
Lerner Dina
Lerner Naftáli
Löwy Mórné
és 3 gyermeke
Leicht Béláné,
Weisz Teréz
Leicht Zoltán
Leicht Katalin
Leicht László

Hoch Béla és cs.
Holländer Béláné
Holländer Józsi
Holländer Ernő
Halmos Pál
özv. Herskovits Simonné
Halmi Józsefné
Halmi Mária
Halmi Vera
Halmi Péter
Halmi Pál
Halmi Marika
özv. Herskovits Simonné
Horowitz Lajosné,
Weisz Sárika
Hartmann Herman
Hartmann Márton
Hartmann Jenő
Hartmann Pepi
Hartmann Záli
Klein Márkusz
Klein Márkuszné
Klein Ibolya
Klein Ernőné, Schwartz
Amália és gyermekei
Klein Mór
Klein József
Klein Salamon
Klein Samuné
Klein Imre
Klein Ignác
Klein Ilona
özv. Klein Hermanné
Klein Margit
Dr. Klein Béla
Klein Jenő
Klein Mór
Klein Vince
Klein Vincéné és
2 gyermekük

Klein Lajos
Klein András
Klein Julia
Kepes Vilmos
Klein Mór
Klein Mórné
Kun Samu
Kun Ferenc
Klein Sámuel és cs.
Klein Ignác
Klein Ignácné
Klein Imre
Klein Éva
Klein Anna
Klein Vilmos
Klein Vilmosné
Klein Péterke
Klein Ferencné,
Geiger Eta
Klein Gábor
Klein Áronné
Klein Mayer
Klein Mayerné
Klein Lili
Klein Tibor
Kornstein Lajbis
Kornstein Rózsi
Kornstein Jakab
Kornstein József
Kellner Mór
Kálmánovits Klára
Kunos Nándor
Kunos Nándorné
Katz Sámuel
Katz Mártonné
Katz Kató
Katz Éva
Katz Sándor
Katz György
Klein József

Klein Anna
Klein Zoltán
Klein Imre
Kohn Menyhért
Klein Piroska
Karp Mayerné
Karp Irén
Karp Ignácné
Karp Mártonka
Karp Dezsőné,
Rosenfeld Ilona
Klein Adolf
Klein Adolfné
Kassai Sándor és cs.
Katz Mór
Katz Mórné, Weisz Cila
és 3 gyermekük
Kun József
Kun Józsefné
és 3 gyermekük
Kaufmann Julia
Kálmán Ignác
Kálmán Vica
Kálmán Samu
Dr. Kálmán József
Kálmánczi Ernő
Kálmánczi Ernőné,
Nagy Anna
Klein Mayer
Klein Mayerné,
Fried Margit
Klein Lajos
Klein Tibor
Kellner Mór
Kellner Mórné,
Kollmann Etel
Kellner Béla
Kellner Béláné
Kellner Sárika
Kesztenbaum Herman

Grünwald Erzsébet
Grünwald Bertalan
Grünwald Bertalanné,
Guttmann Erzsébet
Grünfeld Rudolf
Grünfeld Herman és cs.
Grünfeld Samu
Grünfeld Samuné
Grünfeld Adolf
Grünfeld Adolfné
és gyermekük
Grünfeld Zsigmond
Grünfeld Zsigmondné
és 10 gyermekük
Gottlieb Dezső
Gottlieb Dezsőné,
Wieder Margit
Gottlieb Sándor
Gottlieb Klára
Gottlieb György
Gottlieb Hugó
Gergely Bertalan
Gruber Sándorné,
Klein Aliz
özv. Gál Hermanné
Grünbaum Mórné,
Schlamovits Rózsi
Grünfeld Ignácné és cs.
Gintel Vilmosné
Groszmann Ignác és cs.
Grosz Sámuel és cs.
Grünwald Etelka
Grünfeld Ella
Goldmann József
Goldmann Józsefné
Grosz Mórné
Grosz Jenőné
Grünspan Herman és cs.
Grünwald Bernát
Grünwald Bernátné és cs.

Goldstein Ignác
Grosz József
Grosz Józsefné
Grosz Cséru
Grünwald Lajos
Grünwald Lajosné
Grünwald Judit
Grünblatt Béla
Grünblatt Béláné,
Weiszhaus Rózsi
Grünblatt Erzsébet
Grünblatt Éva
Grünwald Lajos
Grünwald Lajosné
Grünwald Judit
Goldstein Leopold
Goldstein Leopoldné
Krausz Regina-Rezsi
Goldstein Szeréna Marika
Goldstein Ilona-Ulu
Glück Jesájáhu
Glück Helén
Grosz Chájim
Grosz Matilda
Grosz Ávrahám Mordecháj
Grosz Bella
Grosz Rájzu
Grosz Katalin
Grosz Róza és cs.
Glück Sámuel
Glück Etel
Glück Olga
Glück László
Grosz Rózsa
Grosz Lenke
Grosz Margit
Grosz Dezső
Heimlich Árpád
Heimlich Árpádné
Heimlich László

Heimlich Annus
Heimlich Sándor
Hirsch Herman
Hirsch Hermanné
Hirsch Ávrahám
Hirsch Jakab
Hirsch Jakabné
Halmi Géza
Halmi Gézáné
Halmi Gábor
Halmi László
Halmi Lászlóné
Hartmann Mór
Hartmann Mórné
Hartmann Jakab
Hartmann Jakabné
Hartmann Herman
Hartmann Béláné
Hartmann Klára
Hartmann Livia
Hartmann Adolf
Hartmann Zoltán
Hartmann Zoltánné
Hartmann Lipót
Hartmann Miklós
Hartmann Józsefné,
Klein Paula
Hartmann Gábor
Heller Andor
Heller Andorné,
Grosz Katalin
Heller Marian Éva
Herman József
Herman Józsefné
Herman Imre
Herman András
Herman Béla
Herman Sándorné
Herman Márta
Herman Miklós

Friss Sándor
Friss Sándorné,
Grosz Zelma
Fischer Vilmosné
Fischer Ernő
Fischer Erzsébet
Fischer Sári
Fischer Miklós
Fischer Miklósné
Fodor József
Frenkel Májer
Frenkel Hani
Frenkel József
özv. Feldmann Vilmosné
Feldmann Erzsi
Friedmann Klári
Friedmann Kató
Friedmann Sándor
Friedmann Regina
Friedmann Tibor
Friedmann Szerén
Friedmann Béla
Friedmann Béláné
Friedmann Jenő
Friedmann Jenőné
és 9 gyermekük
Friedmann Nándor
Friedmann Sámuel
Friedmann Sámuelné
Friedmann Edy
Friedmann Hermanné
Friedmann Számi
Friedmann Száminé,
Pressburger Berta
Friedmann Ignác
Friedmann Klári
Friedmann Jolán
Friedmann Kató
Friedmann Rezsi
Feldmann Záli

Fried Menáchem és cs.
Fried Hermina
Fried Hersu
Fried Jenő
özv. Gruber Gézáné,
Reismann Malvin
Geiger Jakab
Geiger Jakabné
Geiger Ilona
Geiger Béla
özv. Gauberné,
Nyiri Malvin
Goldberger Miklós és cs.
Grosz Sámuelné
Grosz Miklós
Grosz László
Glück Mórné
Glück Ignác
Glück Ilona
Glück Sándor
Glück Ferenc
Glück Ödön
Glück Éva
Glück Sámuel
Glück Sámuelné
Glück Ödön
Glück László
Goldmann Ignácné
Goldmann Hermanné
Goldmann József
Grünwald József
Grünwald Józsefné
Grünwald Imre
Geiger Szeréna
özv. Goldstein Elekné
Goldstein Anna
Glancz Miksa
Grosz Hermanné
Grosz Katalin
Grosz Ferenc

Grosz Anna
Grosz Péter
Grosz Vilmos
Grosz Vilmosné,
Weinberger Nelli
Grosz Lajos
Grosz Lajosné
Grosz Árpád
Grosz Évike
Grosz Gyurika
Grosz Lacika
Dr. Gara Sándor
Grosz Ignácné és 3 fia
Grosz Illés
Grosz Illésné
Grosz Menyhért
Grosz József
Grosz Józsefné
Grosz Verácska
Grosz Judit
Grosz Klári
Grosz Jenő
Grosz Jenőné, Emma
Grosz Éva
Grosz Vera
Fazekas György
Grosz József
Grosz Józsefné
Grosz Kálmán és cs.
özv. Grosz Samuné
Grosz Sámuel
Grosz Miklós
Grosz Zsigmond
Grosz Zsigmondné,
Mandel Eszter
Grosz Zsuzsanna
Grosz László
Grosz Sámuel és cs.
Groszfeld Izidor
Grünwald Lajos

Frankfurt Sándor
Frankfurt Tibor
Frankfurt László
Frankfurt Éva
Frankfurt Ottó
Frankfurt Judit
Friedmann Ferenc
Friedmann Ferencné,
Pallai Irma
Fried Sámuel
Fried Sámuelné
Fried László
Fried Klára
Fettmann Mór
Fettmann Mórné
Fettmann Ábrahámné,
Fischer Irén
Fettmann Livia
Fettmann László
Fettmann Magda
Fettmann Gábor
Fettmann Ferenc
Fettmann Ferencné
Feldmann Sándor és cs.
Feldmann Menyhért és cs.
Feldmann Simon
Fischer Andorné,
Kollin Jolán
Fischer Benő
Fischer Benőné
Fischer Béláné,
Balkányi Vilma
Fischer József
Fischer Józsefné,
Berger Erzsébet
Fischer Miklós
Fischer Miklósné, Csendes
Laura és gyermekeik
Fischer Ervinné
Fischer Endre

Fischer Herman
Fischer József
Fischer Józsefné
Fischer Adolf
Fischer Lajos és cs.
Fischer Jenő és cs.
Fischer Mór
Fischer Sándor
Fischer Sándorné
Fischer József
Fischer Gábor
Fischer György
Fischer Jenő
Fischer Károly
Fischer Gábor
Fischer László
Fleischer Zsigmondné
Fleischer Vera
Fried József
Fried Józsefné
Fleischer Mór
Frisch Ferenc
Frisch Ferencné
Frisch Béla
Frisch Miklós
Frisch Éva
Frisch Vera
Fischer Zsuzsika
Földes Géza
Földes Mária
Frank Vilmosné
Frenkel Ignác
Fried Ignác
Fried Ignácné
Fried Béla
Fried Hermina
Fried Elza
Fried Miklós
Fried József
Fried Józsefné

Fried Lajos
Fried Lajosné
Fried Sándor
Fried Sándorné
Fried Jutka
Fried Menyhért
Fried Dezső
Fried Jenő
Fried Ilona
Fried Regina
Fried Hermina
Friedenthal Rezső
Friedenthal Rezsőné
Friedmann Jenőné
Friedmann Gyuláné
Friedmann Alice
Friedmann Erika
Feuerstein Dezsőné,
Friedman Ilona
Feuerstein Éva
Friedmann Jenő
özv. Friedmann Hermanné
és cs.
Friedmann Salamonné
Friedmann Samu és cs.
Frisch Bertalan és cs.
Frisch Ferenc
Frisch Ferencné
Friedmann Hermanné
Fröblinger Józsefné
Fröhlinger László
Fröhlinger Márta
Fröhlinger Ottó
Fröhlinger Éva
Fülöp Ferenc
Fülöp Ferencné
és 3 gyermekük
Friedmann Mór
Friedmann Mórné,
Grosz Marika

Berkovits Andorné, Halmi Margó
Berkovits Ágnes
özv. Berkovits Bertalanné
Berkovits Szera
Berkovits Boriska
Berkovits Margit
Berkovits József
Burger Emánuel
Burger Emánuelné
Burger Cvija
Burger Hersu
Berkovits Elek
Berkovits Rózsi
Berkovits Boriska
Berkovits Manyi
Berkovits Rózsi
Berkovits Laci
Burger Ávrahám
Burger Ávrahámné
Burger Ibolya
Burger László
Burger György
Burger Márton
Burger Mártonné, Guttmann Laura
Burger Ernő
Burger Ágnes
Burger Saul
Berkovics Márton
Berkovics Sándor
Berkovics Ágnes
Berkovics László
Berkovics István
Biedermann Sámuel
Biedermann Sándor
Biedermann Adélka
Biedermann Éva
Biedermann Marianna
Burger Simon

Burger Frida
Burger Eszter
Burger Éva
Blecner Giza
Blecner Laci
Blecner Edit
Blecner Avi
Blecner Juli
Cuckerberg Mártonné és cs.
Csillag Izidor és cs.
Csillag Zoltán és cs.
Cigler Mordecháj
Cigler Laura és 2 leánya
Darvas Endre
Darvas Endréné
Deutsch Tibor
özv. Dénes Mórné
Dénes György
Diener Adolf
Diener Samu és cs.
Deutsch Jenő
Deutsch Ignácné, Weisz
Deutsch Jenőné
Deutsch Izidor és cs.
Ilonka
és kislánya
Darvas Erzsébet
özv. Elek Dezsőné, Reismann Hermin és cs.
Eichler Dezső
Eichler Géza
Eichler Sámuel
Eichler Sámuelné, Weisz Cili
Eichler József
özv. Elefánt Hermanné
Eichler Ignác
Eichler Ignácné
Eichler Vilmos

Eichler Hugó
Eichler Sámuel
Eichler Ernő
Eichler József
Eichler Olga
Eichler Gábor
Eichler Ferenc
Eichler Hedvig
Eichler Vilmosné, Klein Hermina
Ecker Nándorné
Ecker Tibor
Ecker Pál
Ecker József és cs.
Eisenberger Lajos
Eisenberger Lajosné
Eisenberger Éva
Eisenberger László
Ellenbogen Ernőné
Ellenbogen Anna
Eisenberger Mórné
Elefánt Jenő és cs.
Elefánt József
Elefánt Józsefné
özv. Eichler Mórné
özv. Ellenbogen Adolfné
Eichler Samuné és 2 gyermeke
Edenburg Árminné és cs.
Engel Benő
Engel Katóka
Engel Ancika
Elefánt Jenő
Elefánt Regina
Elefánt Rudi
Frankfurt Miksa
Frankfurt Miksáné
Frankfurt Edit
Frankfurt Irén
Frankfurt Margit

זכרון לדורות עולם

EMLÉKEZZ!

Drága testvéreinkre, akik életüket adták Isten nevének megszenteléséért.

Ejts egy könnyet, mondj egy fohászt a drága édesanyákért, édesapákért és az ártatlan gyermekekért, a kipusztított családokért, akikért már csak TE aki túlélted a nagy pusztulást, mondhatsz Kádist!

LEGYEN ÁLDOTT DRÁGA EMLÉKÜK!

KISVÁRDAI MÁRTIROK

Adler Menyhért és csa.
Adler Mór
Adler Mórné
Adler Éva
Adler László
Adler József
Adler Józsefné
Atlasz Menyhért
Atlasz Menyhértné
Altmann Hilda
Arató Marcel és cs.
Adler Erzsébet
Ausländer Józsefné
Ausländer Zolika
Altmann József
Berger Mihály
Berger Mihályné
Berger Julika
Berger Berta
Berger Herman
Berger Margit
Berger Samu
Berger Sámuel
Berger Számi és cs.
Berkovits Elek
Berkovits Elekné
Berkovits László
Bernáth Ábrahám
özv. Blechner Árminné és cs.
Blücher Aladár
Boskovits József
Braun Ignác
Braun Károly
Braun Károlyné
Braun Sándor
Braun Piroska
Braun Sámuelné
Burger Mór
Burger Éva
Burger Adolf
Burger Samu
Burger Samuné
Blasz Adolfné, Fettman Laura és 3 gyermekük
Blechner Károlyné és cs.
Dr. Barta Ödön
Barta Marika
Barta Gábor
Berger Gitl
Böhm Jonásné
Böhm Sándor
Böhm Endre
Böhm Lili
Böhm Mari
Berkovics András
özv. Berkovits Rezsőné

ken lakó testvéreinket beterelték a kisvárdai gettóba, ahonnan pár héttel később a halálba vitte őket a vonat.

A kisvárdai régi templom ma is áll. Sőt, a kormányzat műemlékké nyilvánította és restauráltatta. „Saxa loquuntur", azaz a kövek beszélnek. A néma kövek néha többet mondanak, mint az élő emberek.

Az üresen tátongó nagytemplom ujrafestett falai először is azok fülébe kiáltják súlyosan vádoló szavukat, akik segédkezet nyujtottak a német gyilkosoknak. A templom falaira szögezett elárvult táblák hirdetik, hogy a zsidó ember templomot épít, de templomot sohasem rombol. A márványtáblák hősiességről mesélnek. Háborús hősök önfeláldozásáról és árvák, özvegyek tengernyi könnyéről. A mult tragédiája élő memento azok számára, akik még vágynak vissza oda, ahol kíméletlenül megkínozták szeretteiket és sárba tiporták az emberi méltóságot.

Az Emlékkönyv egy kiégett és minden humánumban csalódott generáció könnyárja. Néhány oldalba süríti a mi magunkba zárt jajkiáltásunkat. Nem káromló szavak, sebeket feltépő, egeket ostromló panasza e könyv. Könyörgő, kérő fohásza ez a csekély maradéknak, akik Isten akaratában megnyugodva, de sohasem felejtve imádkoznak, hogy küldje el az Égi Atya a sebzett szívek számára gyógyító balzsamát. Legyen vége a világon az ártatlanok legyilkolásának. Elégedjék meg a kiontott könnyek tengerével és engedje meg, hogy gyermekeink itt az országban és a világ minden táján végre boldog békében és nyugalomban éljenek.

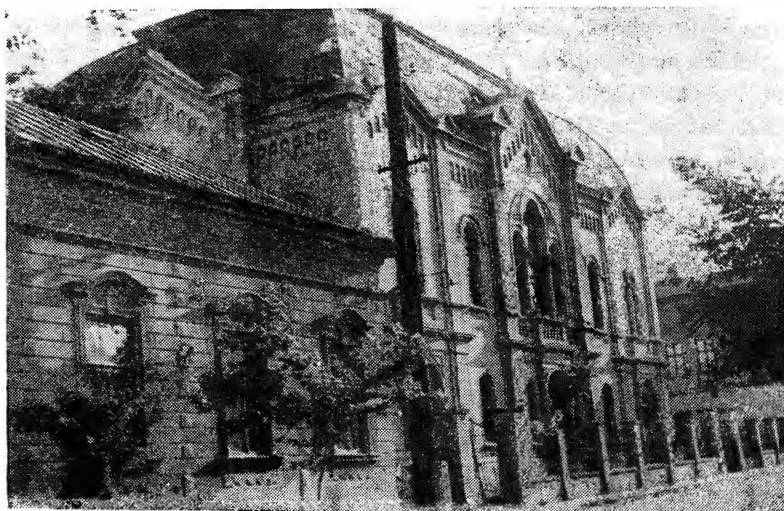

Az első azkará a kisvárdai mártirok emlékére

várda. Az örökkévalóság örök ereje önti maradandó ércbe soha el nem muló valóságát.

A zsidó nép fennmaradásának egyik alappillére az isteni parancs: „Meséld el gyermekeidnek!" Meséld el milyen volt a te életed. Mesélj a te városodról, amit ők talán már sohasem fognak látni. S nekik nem is hiányzik, csak neked, aki ott hagytad fiatalságodat szép esztendeivel együtt az emberiségbe és az emberségbe vetett hitedet. Meséld el, hogy a körülötted megváltozott világban is megtalálja helyét az, aki szülői örökségként egy magasabb erkölcsi szemlélettel indult el otthonról, hogy új hazájában éljen, és ott felépítse új otthonát, a kisvárdai szellem és erkölcs mértékével.

Emléket állitunk a szellemi kincsnek, a megárvult templomoknak, a meggyalázott tóratekercseknek, a széttépett sziduroknak, melyekbe reszkető kezek írták az örömdátumokat és a könnyes-bús Jahrzeit-napokat.

A nagytemplom és a rabbi-lakás

Emléket állitunk önmagunknak, az utolsó nemzedéknek, mely látta még Kisvárda templomba siető rabbiját, a szombaton bezárt üzleteket, a pájeszos kis chéder gyerekeket. Mi vagyunk az élő, de utolsó tanui is egy életformának, melyet nem tudtunk átplántálni ide a Szentföldre. De a megmaradt és Kisvárdán élő 50 zsidó család sem tudja a régi zsidó életet élni, mivel ezt az életformát elseperte 1944 áprilisa, mikor a vidé-

nem is beszélve az évszázadok óta beléje oltott antiszemita érzésekről — eggyé kovácsolta a magyar népet. Elvakultságában nem látta, hogy süllyedő hajóra szállt fel, mikor a nácikkal szürte össze a levet. De a magyaroknak akkor csak az volt a fontos, hogy leszámolhatnak a zsidókkal. A hűséges állampolgárokkal, akik velük együtt harcoltak és életüket áldozták az első világháborúban Magyarországért. A szomszédokkal, akikkel jóban-rosszban egyaránt osztoztak; az iskolatársakkal, akikkel éveken át egy padban ültek; a barátokkal, akikre minden sorsfordulásban támaszkodhattak.

A német megszállás legalizálta a lelkek mélyén lappangó antiszemitizmust, törvénybe iktatta a zsidógyűlöletet és hazafias cselekedetté nyilvánította a zsidóüldözést.

Nem csoda, ha Eichmann néhányszáz S.S. katonájával szédületes gyorsasággal likvidálhatta a magyar zsidóságot. Büszkén emlegette, hogy noha egész Európában ő végezte a zsidóság likvidálását, sehol ennyi feljelentés nem futott be a Gestapohoz, és sehol olyan hathatós támogatást nem kapott a helyi hatóságoktól, mint Magyarországon. Nem csoda tehát, hogy a minden országban bevált deportálási rendszer Magyarországon még simábban gördült, mint másutt. A magyar polgári adminisztráció, az előirásokat túlteljesítő gyilkos csendőrök túlbuzgósága nyomán nemcsak a zsidóság gettózása fejeződött be napok alatt, de a gettózottak deportálása is. 1944. áprilisában kezdődött és júliusban már nem maradt zsidó a vidéki városokban és falvakban.

Emlékkönyvünk célja, mint ezt már említettük, nem a megtörténtek kiértékelése. Nem akarunk vádolni, nincs jogunkban itélkezni. Talán még nem jött el az ideje annak, hogy végleg lerögzítsék a magyar zsidóság nagy tragédiájának hiteles és objektiv történetét. Mi csak regisztráljuk a történteket, még mielőtt eltünnének a szavahihető tanuk. Szavaik, irásaik emléket állítanak annak a kis közösségnek, amelyről méltán mondhatjuk, hogy nevet szerzett világszerte fejlett zsidó életével, kulturájával, intézményeivel.

Kisvárda, ez a Szabolcs-megyei kisváros pezsgő zsidó élete nem tünhet el a történelmi süllyesztőben. A csekély számban megmaradottak hűsége állit emléket annak a zsidó életnek, melynek ők is részesei voltak. Fájó nosztalgiával gondolnak vissza az elhagyott szülői házra, a megárvult templomra és a soha többé ujra nem épülő zsidó iskolára. Nem lesz többé jesiva Kisvárdán és a chéder-gyerekek vidám kacaja sem hallatszik a már nem létező chéder udvarán.

De előjönnek az arcok. Felismerjük őket és ujra látjuk azokat, akiknek képét szívünkben örökre megőrizzük. E könyvben örökké él Kis-

EMLÉKEZZÜNK...

A pusztitás angyala száguldott végig Európán. Nyomában felégetett templomok, porig rombolt házak, éhinség és irgalmat nem ismerő kegyetlenség. A fenevadak ösztöne felszabadult. A náci gyilkosok háborús gépezete nekilendült, hogy letiporja a harctereken a fegyvereseket és a fegyvertelen polgárságot a frontok mögött. A német csizma végig gázolt Európán, de lerombolt városok, megsemmisitett hadseregek, elfoglalt katonai célpontok nem elégitették ki a győzteseket.

Hitler hirhedt könyvében a „Mein Kampf"-ban megigérte a zsidóság kipusztítását. E terv olyan őrületesnek tűnt, hogy egyszerüen senki sem hitt megvalósításában. Igy hatalomra jutása után a kultúrvilág szégyenteljes közönye mellett állíthatta fel koncentrációs táborait.

A világ hallgatott. Egy ország sem emelte fel tiltakozó szavát az ártatlan százezrek bebörtönzése vagy kivégzése ellen. Németország belügyeibe nem akartak beavatkozni. Európa kultúrállamai így váltak a gyilkosok cinkosaivá. Nincs olyan állam a világon, mely elháríthatná magáról a felelősséget hat millió zsidó elpusztításáért.

1944. március 19-én pecsételődött meg a magyar zsidóság sorsa. Addig még az európai zsidóság pusztulásának árnyékában is reménykedhetett megmenekülésében, bizva a németek közelinek látszó bukásában.

A magyar zsidóságot, ha meg is rázták a különböző utakon hozzá eljutott hirek a környező országokban élő testvérei tragédiájáról, és ha a jogcsorbitó „zsidó törvények" sorozata érzékenyen is érintette gazdasági téren, nem készítette fel rövidlátó, asszimiláns vezetősége az elkövetkező idők szörnyű megrázkódtatásaira. Sem az 1940-ben bevezetett megalázó munkaszolgálat, sem az ukrajnai pokol nem késztette a zsidó tömegeket egy komoly méretű mentő-munka kidolgozására. Fatalista sóhajtozással és bízva a magyar nép sokat hangoztatott, de sohasem létező lovagiasságában, vártuk a csodát és a csodálatos menekülést, ami persze nem következett be.

1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot. Bénító dermedtséggel fogadta a magyar zsidóság a szörnyű hírt, bár még akkor sem fogta fel, hogy eljött a vég.

A „lovagias" magyar nép ujjongó örömmel üdvözölte a megszállókat. Még nagyobb örömujjongással a zsidókat sujtó rendelkezéseket. A gazdasági vetélytársak megsemmisítése meg a szabad rablás vágya, —

gosítást is adott a kisvárdai zsidóság életének sok apró, de érdekes és fontos mozzanatáról.

A hozzám eljuttatott fényképekről különleges másolatokat kellett készíteni. Másiách Anná-nak köszönöm, hogy készségesen vállalta e fontos technikai kérdés megoldását.

Köszönöm Gávor Gávriel tanár úrnak, hogy az Emlékkönyv egy részét angolra átültette.

Hálával tartozom a JÁD VASÉM *vezetőségének, hogy megengedték a* פנקס קהילות הונגריה *munka adatainak felhasználását, továbbá azoknak a szerzőknek, akiknek irásait, nevük feltüntetésével idéztem, vagy teljes egészükben közöltem.*

Hiszem, hogy sikerült, ha nem is tökéletes, de maradandó emléket állítani Kisvárda és vidéke zsidóságának, hogy az utókor is tudja értékelni, mit e nagynevű zsidó közösség alkotott.

ELŐSZÓ

A Vészkorszak történelmi kiértékelése még nem teljes. És ez különösen igaz, ha a magyar zsidóság pusztulásáról, a katasztrófa okairól és körülményeiről szólunk. A kutató tudósoknak még sokat kell fáradozniok, hogy feldolgozzák az alapanyagot, mely még maga sem teljes. Ennek a mi könyvünknek nincsen tudományos jellege. Csupán egy cél vezette a szerzőt: maradandó emléket állítani egy gazdag zsidó multtal, kiváló szellemi nagyságokkal rendelkező hitközségnek: Kisvárdának. Bemutatni annak mozaikokból összeállított zsidó életet és megörökíteni az utókor számára a kisvárdai gyülekezet helyét a világ zsidóságának térképén.

A szerkesztés munkája nem volt könnyű. Még a gazdag dokumentumgyüjteményére joggal büszke Nemzeti Könyvtárunk sem rendelkezik elégséges anyaggal a magyar zsidóság történelméről, sorsáról.

A Mártirok névsora nem teljes. Megismételt felhivásunk a nevek beküldésére gyenge visszhangra talált. Vagy nem jutott el az érdekeltekhez, vagy az idő homokja betemette a számunkra oly drága multat.

Hálás köszönet illeti az Emlékkönyv Bizottság minden tagját, Ágmon (Teichmann) Efra, Grosz Aba Smuél (Karcsi), Marmorstein Ávrahám, Mandel Jichák és Reisman Joszéf urakat, kedves barátaimat, akik önfeláldozó hűséggel segítettek a szerkesztés nehéz munkájában.

Különös hálával tartozom Marmorstein Ávrahám Petach Tikva-i polgármester-helyettesnek. Kisvárda városának e hű fia bátorított, ösztönzött, segített — fáradságot és időt nem kimélve — az Emlékkönyv kiadásában.

Köszönet illeti Grosz Smuél (Karcsi) nagyon értékes segítségét. Az Emlékkönyv héber nyelvű része csaknem teljes egészében arra az anyagra épült, melyet ő az évek folyamán hangyaszorgalommal gyüjtött. Az ő nemes mellém állása nélkül bizony sok értékes adat hiányzott volna Kisvárda zsidó szellemi életének megrajzolásához.

Hálás vagyok azért a segítségért, amit Reisman Józseftől, az „El-Al" amerikai kirendeltségének főtisztviselőjétől kaptam. Az Amerikában élő kisvárdaiak körében ő tudatosította az Emlékkönyv kiadásának szükségességét.

Értékes segítséget kaptam a Maánit kibucban élő Frenkel Smueltől, aki nemcsak értékes anyagot bocsátott rendelkezésemre, hanem bőséges felvilá-

FORRÁSMUNKÁK

Bernstein Béla: 1848—49 szabadságharc és a zsidók (Bp. 1898)
Gervai Sándor: Nyiregyháza zsidósága élete (Jeruzsálem 1963)
Hegedüs Márton: Magyar zsidó hadviseltek albuma (Bp. 1942.)
Király Aladár: A nyiregyházi gettó története (Bp. 1946)
Klein Béla: Szentföldi élményeim (Kisvárda 1933)
Lévai Jenő: Fekete könyv (Bp. 1946)
Lévai Jenő: Zsidósors Magyarországon (Bp. 1948)
Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához (Bp. 1947)
Neumann Albert: A szabolcsi zsidók (p. 28)
Rosenbaum Gyula: Kihunyt szikra („Traklin" Izr. 1978)
Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története (Bp. 1927)
I.M.I.T. Évkönyvei (Bp. 1895—1915)
Magyar Zsidó Almanach (Bp. 1911. és 1920. évkönyv)
Magyar Zsidó Lexikon (Bp. 1929)
Magyar Zsidó Oklevéltár (Bp. VII. p. 27. és p. 797.)
Encyclopaedia Judaica (p. 1078)
Pallas Lexikon (Bp. 1897.)
„Egyenlőség" (1866. 1888. 1891. 1938. évf.)
„Országos Egyetértés" (Bp. 1926. 1928. évf.)
„Magyar Zsidó Szemle" (Bp. 1888.)
„Zsidó Szemle" (Bp. 1933. 1934. 1935. évf.)
„Zsidó Ujság" (Bp. 1925. 1929. évf.)
„Uj Kelet" (T.A. 1970. 1977. évf.)
In Semitic Studies in Memory of I. Löw p. 12 Ed. Dr. A. Scheiber (Bp. 1947)
W.J.C.—A.J.D.C. Hungarian Section Statisztikai Osztályának Közleményei 1947. ápr. 5. és 1947. aug. 15.
„Jád Vásem": Black Book of Localities (1965)
„Jád Vásem": Tanuvallomások. Évkönyvek

KISVÁRDA ÉS KÖRNYÉKE EGYESÜLET IZRAELI BIZOTTSÁGA

Dr. Antal László
Grosz Chájim
Grünfeld Chanánja
Mandel Jichák
Marmorstein Ávrahám
Ráv Rosenbaum Gerson

Emlékkönyv

KISVÁRDA és környéke zsidósága

Szerkesztette:
Ráv Dr. JÓLESZ KÁROLY

A szerkesztőbizottság tagjai:

Ágmon (Teichmann) Efrájim
Ráv Grosz Smuél Aba
Mandel Jichák
Marmorstein Ávrahám
Reismann Joszéf

1980

Készült: „Lahav nyomda", Tel-Aviv, Hamasger 60. Tel. 336564

KISVÁRDA
ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGA